

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI
HALK KÜLTÜRLERİNİ ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI
GELENEK, GÖRENEK VE İNANÇLAR DİZİSİ

: 1954
: 260
: 24

**KUZEY AZERBAYCAN - DOĞU ANADOLU
VE
KUZEY IRAK'DA
ESKİ TÜRK DİNÎ İZLERİ
- DİNÎ FOLKLORİK TABAKALAŞMA -**

Dr. Yaşar KALAFAT

Ankara - 1998

ISBN : 975-17-1848-1

Kültür Bakanlığı'nın 17.11.1997 tarih ve 4201 sayılı onayı ile
3.000 adet bastırılmıştır.

SUNUŞ

İletişim teknolojisi son yıllarda inanılmaz bir hızla gelişmiştir. Artık haberleşme, uzaya yerleştirilen uydular aracılığı ile yapılmaktadır.

Bu gelişmenin sağladığı pek çok kolaylık yanında, bazı sakıncaları olduğu da bir gerçektir. Teknolojik bakımdan güçlü olan ülkelerin kültürleri, diğer ülkeleri etki altına almaktadır. Teknolojisi gelişmiş ülkeler bile, bu durumdan daha az etkilenmek için tedbirler almaktadırlar.

Ülkemiz, teknolojik kültür yayılmacılığının etkisini en fazla hissettirdiği yerlerden birisidir. Çok zengin tarihi birikim, tek başına yeterli olmamaktadır. Örtülü duran kültür zamanla önemini ve etkisini kaybediyor. Artık milli kültürlerin yerini, tarihi köklerden yoksun bir teknoloji kültürünün alması söz konusudur.

Teknoloji kültürü konusunda sinema, görüntülü basın ve bilgisayar en önemli rolü oynuyorlar. Sinemalarda gösterilen filmler, TV'lerde yayınlanan programlar, filmler, belgeseller; bilgisayarda internet aracılığı ile masanızın üzerine gelen çeşitli dökümanlar, hep bu teknoloji kültürünün hakimiyetini göstermektedir.

Görünüşte rengarenk, sihirli bir alem izlenimi veren bu harikalar dünyasının temelinde, yine kitabın yattığını düşünmek ve bilmek zorundayız. Sinema, TV ve bilgisayar programlarının hepsi kitaba ve sonuçta o kitaplarda kullanılan dilin mükemmel oluşuna dayanıyorlar.

Bizim yapmamız gereken teknolojiyi reddetmek değil, ondan faydalanmaktır. Kültürel zenginliklerimizi teknoloji yoluyla hem yaşatmak, hem de bu yolla evrensel kültüre katkıda bulunmak zorundayız.

Çağdaş dünya ülkeleri arasında şahsiyetli bir yer alabilmek, "önce kendimiz kalabilmeyi başarmakla" mümkündür. Milletimizin tarihi boyunca oluşturduğu zengin ve renkli bir kültürü vardır. Bu kültürden, yani gelenekten faydalanmayan sanatçılar ortaya orijinal eserler ko-yamazlar. Dolayısıyla sanat ve edebiyatta geleneği ortaya çıkarmak, ondan faydalanmayı, yeni ve orijinal eserler üretmeyi kolaylaştırır.

Türk kültürünün zenginlikleriyle beslenmiş, Türkçe'nin geniş ifade gücüyle yazılmış yeni eserler, bizim teknoloji kültürümüzün temelini oluşturabilirler. Biz de dünya sinema ve TV'lerinde, kendi ürettiğimiz film ve belgesellerimizi gösterime sokabiliriz. Uzaya yerleştirdiğimiz uydular, dünyanın her tarafına Türk kültürünü tanıtabilir. İnternet yoluyla Türk Kültürü, dünyada bilgisayar bulunan bütün evlere taşınabilir... Bütün bunlar mümkündür.

Ama, önce kitap... Bütün bu çalışmaların temelinde bizim dilimizle yazılmış, bizim kültürümüzü taşıyan kitaplar olacaktır. Biz kitaba ağırlık verirsek, milli kültürümüzü ve edebiyatımızı önemsersek mutlaka başarıya ulaşırız.

Yunus Emre, yedi yüzyıl önce "Her dem yeni doğarız, bizden kim usanası" demişti. Kul-landığı güzel Türkçe, Yunus'u bugün bütün canlılığı ile yaşıyor. Dilimize sahip çıkar ve güzel eserler ortaya koyarsak yarın bizi de yaşatacaktır. O zaman her dem yeni doğacağız ve bizden kimse usanmayacaktır.

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	II
Giriş.....	III

BİRİNCİ BÖLÜM BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ.....	1
1. HAZAR TÜRKLERİ	1
2. AZERBAYCAN TÜRKLERİ	5
3. KARAY TÜRKLERİ (KARAIMLER).....	7
4. ANADOLU TÜRKLERİ	11
5. IRAK TÜRKLERİ	11
B. BÖLGENİN TOPONOMİSİ.....	13
C. DİNÎ TARİHİ	19
1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNÎ HAYAT.....	20
2. HAZARLAR'DA DİNÎ HAYAT	23
3. SAKA-İSKİTLER'DE DİNÎ HAYAT	25
4. KARAIMLER'DE DİNÎ HAYAT	27
5. GAGAUZLAR'DA DİNÎ HAYAT	29
6. GREGORYANLAR'DA DİNÎ HAYAT	32

İKİNCİ BÖLÜM MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TENGRİ/TANRI	37
B. İYELER.....	43
1. AK VE KARA İYELER	43
2. GÖKYÜZÜ İYELERİ.....	58
a. Gök, Güneş ve Ay.....	58
b. Yıldızlar.....	68
3. YERYÜZÜ İYELERİ	69
a. Dağ İyesi.....	69
b. Taş ve Kaya İyesi	71
c. Yer İyesi.....	72

d. Yol İyesi.....	73
e. Su İyesi.....	74
f. Ağaç / Orman / Bitki İyesi	76
4. EV-OCAK-OD / ATEŞ-AĞIL İYELERİ.....	77
a. Ev İyesi	78
b. Ocak - od/Ateş İyesi.....	80
c. Ağıl/Ahır İyesi	85
5. KİŞİÖĞLU, APA / ATA - ARVAK / ARBAK (RUH)	86
a. Kişioğlu	86
b. Apa / Ala ve Arbak / Arvak.....	95
6. KAM / ŞAMAN / OYUN / OZAN	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HAYATIN SAFHALARI

A. GEÇİŞ DÖNEMİ TÖREN VE İNANÇLARI.....	101
1. DOĞUM DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası)	101
a. Ad verme.....	105
2. EVLENME / DÜĞÜN DÖNEMİ (Evveli - Esnası - Sonrası).....	117
3. ÖLÜM (Evveli - Esnası - Sonrası).....	141
a. Ölüm	141
b. Mezar.....	146
c. Ağıt	150
ç. Yuğ	153
d. Yas	154
B. BEREKET TÖREN VE İNANÇLARI	154
1. KURBAN.....	155
2. SAÇI	161
3. YAĞMUR DUASI	168
4. MEVSİM MERASİMLERİ	175
SONSÖZ	178
BİBLİYOGRAFYA	181
DİZİN.....	216
RESİMLER.....	230

ÖNSÖZ

Günümüzde, "kültürel farklılıklar" ile çeşitli tartışmalar ve mücadeleler olmaktadır. Din olduğu gibi bugünde din, bu tartışmalarda, öne çıkan faktörlerden biridir. Çünkü din, kültürün en temel unsurlarından biridir. Bundan dolayı öne çıkarılan hep "din", "din anlayışı" ve "din olgusu"dur.

Tarihin hiç bir devrinde herhangi bir din, diğer dinlerden bağımsız olmamıştır. Buna din olgusunun mayası yol açmıştır. Dinler bağımsız olamazlardı, zira onlara mevzuat veren merkez ve merkezdeki yüce güç bir tane idi. Bu herşeye kaadir olan "Ululuk" kendisi ile ters düşmezdi. Diğer taraftan din, bir sosyal vak'adır, kendisinden evvelkilerden ve çağdaşlarından etkilenmemesi, aynı zamanda komşu dinleri ve kendisinden sonraki dinleri etkilememiş olması mümkün değildir.

Şu halde uğruna toplu kavgalar edilegelen bir din ve bu dinin kesin çizilemeyen sınırları vardır. Sınırların net konulması ve bu sınırlarda ortak görüşün genellenmesi, asgari halk sofsisminde görülmektedir. Halk inançları ve dinî pratikleri hakikaten dinlerin muhteva ve mahiyet sınırlaması itibariyle kalın çizgilerle belirlenmemektedir. Bu, dinlerin ve bilhassa halk inançlarının doğasından kaynaklanmaktadır ve bu iki unsurun karşılıklı olarak birbirlerine müdahale etmeleri özel bir önem arz etmektedir. Nitekim bugün milletlerin hatta zümrelerin yaşadıkları, ekonomik, askeri, siyasi mücadelelerin altındaki inançtan kaynaklanan mücadelenin bilinmesi, tanınması ve tanıtılması ancak bu yolla mümkündür. Bu yol bizi, Dinler Tarihi disiplini kapsamında dinî tabakalaşmanın şuurulu tayinine götürür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklar, ilk insanla birlikte, yaşama alanı olmuştur. Bu topraklar nice bin yıldır insanlığın bu bölgede tanıdığı yüzlerce farklı dine, bunların değişik mezheplerine ve bunlardan pay kapmış tarikat türünden inançlara yurt olmuştur. Günümüz Türk insanı bunlardan hangilerini ne nisbette yanıttmakta ve yaşatmaktadır, bunların bilinmesi günümüzün kültür savaşının altındaki inanç farklılıklarının bilinmesi ile mümkündür. Kültürümüze yönelik misyoner faaliyetleri kendi misyonunu tayin etmeden değerlendirilemez.

Türkiye Cumhuriyetine yönetilmiş kültür savaşı, Cumhuriyetimizin Anadolu toprakları üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, siyasi sınırlarla belirlenmemektedir. Kültür sınırları ve bilhassa dinî kültür sınırları resmi sınırlara bağlı değildir. Bu realite araştırma alanımızı Doğu Anadolu'nun dışına taşımıştır.

Yaptığım araştırmanın, bazı eksiklikleri olduğunun farkındayız. Esasen bu tür bir çalışmanın, yani böylesi geniş bir coğrafi alanda, din tabakalaşmasının tesbiti gibi derin ve iddialı bir konunun bir çalışma ile ve müferrit olarak yürütülmesi mümkün değildir. Biz bu gerçeği çalışmaya başlamadan önce de biliyorduk. Ancak bu tür çalışmaya bir yerinden başlanması ve bir plan etrafında bir "ilkini" olması gerekiyordu. Biz bunu yapmaya ve elimizdeki malzemeyi bir plan dahilinde işlemeye çalıştık, kaynaklarımızı ve tesbitlerimizi tanıtmayı amaçladık, tahlillerimize yer verdik ve bu alandaki çalışmalarımıza yeni bir halka eklemiş olmayı gaye edindik.

Benim ve çalışmalarım için fevkalade önem arzeden Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden gördüğüm destek ve teşviki şükranla zikretmek zorundayım. Başta tez yöneticim Prof. Dr. Şaban KUZGUN Bey'e ve Erciyes Üniversitesi'nden, Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden, Ankara Üniversitesi'nden saygın hocalarıma saygılarımla teşekkür ediyorum.

Yaşar KALAFAT

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
A.T.M.A.S.	: Anadolu'da Türk Mühürü Ahlat Sempozyumu
C	: Cilt
D.A.S.İ.M.S.	: Doğanadolu'nun Siyasî ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu
D.T.C.F.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
E.Ü.T.S.T.İ.D.G.A.S.	: Erciyes Üniversitesi Türk Kültür ve Siyasî Tarihi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu
E.Y.İİ.F.H.E.E.S.	: Erciyes Yöresi II. Folklor,Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu
H.B.İİ.	: Halk Bilgisi Haberleri
H.K.F.D.	: Harran Kültürü ve Folklor Dergisi
İ.Ü.S.B.E.	: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

Halk inançları ile 1988 yılından itibaren ilgilenmekteyim. Bu konudaki çalışmalarımın ilk bölümünü "Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri"⁽¹⁾ başlığı altında toplamıştım. Bu çalışma, Halk Bilimi disiplini içinde yürütülmüştü. Bu araştırmamda, Türk Dünyası'nın, çeşitli kesimlerinden örneklemeler yapılmış ise de, çalışmamda daha çok Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu üzerinde durulmuştur. Çalışmamda, eski Türk inançları ifadesiyle, Gök Tanrı inanç sistemini kastediyor ve bu sistemde yer alan güçleri, hiyerarşik düzende ele alıp, onların, hayatın muhtelif safhalarına, inançlar ve dini pratikler üzerine yansımalarını incelemeye çalışıyorum.

Anılan çalışmam bittiğinde gördüm ki; konuyu, Dinler Tarihi disiplini ile ele alıp tekrar incelemem, eksikliklerimi tamamlamam itibarıyla yararlı olacaktır. Bu kez araştırmamın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan inanç kültürü itibarıyla daha geniş bir coğrafi alanı içermeli diye düşündüm ve araştırma alanı olarak **Kuzey Azerbaycan** ve **Kuzey Irak** bölgesini de içine almalı idi. Türkler, bu bölgede, **Gök Tanrı** inancından İslamiyete muhakkak doğrudan doğruya girmemişler, bazı hallerde **Musevî** ve **İsevî** de olmuşlardı. Türklerin eski dinlerinden bir kısım **Lamaizm**, **Budizm** gibi dinler, coğrafyanın bu bölümünde müntesip bulamamıştır. Bir kısım Türkler, **Karailer** olarak Musevilikle tanışmışlar İsevîlikle de **Ortodoksluk** ve **Gregoryanlık** gibi Hristiyanlık mezhepleri ile ilişkili olmuşlardır.

Biz bu çalışmamızda Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da yaşamakta olan halk inançları itibarıyla, Gök Tanrı dininin izlerini takip ve tespit ederken; Karailik, Ortodoksluk ve Gregoryanlık süreçlerini de dikkate almaya çalıştık; halk inançları itibarıyla yaptığımız karşılaştırmada bu üç mezhebin karakteristiklerini de göz önünde tuttuk. Bu çalışmamızı beş müstakil proje halinde

1. Yaşar KALAFAT, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990

ele aldık. Bunlar; "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"⁽²⁾; "Kuzey Azerbaycan'da Eski Türk İnançları'nın İzleri"⁽³⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karaim Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁴⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁵⁾; "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks-Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri"⁽⁶⁾ konularıdır. Her projeden elde edilen malzeme, Doğu Anadolu halk inançları ile karşılaştırılmıştır. Bu bölgelerin incelenmesinde Karaim, Ortodoks ve Gregoryan Türkleri'nden hareketle, halk inançları **Gök Tanrı İnancı - Müsevilik - İsevilik ve Muhammedilik** kronolojik sıralaması içinde değerlendirilmiştir. Söz konusu beş araştırma projesinde coğrafi alanlar ve din-mezhep farklılığı esas alınmamış; fakat bunlarla ilgili tespit değerlendirme ve düşünceler göz önünde tutularak topluca değerlendirilmesine gidilmiştir. Gök Tanrı İnancı, "Sistem" olarak esas alınmıştır. Buna göre; **Tanrı, Ak ve Kara İyeler, Yardımcı İyeler, Gök, Güneş, Ay, Yıldızlar, Yer-Sub, Ocak, Kişioğlu, Ata/Arvak, Kam** sıralamasına riayet edilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümü böylece tamamlandıktan sonra, ikinci bölümde de, keza; coğrafi alanlar ve din mezhep farklılığı planlamada esas alınmaksızın hayatın; doğum, evlilik ölüm ve yas ile bereket törenleri içinde ele alınan kurban-adak ve saç gibi safhaları ile ilgili, dinî pratik ve inançlar üzerinde karşılaştırmalar yapılmıştır.

Türklerin, Kuzey Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'da ilk sahneye çıkış dönemleri ile; Ortodoks, Gregoryan ve Karaim Türkleri'nin bölgedeki tarihlerine dair bilgiler evvelki çalışmalarımızda ele alınmış olduğundan dolayı burada bu mezheplerin zaruri tarihçeleri kısa tutulmuş ve bu arada Karaim, Ortodoks ve Gregoryan inançlarına dair inançların özellikleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

2. Y. KALAFAT, *Kuzey Irak'ta Eski Türk İnançlarının İzleri, İçel Kültürü, İçel*, 1992 s. 19-22,
3. Y. KALAFAT, "Kuzey Azerbaycan'ta Eski Türk İnançlarının İzleri", *E.Ü.T.K.S.T.İ.D.G.A.S.*, 30 Nisan 01 Mayıs 1992, Kayseri.
4. Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Karaim Hazar Türkleri'nin Dinî İzleri", *A.T.M.A.S.* 20 - 23 Ağustos 1992, Ahlat, Ankara 1993 sh. 67-125.
5. Y. KALAFAT "Doğu Anadolu ve Çevresinde Gregoryan Türkleri'nin Dinî İzleri", *E.Ü.T.K.S.T.İ.D.G.A.S.*, 7 - 9 Mayıs 1992 Kayseri. / *Van Gölü Havzalarının Yeri Sempozyumu*, Ahlat 1993 sh. 91 - 105.
6. Y. KALAFAT, "Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortodoks, Gagauz Türkleri'nin Dinî İzleri", sh.

Eski Türk inançları üzerinde bir çok araştırma yapılmıştır. Biz

bu araştırma çalışmamızda bazı ilginç örnekler seçtik.

Mevlut Süleymanlı, Ağıt Abbasoğlu, M. Seyidov, S. Çemsidov, A. Nebiyev, M. İbrahimov, B. Abdullayev, Rasim Efendiyev, H. A. Bayat gibi araştırmacıların eserlerinden⁽⁸⁾ de, istifade edilerek incelenmiştir.

İncelememizde ismi zikredilen araştırmacıların yayınlarının yanı sıra; **Türk Amacı**⁽⁹⁾, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**⁽¹⁰⁾, **Türk Yurdu**⁽¹¹⁾, **Halk Bilgisi**⁽¹²⁾, **Folklor Postası**⁽¹³⁾, **Türk Folkloru**⁽¹⁴⁾, **Türk Folklor Araştırmaları**⁽¹⁵⁾, **Folklorla Doğru**⁽¹⁶⁾, **Halk Bilimi**⁽¹⁷⁾, **Sivas Folkloru**⁽¹⁸⁾, **Erciyes Dergisi**⁽¹⁹⁾, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**⁽²⁰⁾, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**⁽²¹⁾, **Türk Kültürü**

8. **Ala Terzibaşı**, "İrak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri" **L.U.T.F.K.B.**, Ankara, 1976, C. IV: 61-86 **Kerkük Hoyratları ve Manileri**, İstanbul, 1975; G. Faşayev, **Kerkük**, Bakü, 1987; **Kerkük Folklorü Antolojisi**, Bakü 1980; Suphi Sanaçlı, **Kerkük Çocuk Folklorü**, İstanbul, 1984; "Harput ile Kerkük Yöresi Halk Edebiyatı Ürünleri Arasındaki Benzerlikler", **F.H.F.E.S.**, Elazığ 1985, s. 263 - 267; "Kerkük Folkloründe Dügün Geleneği" III. **U.T.F.K.B.**, Ankara, 1987 C.IV; Nefi Demirci, "**Mum Kimin Yanan Kerkük**", İstanbul; Şakir Sabir Zabil, **Irak'da Türkmenler**, C.I, Bağdat 1960; **Kerkük'de İctimai Hayat Folklor**, C.I, Bağdat, 1964; Mahmut Tuyciyev, **Nevruz ve Tabiat Sırları**, Taşkent 1991; Tokturbayev Satı, **Öspürümdor Oyunları**, Bişkek 199; Herman Wambery, **Buhara Yahut Maveranhenir Tarihi**, Taşkent 1990; E. Ahundov, **Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri**, Ankara 1978; Tura Mirzaev-Mamatkul Juraev, **Nevruz**, Taşkent 1992; Amanmırat Baymuradov, **Yedi Hanım-Yedi Yıldız, Havdiler, Masallar, Samanaçlar, Yanılmaçlar**, C.I-II, Türkmenistan 1989; Vagif Veliyev, **Azerbaycan Folklorü**, Bakü 1985; Kamil Veliyev, **Elin Yaddaşı**, Bakü 1988; Samet Elizade, **Oğzuname** Bakü 1987; Cavad Heyel, **Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı**, Bakü 1990; Safrun (Elman Ağaoğlu), **Yeni Oğuz Sözü**, Bakü 1991; S. Salıyeva, **Sumalak-Nevruz Tacmi**, Taşkent 1991; Marife Harciyeva, **Folklor ve Çağdaş Şiir Süreci**, Bakü 199; K. Yevbayeva-T. Canuzakov, **Kazak İsimleri**, Alıma Ata 1988; Allahverdi Mehmedli, "**Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu ile Bir mülakat Kardeş Edebiyatı**", Erzurum 1983; M. Süleymanlı, **Göç İstanbul 1990**; A. Abbasoğlu, "**Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Kültürleri**", Erciyes, S. 157, Ocak 1991, s. 10-11; M. Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken**, Yazıcı 1989; **Azerbaycan Milli Tefekkürünün Kaynakları**, Yazıcı 1983; Ş. Çemşiddov, **Kitab-ı Dede Korkud**, Ankara 1990; A. Nebiyev, **Nağmeler, İnançlar, Alkışlar**.

Yabancı araştırmacılarından **M. Eliada**, **W. Radloff**, **D. W. Eberhard**, gibi bilim adamlarının eserlerinden ve **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**'nden yararlandığımız gibi⁽²⁷⁾, bu alanda yaptığımız derlemelerde Kuzey - Irak'dan ölkemize gelen Kırmancı ve Türkmenlerden **Hikmet Nurettin**, **Kemal Abdölkadir Ahmet**, **Selahattin Hamit**, **Mustafa Agoren**, **Kadir Abdullah Osman**, **Tahsin Muhammed Ahmet**, **Pakize Reşit Tütöncü**, **Mustafa İsmail Poşvan** isimli şahıslardan⁽²⁸⁾; Azeri Türk halk ozanlarından **Aşık İhsan Erdener**⁽²⁹⁾ ve **Aşık Murat Yıldız**'dan ve Malatya'lı Alevi Dede Babası **Muharrem Naci Orhun** ile Tuncelili Alevi Dedesi **Gündüz Cevahir**'in araştırmalarından ve tasavvulla ilgili incelemeler yapan **Sabahattin Güngör**'ün notlarından yararlandık.

Araştırmamızın eksiksiz olmadığının farkındayız. Bu alandaki çalışmalarımızı sürdürmek ve eksiklerimizi gidermek ümidimizdir. İncelememiz ilerledikçe eksiklerimizin giderileceğine inanıyoruz.

27. M. Eliade, *Shamanism*, Princeton 1974; *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu* (Çev. M. Aydın), Ankara 1990. W. Radloff, *Sihirvadan İlahiyat* 1934 - 1957, "Kazak Türklerin-

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

A. SİYASÎ TARİHİ

Bölgenin, siyasî tarihine dair bilgi verirken; Bölge 'deki Türk dönemi itibarıyla dinî tabakalaşmaya geçmeden Türklerin bölgeye geliş tarihlerini anlatmayı amaçladık. Böylece, halk inançları itibarıyla bölgenin kültürel kimliğini belirlemeye çalışırken; bu inançları bölgeye taşıyan ve bölgede onları yaşatan Türklerin bölgeye geliş şekli ve dönemine dair bilgi vermeyi amaçladık.

1. HAZAR TÜRKLERİ:

Hazar-Türk Devletinin sınırlarının bilinmesi ve bu sınırlar içine; incelemeye aldığımız Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ın hangi dönemde girdiğinin belirtilmesi önem arz etmektedir. Karadenizin Kuzeyi ile Hazar Denizi arasındaki geniş alanda Hazar İmparatorluğu olarak yaşayan Hazarlar VII-X.yy. arasında parlak çağlarını sürdürmüş XII-XIII yy.da imparatorluk yıkılmış olmasına rağmen nüfuzunu devam ettirmiştir⁽¹⁾ Hazar ülkesinin kuzeyi Don ve Volga, güneyini Kafkas Dağları, batısını Karadeniz, doğusunu Hazar Denizi ile çevrilidir. O dönemde Kafkaslar'dan Aral Denizine, Ural Dağlarından Kiev'e, Ukrayna Steplerine kadar uzanan geniş alan, Hazarlara bağlıdır. **Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırımın Got ve Yunan kolonileri**, Kuzey batı ormanlarında yaşayan **Slav-**

karşı olan savaşları 711'den 818'e kadar, yani Hazar Hakanının

2. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Karay Türkçesi'ne; Yeh-Kün, Yeh-Baksün, Seher, Avaz, Fıryat, Pirlik, Hasta, Vakt, Zeval, Kuvvet, Akıl, Sır, Din, Ummat, İnayet, Kenesa, Kurban gibi kelimelerin Anadolu Türkçesi'nde ve Kırmanç aşireterinde de yaşamaktadır.⁽³⁴⁾

Karaim Türkleri'nin gün isimleri; Şabat-Kün (Cumartesi) Yeh-Kün (Pazar), Yeh Baskün (Pazartesi), Orta-Kün (Salı) Kan-Kün (Çarşamba), Kiçieyne-Kün (Perşembe), Eyne-Kün (Cuma)⁽³⁵⁾ ola-

neşeli) yemek isimlerinden alınan soyadları: Katlama (Katmerli börek), Katık (yoğurt), Pesmet (Kurabiye), Tursu; renkleri konu alan soyadları: Pempek (Pembe), Sarık (Sarı)⁽³⁹⁾ dır.

Hazarlar'ın eski dinlerinin **Şamanizm** olduğu iddiaları doğru değildir.⁽⁴⁰⁾ Esasen Şamanizm bir din değildir. Türkler bu inanç yapısını din olarak kabul etmediler. **Hikmet Tanyu, Gök Tanrı** dininin **Hz. İbrahim**'den gelen hanifilik inancına benzeyen bir inanç olduğunu belirtmektedir.⁽⁴¹⁾ Hz. İbrahim'in Türk dinî hayatındaki yerine tasasvuf kayıtlarında da rastlanmaktadır.⁽⁴²⁾ **Vanî Mehmet Efendi**'nin Araisu'l-Kur'an isimli eserinde **Zü'l Karneyn**'in Oğuz Han olarak tefsir edildiği kaydedilmektedir.⁽⁴³⁾ /

Ş. Kuzgun, Tanyu, Ögel, Zajaczkowski, Artamanov ve Kafesoğlu'na atıf yaparak, Hazar Türkleri'nin eskiden beri Tek Tanrı'ya inandıklarını, Gök Tanrı, **Ulu Tanrı**'ya iman ettiklerini belirtiyor.⁽⁴⁴⁾

İbn Kesir, Zü'l Karneyn'in Hz. İbrahim (a.s.) zamanında ya-

4. ANADOLU TÜRKLERİ

Anadolu Türk Tarihi'ni Azerbaycan ve Kuzey Irak Türk tarihinden farklı düşünmek mümkün değildir. Gerek bölgeye gelen Türk unsurların boy adı ve gerekse tarihi dönem itibariyle bölge; Türk kimliğine aynı çağda kavumutur.⁽⁴⁸⁾ Anadolu Türk Tarihini **Z.V. Togan, Saka Türkleri** ile balatmıtır. Başka bir ifade ile O, Sakalar'ın yayılma alanı içerisinde Anadolu'yu özellikle Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'yu göstermektedir.⁽⁴⁹⁾ Ayrıca bölgede Hunlar'ın, mevcudiyeti de grlmektedir.⁽⁵⁰⁾ Görüldüğü gibi Anadolu Medeniyetinin Ermeni ve Yunanlılar ile baladığıında ısrar etmek, düzeltilmesi gereken yanlış bir yaklaşımdır.⁽⁵¹⁾

Anadolu'ya gelen **Turanî kavimler** ve yönetici hanedanı Türk olan federasyonlardan sonra Anadolu'ya Müslüman Türklerden evvel "kopuk gler" halinde de gelmeler olmuş ve Anadolu Kağansız ve Klansız Türk g dönemi yaamıtır. XI. asırda tazelenmi Türk g ile 1071 tarihi, İslam olan Türkler'in Anadolu'daki kardeşlerine kavuma tarihidir"⁽⁵²⁾ denilebilir ki, İslamiyete, ilk giren Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Trkldr. Zira, İslamîyet diğer Türk elleri-

Yazar yer isimleri itibariyle taradığı sahayı, "Yukarı Kür Boyları deyimi ile Göleden çıkıp Hazar Denizi'ne dökülen Kür Nehri'nin Türkiye ve Ahıska'da kalan kısmı"⁽⁶⁰⁾ olarak tanımlamakta ve bizim de katıldığımız şu teşhisini açıklamaktadır;

"Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu, Selçuklular daha bu bölgeye gelmeden çok önceleri Türkleşmiştir. Şöyle ki, daha miladî ilk asırlarda Kafkas Dağları'nın kuzeyinden dalga dalga Bulgar, Kıpçak ve Hazar akınları gelerek çok aşağılara kadar indiler. Ne varki bunlar Hristiyanlığa girdikten ve ilk Türklerin buralara müslüman olarak geldikleri zannedildiğinden, Türklük gerçeğini gözler görmez oldu. İşte bu gün yabancı kaynaklı olduğu zannedilen ve Oğuz Türkçesi'ne benzemeyen yer adları bunların hatıralarıdır. Bölgede Oğuzlar'ın izleri, İslamiyet öncesi Kuzey Türk kavimlerinininkine göre azdır."⁽⁶¹⁾

Yazarın bu teşhisini doğrulayan ve bir kısım Türklerin İslamiyete Anadolu'da geçdiklerini gösteren, Onların Anadolu'ya gelmeden evvel Gök Tanrı inancına mensup olduklarını, Anadolu'da İsevi ve Musevî bir dönem geçirdikten sonra bu topraklarda İslamiyete girdiklerini gösteren çalışmalar da yapılmıştır.⁽⁶²⁾

Hazar bölgesi cümlesinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aratılan Karai izleri, bize; **Gagauz** ve **Süryani** konularında da bir takım ipuçları verecektir. Biz bu ipuçlarını şu örneklerle açıklıyoruz;

Adigön (Edigön), Ahıska-Gürcistan; Adagun Doğu Türkistan; Adgon, Bulanık-Muş,⁽⁶³⁾ Odigan, Yakutlarda kadın Şaman.⁽⁶⁴⁾

Agara, Ahıska-Gürcistan; Agara mahallesi Çukur köyü, Şavşat-Çoruh⁽⁶⁵⁾

Ağcakale, Reke nahiyesi-Gence; Ağcakale, Revan; Ağcakale; Çıldır.

Ahaşen, Ahıska-Gürcistan; Ahaşen, Büyük Ardahan; Ahaşen (Saçlıçayır), Hanak.⁽⁶⁶⁾

60. A.M. Doğru, *a.g.e.*, s. 3

61. A.M. Doğru, *a.g.e.* s. 3

62. A. Güzel-Ş.K. Scleroğlu, *a.g.m.* 32-39.

63. A. M. Doğru, *a.g.e.* s. 4

64. Z. Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 118 - 122.

65. Bkz. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının izleri*, s. 41 Hamza Zülfikar, *Bitlis, Muş Yöresinde Halk Kültürü, Atatürk ve Kuvay-i Milliye Hareketleri*, Ankara, 1992, s. 9-21.

66. A.M. Doğru, *a.g.e.* s. 4-6.

Al, Kırım; Al, Posof; Al Mezrai, Genç, Bingöl.⁽⁶⁷⁾

Albız (Alvız); Rabat Kalesi, Çıldır⁽⁶⁸⁾; Albız, Türk mitolojisinde şeytan anlamına gelmektedir.

Ardahan, İsfahan-İran; Ardahan, köy Hekimhan, Malatya; Arthan, köy Palu-Elazığ⁽⁶⁹⁾

"Art" Yakutça'da Tanrı demektir.⁽⁷⁰⁾ Art, Tanrı olarak kabul edilince, Han-Kağan anlam birliğinden hareketle Kağan'a uluhiyet atfedilerek ard+han ve Arthan şeklinde yer ismi yapıldığı düşünülebilir.⁽⁷¹⁾

"Tov" Balkarca dağ demektir. Arda-Tov Urallarda dağ adıdır. Arda-Tov, Tanrı dağı anlamında olabilir. Türk mitolojisinde Dağın kutsiyeti bilinmektedir.

Arele (süngülü), Posof; Arele, Çıldır; Aril; Tunceli-Nazmiye ilçesinde bir oymak⁽⁷²⁾

Aşkale, Ahıska, Gürcistan; Aşkale, Erzurum.

Azgur, Ahıska-Gürcistan; Azgur, Hizan, Bitlis; Azgır, Kazakistan,

Baban, Ölçek-Ardahan; Baban, Macaristan,

Badele, Posof; Badola, Macar adı,

Bağdat, Ahıska-Gürcistan; Bağdat köyü-Urfa; Bağdat, Batı Türkistan.

Baratlı, Tiflis-Gürcistan; Barat, Yusufeli-Çoruh; Baratlı, Kıpçak adı⁽⁷³⁾

Bordusan, Meşe Ardalan'da bir yer; Bordusan, bir Kıpçak oymağı adı⁽⁷⁴⁾

Bülbülen (Bülbülen), Ardahan Ardanuç arasındaki dağlık bölge; Bulbula, Batı Türkistan.⁽⁷⁵⁾

67. M. Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983; A.M. Doğru, *a.g.e.* s. 6-24

68. M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953 s. 335.

69. A. M. Doğru, *a.g.e.*, s. 9.

70. Z. Gökalp, *a.g.e.* s. 84.

71. Ö. İzgi, *Kutluk Kül Kağan, Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986 s. 15-19.

72. A.M. Doğru, *a.g.e.* s. 9-10.

73. A. M. Doğru, *a.g.e.* s. 10-11.

74. M. F. Kırzioğlu, "Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında ilk Kıpçaklar" *Erzurum*, 1968 sh.12; Prof. Dr. A.M. Doğru, *Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1983, s. 9).

75. Bay Mirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, 1946, s. 285.

Cakh Su, Posof, kelime anlamı Azakça güzel, hoş, yahşi; Cag Suhay, Doğu Türkistan; Caksu, Kırım.⁽⁷⁶⁾

Cicor (Buaklı), Göle; Cicor, Baratlı-Tiflis; Cicor, macar adı,

Cin-dağı Şavşat-Posof-Ardahan arasında; Döbelcin, Doğu Türkistan; Şargal-Cin, Orta Asya; Cinis, Ahıska-Gürcistan; Cinis; Aşkale-Erzurum.,

Çalan, Çıldır; Çala, Ahıska-Gürcistan; Çala, Azerbaycan; Çala, Tortum-Erzurum; Çala, Kıpçak adı; Çala, Arpaçay; Çala-dırji, Midyat-Mardin; Çala-düdü, Midyat-Mardin; Çala-Kas, Karakoçan-Elazığ; Çalabozur, Erzincan,

Çalabaş, Ardahan; Çalbaş, Kırım,

Çardaklı, Göle; Çardaklı, Kerkük-Irak, Çardaklı, Taşıma Nahiyesi-Tiflis⁽⁷⁷⁾

Çiya-hor, bir mevki adı Çıldır; Çiya, Doğu Anadolu aşiret dilinde dağ; Tığa, Yakutca'da dağ; Çiyabazur, Doğu Türkistan'da.⁽⁷⁸⁾

Çıdır, Yıldırım anlamına gelen 1124'te Çıldır Gölü kenarında yerleşen bir Kıpçak oymağının ismidir. Çıldır,. Bingöl'de dağ; Çıldır-Oba, Kilis Gaziantep.⁽⁷⁹⁾

Damal (Damala) Posof, Ağ-Damal, Revan; Gır-Damal, Göle; Kinzo-Damal, Ardahan⁽⁸⁰⁾

Davali. mevki. Ölçek. Ardahan; Taveli. Kırım; Duvali, Kıpçak

Kirman (Güzçimen) Ardahan; Kirman çayırı, Erzincan; Kerman (Kalei-k), Kırım; Kerman, (Sarı-k) kırım; Kerman-Hey, Kırım; Kermancak, Kırım; Kerman (Sah-k), Kırım⁽⁹²⁾.

Kora, Hoçuvan-Ardahan; Kora, Kafkasya; Koran, Diyadin-Ağrı; Koran, Tutak-Ağrı; Koran, Malazgirt-Tunceli; Koran, Çatak-Can; Koradan, Kırım.⁽⁹³⁾

Kosar Avvalı: Göle-Kiçi Kosur Dağıstan: Ulu-Kosur Dağıstan-

Sabadur Kuzukaya), Çıldır; Saba-ga, Kırım

Salot (Dereyolu), Göle; Balut, Sarıkamış; Salut, Azerbaycan; Salut, Kemaliye-Erzincan; Solu, bir Kıpçak adı.

Sarıkamış, Tiflis; Sarıkamış, Kars; Sarıkamış, Batı Türkistan; Sarıkamış, Doğu Türkistan.

Senger-tabya, Ardahan; Senger-mezraa, Kahta-Malatya; Singir, Pötürge-Malatya; Sengir, Batı Türkistan; Sengir, Uygurcada dağ eteği demektir.⁽⁹⁶⁾

Sivin (Filizli), Göle; Sivin (Zivin), Sarıkamış-Kars; Sivin, Kozan bölgesi, Zivin-çin elik, Midyat, Mardin; Zivin-göl, Şırnak.

Tara, Tuzluca-Kars; Tura, Doğu Türkistan

Türke-Şen (Yiğitkonağı), Göle, Türkeşen, Tiflis; Türkeşen, Kerük; Türkeşin, Gevaş, Van; Türkmenşen, Digor-Kars; Tirkeşin, Oğuzeli-Gaziantep.⁽⁹⁷⁾

Uğuz, dağ Hanak; Uğuz, dağ Kafkasya; Uğuzlu, Arpaçay, Kars; Uğuz-tepe, Kırım.⁽⁹⁸⁾

Vale, köy ahıska-Gürcistan; Vale, Porje, Gagauz köyü, Basarabya.⁽⁹⁹⁾

Vel, (Sevimli) Hanak; Vel (Cırıtdüzü), Şavşat; Vel, Hazar denizi kenarında; Vel, Volga nehrinin kolu.

Zeg, Çıldır; Zek, Sarıkamış; Zak, Doğu Türkistan.⁽¹⁰⁰⁾

C. DİNÎ TARİHİ

Araştırmaya aldığımız bölgenin dinî tarihi itibarıyla yer verdiğimiz dinler; Türklerin bu bölgeye taşıdıkları Gök Tanrı inanç sistemi gibi dinler ile bu bölgede taraftar bulmuş olan Yahudilik ve Hristiyanlıktır.

96. A. M. Doğru, *a.g.e.*, s. 69 - 79.

97. A. M. Doğru, *a.g.e.*, s. 79 - 81.

98. *Harita Genel Müdürlüğü Haritaları, 1 : 200.000 ve 1.800.000 Erivan, Tiflis, Bakü, Tebriz, Paftaları.*

99. *Kirman Şah, Kırım Maykop, Bükreş, Çıldır ve Irak Paftaları.*

100. A.M. Doğru, *a.g.e.*, s. 86 - 88.

1. GÖK TANRI İNANÇ SİSTEMİNDE DİNİ HAYAT

İslamiyet öncesi Türk hayatı üzerinde araştırma yapan bilim adamları, Türk inançları ve dinleri üzerinde de durmuşlardır.⁽¹⁰¹⁾ Tarihi kaynaklardan, etnoğrafik malzemedен gelen bilgilerin ışığı altında yapılan değerlendirmelerde de, Türklerin hayat tarzlarına baalı olarak tarihi süreç içinde muhtelif dinî inançlar içinde vasavıs-

ne yaşama alanı bulmalarıyla açıklanabilir. Bu yüzden onların, aslı vasıflarını korusalar bile, değişikliklere uğradıklarını da kabul etmemiz gerekir.⁽¹⁰⁶⁾

Batılı araştırmacılar Orta Asya ve **Sibirya Türkleri** arasında tesbit edilen ve kısmen Tarihi kaynaklarla beslenen Türk dinî inançlarını, bu topluluk içinde temsil eden din adamlarını nisbetle ifade etmeyi tercih etmişlerdir.

Avrupalı etnoğraflar, **Tunguz Kavimleri**'nde benzer inançları temsil eden Şaman'ı dikkate alarak, Türk inançlarını da bu ad altında incelemeyi adet haline getirmişlerdir.⁽¹⁰⁷⁾ Bu kavram daha sonra **Şamanizm** biçimine dönüştürülerek sadece Orta Asya ve Sibirya Türkleri'nin semavî dinlerle tanışmaya kadarki dinî inançlarını değil, yer yüzünde görülen benzerlerini de ifade eden umumi bir muhteva kazanmıştır. Türkler ise, kendi dinî inançlarını temsil eden tipleri **Kam, Baksı, Ozan, Oyun** gibi adlarla çağırmıştır.⁽¹⁰⁸⁾ Dolayısıyla, eski Türk inançlarını Şamanizm adı altında toplayıp incelemenin doğru olamayacağı düşüncesindeyiz.

Başlangıçta bu yana Türk hayatına ait inançlar, tarihî kaynakların ve günümüz etnoğrafik malzemesinin verdiği bilgiler çerçevesinde incelendiğinde onların, merkezinde Tanrı olan inanç yumağı halinde karşımıza çıktığını görürüz. Türklerin yaşadığı bugünkü coğrafi sahanın vüsatı dikkate alınırsa, yumağın çok geniş bir sahaya yayıldığını ve hatta dağıldığını söyleyebiliriz.

Türkler'in inanç yumağını gözden geçirir ve ana hatlarıyla ifade etmek istersek, bu inancın merkezinde Tengri vardır. Bunu yardımcı ve koruyucu iyeler, gök ve yer iyeleri, kara iyeler ve ata ruhu / arvak'lar ile tamamlamak mümkündür. Türk hayatında bu olağan üstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamına Kam adı verilmektedir. Türk hayatında pek çok fonksiyonu üstlenen Kam, dinî otoriteyi temsil eder. Türkler, iyiliklerin ve kötülüklerin iyelerden ve arvaklardan geldiğine inanırlardı. Bu yüzden onları kızdırmamaya, onların yardımlarını kazanmaya, onları memnun etmeye çalışırlardı. Bu yüzden atalarımız Türkler,

106. M.Cihat Özönder, "Türk ve Kore Halk İnançları Arasında Benzerlikler", III. M.T.F.K.B. C. IV. Ankara, 1987 s. 241 - 256; A. Kelemen, "Macar Şamanizminin Psikolojik Araştırmaları Hakkında", XVI. M.T.T.K.B., Ankara, 1979 s. 183 - 193.

107. M. Eliade, *Şamanizm*, s. 3-5.

108. M.F. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 57 - 58.

yılın belirli zamanlarında, Tengri, iyeler ve arvaklar için ayinler düzenler ve ayinlerde kurbanlar kesip şükranlarını onlara sunarlardı. Her varlığın bir iyesi olduğuna inanan Türkler, onları kurban ve saçı ile kazanmaya çalışırdı.⁽¹⁰⁹⁾ Hun Türkleri, yılın ilk ayı içinde Kağan'ın sarayında ve Haziran ayında mukaddes ırmak yöresinde, Tengri, iyeler ve arvaklara, ayinle, at ve koyun kurban ederlerdi.

Hunlarda görülen bu ayin, aynı şekilde **Köktürk, Uygurlar** zamanında da **Tamir İmrağı'nın** kaynağında sürdürülmüştür. Bu ayinlerde, Kağan, saygı ve baş eğme işareti olarak gündüz, güneşe, gece dolunaya yüzünü dönerdi.⁽¹¹⁰⁾

Türkler, herhangi bir işe karar vermeden önce durumlarını ayin ve yıldızların hareketlerine bakarak tayin etmeye çalışırlardı.⁽¹¹¹⁾ Hun, Köktürk ve uygur Türkleri arasında rastlanılan kurban sunma merasimlerini diğer Türk kavimlerinde de görmekteyiz.

Mesela, Tabgaç Türkleri arasında ilkbahar ve sonbahar aylarında ata ruhlarına kurbanlar kesilirdi. Kurban sunulduğunda at ve koyunların kesiminden sonra, çevreye kutlu sayılan kayın ağaçları dikilirdi.⁽¹¹²⁾

Köktürk çağında od'a ateşe, ocağa karşı da saygı gösterildiğini görüyoruz. Od'a ve Ocağa karşı Türkler'in gösterdiği saygı ve inancın köklerini tesbit etmek güç olmakla beraber, İ. Kafesoğlu, bunun Zerdüşt dinî tesiriyle Batı Türklüğüne geçmiş olacağı ihtimali üzerinde durur.⁽¹¹³⁾ Buna delil olarak, bu inancın Doğu Türkleri arasında bulunmamasını gösterir. Ancak, biz Ergenekon efsanesini dikkate alarak, ⁽¹¹⁴⁾ bu inancın Türkler arasında daha eski zamanlara uzandığı ve kendilerine mahsus olduğu ihtimalinin de yabana atılmayacağı kanaatindeyiz.⁽¹¹⁵⁾

109. H. Tanyu, "Eski Türklerin Dini Totemcilik ve Şamanlık Değildir", V. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 1985, A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968 s. 245, 415 - 418.

110. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, s. 255 - 256.

111. Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi*, İstanbul 1976, s. 3.

112. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 254.

113. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 255.

114. E. İnan, "Türk Destanları", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 377-89; Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1988, s. 77-78; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II 58-77.

115. Ateşi Bulan ve Kağan Sözlüğü Kurucusu İlk Atanın Adı Türk Konmuşdur. Bkz. S. Diviçi-oğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 73.

Köktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında Tanrı adına Tengri, Türk Tengrisi koruyucu iyelere ise, Umay ve Yir-Sub şeklinde işaret edilmektedir.⁽¹¹⁶⁾ Uygur Türkleri de dağ iyesine/ruhuna bereket ve huzur verici iye diye inanmıştır.⁽¹¹⁷⁾ Kutlu dağ efsanesinde bu husus açıkça görülmektedir.⁽¹¹⁸⁾

2. HAZARLARDA DİNİ HAYAT

Hazar Türlerinde dinî hayat bir hayli karışıktır. Hazar Türklerinde bir çok dini bir arada görmekteyiz. Ayrıca dini hayatındaki dinlerin etkisi

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamdan evvel Hazarların dini, bazı yazarlara göre Gök Tanrı inancı veya bir başka inançtır.⁽¹²³⁾ Bize göre bu din, Gök Tanrı dini idi.

Gök Tanrı inancının, bazan Şamanizm ve bazan da Putperstlik olarak kabul edilmiş olması, Gök-Tanrı dininin iyi bilinmeyişinden kaynaklanmıştır. Gök-Tanrı inancındaki kutsal unsurlar Tanrı olarak algılanmış, böylece onun çok Tanrılı bir din olarak algılanmasına yol açmıştır. Gök Tanrı inancındaki kutsal, Yir-Sub, dağ, kaya, ağaç vb. kültler bazılarınca Putperstlik olarak yorumlanmıştır. Bu teşhise, Gök Tanrı inancına hurafe olarak katılan dinî pratikler de yardımcı olmuştur.

Hazar Kağanı, **Bulan Kağan**, Tanrı'ya halkını hak dinine döndürmesi için yakanırken, Tanrının, halkının Putperst kafa yapısını bırakması için yardımcı olmasını da diler.⁽¹²⁴⁾ Bury, Hazarları anlatırken "Hazarların başkanı Yahudi inancının bütün katılığına, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Bir yandan halkının inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapınmasına

inancını sürdürmesine, eski putlarına tapınmasına (125) Bury, Hazarları anlatırken "Hazarların başkanı Yahudi inancının bütün katılığına, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Bir yandan halkının inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapınmasına

3. SAKA VE İSKİTLERDE DİNÎ HAYAT

Sakaların menşeinin Orta Asya olduğu bilinmektedir. **Atlı kavimler medeniyeti**'nin bu temsilcilerinin incelediğimiz bölgede izlerini, dinî inançlar itibarıyla de takip edebiliyoruz. **Saka/İskitler**'de de ruhlara/iyelere ve bunların "**iyi**" ve "**kötü**" olanlarına inanıldığını biliyoruz. Bunlardan iyi olanlar insanlara yardım etmekte, kötü olanlar ise işlerini bozmaktadır. İskit/Saka dininde Şamanizme ait öğeler bulan araştırmacılar çıkmıştır. Ancak bu büyücü sihirbaz anlamına gelen Şaman'dan türemiş Şamanizm daha ziyade kuzey Asya halklarının arasında yaygındır.⁽¹²⁷⁾

İskit/Sakalar'da **Tabiat, Ana Tanrıçadır**. Aynı zamanda "**Ocak Tanrıçadır**" Çadırın koruyucusu kutsal ateşidir. "**Sülale veya aile Tanrıçası**", "**Akarsu ve Deniz Tanrıçası**", "**Kılıç Tanrısı**", "**At Tanrısı**" gibi tanrılar vardı. Kaynakların isimlendirdiği bu kutsiyetler, Tanrı mı yoksa Tanrısal kavramlar mıydı? Bunu bilemiyoruz. Ancak Gök Tanrı inanç sisteminde; Ocak'ın, Çadır'ın, Sular'ın, Bereket'in, Gök'ün, Işık'ın, Ay'ın, Kılıç/Demir, At'ın iyeleri olduğu bilinmektedir. incelenilen bölgede bu unsurlara dair tesbiti yapılmış dinî pratikler vardır.⁽¹²⁸⁾

Kurban İskitlerde daha ziyade At'lardan oluyordu ve ölülerinin ruhuna da kurban kesiyorlardı. Kurbanın önce ayakları bağlanır, kurbanı yapacak kimse kurbanın arkasında yer alır ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yatırır, sonra hayvanın boynu iple sıkılarak boğulması sağlanır. İskitlerin kurban etmedikleri hayvan domuzdur. Onu memleketlerinde yetiştirmek de istemezlerdi.⁽¹²⁹⁾

Saka/İskitlerde Büyü, Sihir ve Tılsım çok yaygındır. **Söğüt dallarına** bakılarak büyü yapılırdı. Büyücülerin kehanetlerine göre gelecekte haber alınırdı. Söğüt, bilhassa **hıdırellezde**, bugün de **kismet** ve **bereket** sembolüdür.⁽¹³⁰⁾

Saka/İskitlerde "**kan kardeşliği**" çok önemli idi. insanlar büyü ile birlikte yemin eder ve kan kardeşi olurlardı. Kan kardeşliği aşiretlerimizde hala yaşamaktadır.

127. Bkz. *Taner Tarhan "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", Tarih Dergisi, s. 23, İstanbul, 1969 s. 47; İhanî Durmuş, İskitler (Sakalar) Ankara, 1993, s. 25-31.*

128. *T. Tarhan, a.g.m., s. 149-155.*

129. *T. Tarhan, a.g.m., s. 156-157; Durmuş, a. g. e. s. 86.a.g.y.*

130. *T. Tarhan, a.g.m., a.g.y.*

İskit/Sakalar keyif verici içkilere çok düşkündürler. **Kısrak sütü** çok sevilirdi. Bugün de Türkler arasında içilen kırmızı eski Türklerde Başkurt ve **Kırgızların** ananevi içkisi. Ayrıca "**Meth**" denen baldan yapılmış keyif verici bir içki vardır. Bugün de incelediğimiz bölgede hayırlı işlerde bal veya şeker şerbeti içilir.⁽¹³¹⁾

İskit/Sakalar'da, Devlet Başkanı ölünce tebaları merasimler yapar yüzünü kulağını keser, saçlarını yakarlardı. İtibarlı ölümler Dinyeper nehrinin başına gömülür, cenaze gömülmeden evvel kabileler arasında dolaştırılır. bu kabileler de yasa iştirak ederlerdi. İncelediğimiz bölgelerde bazı tesbitlere göre cenaze defnedilmeden evvel kasabanın sokaklarında dolaştırılır, kapılarının önüne su dökmek gibi dinî pratikler yaparlardı.⁽¹³²⁾

İskit/Sakalar'da cenaze bir takım eşyalarla birlikte ve ahçı, saki, seyis gibi yardımcılarıyla birlikte gömüldükten sonra mezara toprak atılarak tepe şeklinde olması sağlanırdı. İskit/Sakalar ölümünden sonra tekrar hayatın olduğuna dirileceğine inanırlardı.

Bu yüzden "**Ölüm Ziyafetleri**" mezarın başında yapıldı. Halktan bir kimse ölünce kırk gün akrabalarınca dolaştırılır ve her akraba ayrı ayrı yemek verir kırkıncı gün gömülürdü. "**Kurgan**" adı verilen tepe şeklindeki mezar, iskit çadırının adeta öbür dünya için hazırlanmış benzeri idi. Bu formu, Hun-Türk ve Selçuklu-Türk kültüründe de görmekteyiz.⁽¹³³⁾

İskit/Saka mumyalarında dikkati çeken bir husus da mezardaki cesetlerin üzerinde dövmelerin bulunmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da genç kızlar Nişanlandıktan sonra adeta bir sahiplik işareti olarak "**hal**" denilen dövmeler yaptırırlardı.⁽¹³⁴⁾

131. T. Tarhan, *a.g.m.*, s. 158-160.

132. T. Tarhan, *a.g.m.*, s. 161-162.

133. T. Tarhan, *a.g.m.*, s. 162-163; Durmuş, *a.g.e* s. 90

134. T. Tarhan, *a.g.m.*, s. 164; Mary L. Henze, 19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din, Çev. A.E. Uysal, Ankara, 1984, s. 21

4. KARAILERDE DİNÎ HAYAT

Karailik inancının temelini Allah'a ve **Musa**'ya inanmak oluşturur. **Anan ben David**, bütün Karai inançlarını Allah'ın birliği ve Allah'ın adelleri esaslarına dayandırmaktadır. Karai inancında herşeyi yaratan Yüce Allah birdir. Onun birliği gibi hiç bir birlik yoktur. Allah herşeye kadirdir. Hiçbir şey ona benzemez. O, bir cisim değildir. Onun maddi bir karakteri yoktur. Ezeli ve ebedidir. O önceden var idi, şimdi de vardır, bundan sonra da var olmaya devam edecektir.⁽¹³⁵⁾ Yüce Allah, Hz. Musa (a.s.) yı peygamber olarak göndermiş olup, Musa bütün peygamberlerin başıdır. Ancak, Allah Musa'dan başka bir takım peygamberleri de göndermiştir. Bu peygamberler kendi kavimlerini doğru yola davet etmek için görevlendirilmişlerdir. Bu peygamberlerin isimleri **Tanah**'ta geçmektedir.⁽¹³⁶⁾ Tanah'da geçen peygamber isimlerinden hangisinin Türk mitolojisinde ne tür izleri kaldığı, konusu üzerinde durulmalıdır. Karailiğe ait fikirler önceleri dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği "**Seferha-Mişvot**" (**Farzlar kitabı**) isimli eserinde açıklamıştır.⁽¹³⁷⁾ Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

Karailer Meleklerle inanırlar. Allah'ın emir ve yasaklarını melekleri vasıtasıyla peygamberlere ulaştırdıklarını kabul ederlerdi (138). Ünlü Karai bilgini **Daniel el Kumisi**, meleklerin sadece tabiat kuvvetleri olduğu kanaatindedir.⁽¹³⁹⁾ Bazı tasavvuf ehli de bu görüştedir.

Karai mezhebinin Rabbanî Yahudilerinden ayrıldığı esas nokta kitap meselesidir. Karailer, sadece yazılı **TORA**'yla beraber Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlerin sözlerini de kabul ederler. Ancak onlar **sözlü TORA'yı** kabul etmezler.⁽¹⁴⁰⁾

135. Zajaczkowski, *Karaimse in Poland*, P.27-28., S. Poznanski, *Karaites*, E.R.E. V.VII.p. 668.

136. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 194.

137. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, 166.

138. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 196.

139. A. Harkawy, *a.g.e.*, s. 441-442.

140. S. Poznanski, *a.g.e.*, s. 662

Karailer'de günde iki defa **namaz**, sabah ve akşam namazı farzdır. Oruç tutulur, zekat vardır ve Kudüs ziyaret edilir, hacı olunur. Karailikle kutsal kitabı okumadan önce, el ve ayakların yıkanıldığı leğen de kutsalıdır.⁽¹⁴¹⁾ Şarap içen bir kimsenin **Kenasa**'ya girmesi yasaktır.⁽¹⁴²⁾ Karailikte **güvercin** ve **geyik** etile bütün kuşların etlerinin, **balık etinin**, **çekirgenin** yenmesi yasaktır. Diğer yenilecek hayvanların kafalarının kesilmesi esastır.⁽¹⁴³⁾

Yaşayan halk inançlarımızda bebeğin ve **annenin kırkının** ve **yarı kırkının** çıkmasında "kırklan"dıklarını ve temizlenmesi istenilen kap-kacağın'da "kırklan"dığını biliyoruz. Kırklama, özel birileri tarafından usulünce yapılan bir yıkamadır. Adeta suyun kudsiyetinden istifade ile, manevi pisliklerden de arınmaktadır.⁽¹⁴⁴⁾

Karai, kutsal Kenasa'da Tanrının huzuruna, manen aklanmadan çıkmayacağı için yıkanmak ihtiyacı duyması aynı inancın farklı pratiği olabilir.

Karaim kelimesi, İbranice okumak manasına gelen Kara'dan veya Arapça K.R.A.kökünden, kraat kelimesinden gelmektedir.⁽¹⁴⁵⁾ Bize göre, eski Türk inancındaki "Kara" ile bağlantısı aranabilir. B. Ögel'in izahına göre "kara yer", "Kara Gün" gibi ifadelerdeki "Kara", "Siyah" ile ilişkisi olmayan bir muhtevanın yansımasıdır.⁽¹⁴⁶⁾

Karay Türklerinde ilk Tevrat tercümeleri XI. yy.da yapılmış, elde bulunanlar ise XIII. yy.da yapılmıştır. Dili Codex Cumanicus'a çok yakındır. Karay Türkleri, Tevrat'ın İbranicesini ellerinde tutar, bunu okumazlar. Bu metine bakarak Türkçesini okurlar.⁽¹⁴⁷⁾

141. Ş. Şapsaloğlu, a.g.e., s. 508.

142. Y. Kulluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara, 1965, s. 195.

143. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 203.

144. O. Acıpayamlı, *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*, Erzurum, 1961, s. 84 - 89.

145. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 154.

146. Bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II/ S. 318-335

147. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 238-242.

5. GAGAUZLARDA DİNÎ HAYAT

İslam'dan önce Türklerin mensubu bulundukları dinlerin arasında Hristiyanlığı da görmekteyiz. Ortodoks Hristiyanlık, Türkler itibariyle bize Gagauzları düşündürmektedir. **Gagauzlar**'ın bir kısmı Göktanrı inancı veya başka eski Asya dinlerinden birine mensup iken Ortodoks olmuşlar, bir kısmı hala-Ortodoks bir kısım ise İslâm dinine girmişlerdir.

Ortodoks inançlı Gagauz Türkleri, incelediğimiz; Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'da yaşamamaktadırlar. Ancak bu dönem, hakim unsur ve yöneten sınıf olmasalar dahi incelemeye aldığımız bölgede ortodoks Türkler ve Gagauzlar da bulunmuşlardır. Konunun bu safhasına geçmeden evvel, Gagauzlar'ın tarihi ve şimdiki coğrafyalarına dair kısa açıklamalar yapalım.

VII. yüzyılın ortalarında batı Göktürk devletinin çözülmesi sonucu batıya Peçeneklerle başlayan Türk göçü ile **Gök Oğuz (Gagauz)** izlerini görebiliyoruz. Esasen Balkanlar ve Anadolu'da **Peçenek, Kuman-Kıpçak** izlerine rastladığımız her bölgede Gök-Oğuz (Gagauz)'u bulmak mümkündür.

Gagauzların bir bölümü ise, 1909-1910 yıllarında Orta Asya'ya göç ederek Turfan Bölgesine; 1925 yılında da Orta Asya'ya göç edip Taşkent civarına yerleşmişlerdir.

Ortodoks Gagauz Türklerinin **Karakalpak Türkleri**'nin bir kolu oldukları görüşünü esas alır isek; Müslüman Karakalpak Türkleri, tarihte karakalpakistan ve Özbekistan'da Karapapakla ise Azerbaycan Dağıstan, Kars, Iğdır ve Ardahan yöresinde, yakın tarihte ise; Muş, Bulanık, Ağrı, Taşlıçay ve Amasya yöresinde yaşamışlardır. Müslüman Karakalpak Türklerinde tespiti yapılabilen eski Türk inancının izlerini Ortodoks Gagauz Türklerinde de görmek mümkündür.

Ortodoks Gagauz Türkleri'nin Uzlar ve Kırmançların bir boyu oldukları görüşü ise, bizi Uz ve Kırmanç Türkleri'nin incelemeye aldığımız bölgedeki varlığını irdelemeye götürür. Bu iki Türk toplumun Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'da mevcudiyetlerini İslamiyette, Bizans yönetiminde ve İslamiyetten sonra Müslüman Türkler kapsamında görebilmekteyiz. Bu noktada **Kırmanç ve Uz Türkleri** itibariyle de bölgede Gagauz izlerinin aranılması tabiidir.

Gagauzlar günümüzde; Moldavya, Rusya'nın muhtelif yerleri, Akt-yubinsk Semiplatinks, Frunze ve Taşkent civarı, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da yaşamaktadırlar.⁽¹⁴⁸⁾

Gagauz Türkleri'nin menşei hakkında görüşler; onların; Uzlar'dan Karakalpak'lardan Kırmancılar'dan, Selçuklular'dan, **Bulgar Türkleri'**nden oldukları şeklindedir.

Gagauz kelimesinin etimolojisi ise; **kara+Oğuz, Gök+Uz, Gaga+Oğuz**, şeklinde yapılabilmekte ve Keykavuz ile de irtibatlandırılmaktadır. Bazı araştırmacılar da kelimeyi Gök-Oğuz şeklinde izah etmektedir.⁽¹⁴⁹⁾

Gagauzlar XIV. yüzyılın başlarında Balık Bey liderliğinde bir devlet kurmuş bugünkü Bulgaristan sınırlarını da içine alan bu devlete, Balcık şehrini başkent yapmışlardır. Bu devlet 1417 yılında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, bir kısım Gagauz Türkleri bu dönemde İslamiyete geçmiştir.

Gagauz kelimesinin Keykavuz ile bağlantısından hareketle, bu Türklerin **II. İzzeddin Keykavuz**'u takiben Rumeli'ye geçtikleri tezinin doğrulanabilmesi halinde, Selçuklular döneminde Müslüman veya bir kısmı Müslüman iken, diğer bir kısmı Hristiyan olan Gagauz Türklerinin, Rumeli'de Ortodoks mezhebine girmiş olabilecekleri hatıra gelmektedir.

Gök-Oğuzların (Gagauz) Bulgar Türklerinin bir boyu oldukları görüşünden de hareket edildiği takdirde; İdil Bulgarlarının Kafkaslar üzerinden gelip Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini biliyoruz.⁽¹⁵⁰⁾

Günümüze kadar gelen bu bölgede yaşayan yer, aile ve aşiret isimleri bu görüşe tanıklık yapmaktadır.⁽¹⁵¹⁾ 577 yılında İmparator **Justin II'nin Avar Türklerini** toplu halde Doğu Anadolu'ya yerleştirdiği⁽¹⁵²⁾ bilinirken, Avaduri (Midyat), Avakent (Kulp-Diyarbakır) Aval

148. Harun Güngör- Mustafa Argunşah, **Gagauz Türkleri, Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı**, Ankara, 1991, s.; 49-54; Alanos Manof, **Gagauzlar**, çev; Türker Acaroğlu, Ankara, 1939, s. 14-15.

149. Allahverdi Memmedli, "Neredesin Gök Oğuz, Stepan Kuroğlu ile bir mülakat"(Aktaran: İbrahim Bozyel) **Kardeş Edebiyatlar**, Erzurum, 1983, s.6 s.10-16; Mihail Guboğlu, **Gagauzlar'ın Aslına Ait Faraziyeler ve Kendi Fikirleri**, **IX.M.T.T.K.B.O.** (21-26 Eylül, 1981) s.54-55; Coşkun Kırca; "Gagauzların Mücadelesi", **Milliyet**, 7 Kasım 1990; T. Menzel, "Gagauzlar", **İslam Ansiklopedisi**, c. IV/ s.706-707.

150. M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)** İstanbul, 1944, s. 167.

151. Mehmet Eröz, **Hristiyanlaşan Türkler**, s. 17-29, 5-9.

152. M.H. Yinanç **a.g.e.**, s. 167.

(Eruh-Siirt), Avan (Şirvan-Siirt), Avanuşağı (Pazarcık-Kahramanmaraş), Avereke (Van), Avarik (Eğin) Asarik (Erciş-Van) Avasor (Muradiye-Van) gibi yer isimleri, Avar Türklerinin hatıraları olarak bölgede yaşamaktadır.⁽¹⁵³⁾

Adıyaman'ın Tilbe mezrasında Gavuz Aşireti vardır. Bu isim Gagauz ismine çağrışım yapmaktadır. Gökoğuzların hatırası olabilirler. Ayrıca Adıyaman'da da Balçılar köyünün eski ismi **Kontara** veya **Kontaro**'dır. Bu isim de bize Türk mitolojisinden kantura'yı hatırlatmaktadır.

1049 yılında Kostantin Manomack Rumeliden Anadolu'ya geçirdiği **Ortodoks Peçenek Türkleri**'ni, Doğu Anadolu'yu fethe başlayan Müslüman Türklerden Selçuklular'ın üzerine sevk ediyordu.⁽¹⁵⁴⁾

M. Eröz, Kuman'lar hakkında bilgi verirken, **Moğollar**'a yenilen Kumanların bir kısmının Kafkasya çevresine ve Gürcistan'a indiğini bir kısmının da Bönek'e, Macaristan'a inip Hristiyan olduklarını belirtiyor.⁽¹⁵⁵⁾ **Rasonyi** Hristiyanlaşan (muhtemelen Ortodoks mezhebine giren) kumanların "Şamanlıktan bir türlü ayrılmadıklarını" belirtiyor⁽¹⁵⁶⁾. "Bönek gece çadırından çıkarak **kurt** gibi uludu, kurtlar buna cevap verdi. Burdan düşmanı yeneceğini anladı"⁽¹⁵⁷⁾ diyerek Gök Tanrı inançlı Kumanların Ortodoksluğa geçişini anlatıyor.

1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nde, Türklük Şuuru üstün gelen, **Hristiyan Uz** ve **Peçenek**'lerin Müslüman Oğuz Türkleri'nin safhalarına katıldığını biliyoruz.⁽¹⁵⁸⁾ Gürcistan üzerinden gelen Hristiyan Kuman'lar Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleşmiştir. Bizans'ın Balkanlardan getirip Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleştirdiği Hristiyan Kumanlar'ın Trabzon, Rize ve Artvin gibi illerimizde toponimleri yaşamaktadır.⁽¹⁵⁹⁾

153. M. Eröz, a.g.e., s. 24.

154. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 132.

155. M. Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, s. 15.

156. M. Eröz, a.g.e., s. 15.

157. Rasonyi, a.g.e., s. 139.

158. C. Cahen, "İslam Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı" *Türkiye Mecmuası*, C.XVIII, 1972, s.92-92; Zikreden M. Eröz, a.g.e., s. 26.

159. M. Eröz, a.g.e., s. 26-27.

6. GREGORYANLAR'DA DİNİ HAYAT

Hristiyanlık, Hz. İsa ile başlayıp giderek Anadolu'da yayılırken 252 - 325 tarihlerinde Doğu Anadolu'da taraftar bulur. Hristiyan dinine girenler arasında, Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun çeşitli

451 yılında yapılan **Kadıköy Konsili**'ne kadar bugünkü anlamda Gregoryan Ermenilik yoktur. İsa'nın insan kimliğinin ruhani kimliğinde eridiğini savunan "Monofizit düşüncesi" Hristiyan cemaatini böler. Oluşan yeni kesim de bir Hristiyan cemaattir. Bu dönemde hala bir "**Ermeni milliyeti**" ortada yoktur.

Diğer taraftan Diyarbakır, Mardin, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Olta, Çarçova, Koyulice, Oğuz, Elleri olarak bilinmektedir. Bu dönem

Bu genel açıklamaya göre, ilerde Ermeni cemaati olarak ayrılacak Hristiyan cemaatin İsevî olmadan evvelki durumu gündeme gelmektedir. Şüphesiz bizim inceleme alanımıza Kıpti veya Arap etnik unsurlardan insanların oluşturduğu Ermeni Hristiyan cemaati girmiyor. Biz inceleme alanı olarak seçtiğimiz coğrafya itibarıyla Doğu Anadolu merkez olmak üzere yöre Ermenileri ile ilgiliiyiz. Bizim gündemimizde Doğu Anadolu'da Hristiyanlığa girmiş ve gidecek Ermeni Kilisesi etrafında cemaatleşmiş İsevîler vardır. Bunlar yukarıda da belirtildiği gibi bölgenin bir kısım kadim otoktan halkları ile, çeşitli demografik olaylar sonucu bölgede tabakalaşarak oluşmuş farklı halk unsurlarıdır. Bunların arasında, Arî, Turanî ve Samî ırklarına mensup çeşitli insan toplulukları vardı. Şu halde denilebilir ki, 451 yılında Ermeni kilisesi olarak sahneye çıkacak olan Hristiyan mezhebini, bu bölgedeki cemaatini Hristiyanlıktan evvelki dinleri hangi dinler ise, Doğu Anadolu Ermenileri'nin Hristiyanlıktan evvelki dinleri de o dinler idi. Bu dinler; **Musevilik** ve onun mezhepleri, bu arada Karaimlik ve Zerdüştiliktir. Orta ve Uzak doğu dinlerinden **Maniheizm** ve **Budizim** de olabilir. Büyük ihtimalle Gök-Tanrı inancı da olabilir.

1847'de İstanbul'da Protestan Ermeni Kilisesi resmen teşekkül etmiştir. 1830'lu yıllara kadar tek mezhep ve tek görüş olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeni'lerin arasında; bundan sonra çeşitli Hristiyan mezhepleri ve tarikatleri ile değişik görüşler getirmiştir⁽¹⁶⁶⁾.

Özetlemek gerekir ise denilebilir ki, Hristiyanlık öncesinde Ermenistan diye bilinen coğrafya'da yaşayan toplum, değişik dinî ve etnik cemiyetlere ait tanrıların da içinde yer aldığı bir panteona sahipti.

Ermenistan coğrafi tabiri; bir ırkı, bir milleti değil, çeşitli ırk ve kültürlerle mensup insan topluluğunun bulunduğu bir bölgeyi ifade etmekte, o bölgede yaşayanların da bu isimle anılmasına yol açmaktadır.

Günümüzde Ermeni denilen topluluğun buraya gelmesinden önce de, o bölgenin Ermeni ismiyle bilindiği ve Ermeni kelimesinin Türkçe olabileceği üzerinde durulmaktadır.⁽¹⁶⁷⁾

166. A. Küçük, *a.g.e.*, s. 215 - 259.

167. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler Ankara*, 1997, 8-9.

İçlerinde bizzat Ermeni yazarların da yer aldığı araştırmacılar, "Ermenistan'ı coğrafi bir mefhum olarak kabul etmektedir. Bu coğrafyanın insan unsuru arasında Türkler ve doğal olarak yaşayan dinî kültürde dönemin Türk inançları da vardır."⁽¹⁶⁸⁾

M.S.52 yılında yukarı-El/Yüksek-Ülke anlamına gelen ve menşee itibariyle milliyet anlamında Ermenilikle hiç bir ilgisi olmayan Armanya'ya "Din mezhep bilmez, ancak hakk'a inanan Oğuz Taife-si'nden 90.000 Türk yerleştirildiğinin açıklanması", Arşaklılar'ın bir kolunun **Zerdüşlük döneminde** yaşamış veya bu dinin tesirinde kalmış olması; **Kitab-ı Diyarbekiriyye** adlı Akkoyunlular Tarihinde Bayındırlıklar'ın İslam'dan önce Hz. İsa Dininde iken, Hz. Muhammed geldikten sonra Müslüman olduklarının anlatılmış olması onların menşeeine dair bir fikir verir. Ayrıca yer adlarından hareketle de açıklamalar yapan **Kırzioğlu** bir kısım Ermeni cemaatinin Türk menşeli olabileceğini belirtiyor.⁽¹⁶⁹⁾

Anadolu'nun özellikle Sis (Kozan) çevresinde bulunan Ermenilerin Türkçeden başka dil bilmemesi, örf ve adetleri bakımından Türklere benzer olması, Türk halkının tesirine bağlandığı gibi, Türk soyundan gelmiş ve Hristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanmaktadır. Bu özellikler bizi hepsi için değil, fakat Türkçeden başka dil bilmeyen, dinî ayinlerini Türkçe yapan, Türkçe İncilleri bulunan ve kendilerini Türk hisseden bir kısım Gregoryanların, etnik kimlik itibarı ile Türk olabilecekleri, Türk kökenli bu insanların Hristiyanlaşmış Türkleri oluşturabilecekleri hükmüne götürmektedir.

Bizim bu incelememizde ortaya çıkarmak istediğimiz şey, mitolojik malzeme itibariyle yöre halkının Hristiyan Kilisesi'ne Ermeni cemaat olarak girmeden evvelki inançlarından, Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancının izlerinin tesbitidir.⁽¹⁷⁰⁾

168. A. M. Kaşgarlı, "Critique Analytique Des Sources Armeniennes Medievales" IX. *Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliği*, Ankara 1981; H. Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1982, s. 66-75.

169. M.F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 11-921.

170. Gregoryanlardaki Halk İnançları ile Eski Türk İnançları Arasındaki Çeşitli Benzerlikler için bkz. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* sh. 30-35.

Gregoryan Arşaklar'da görülen eski Türk gelenekleri dikkat çekicidir. Arşaklı bayrağındaki **Kartal/Karakuş**, vaftiz edilerek Kilisenin timsali yapılmıştır. Eski Türklerde, Tuğ ve Bayrak önemli ve kutsaldır. Tuğ daha çok resîmî iken, **Bayrak** ise; köklerini dinden ve sihirden alırdı. Türkler başlarına sorguç ve otoğa Kartal gibi kuşlarının tüylerini takarlardı. Tuğlar da kutsal tüylerden yapılmış devlet sembolleri idi.⁽¹⁷¹⁾ Türk devletlerinin askeri kesiminin bayrağında çeşitli kuş resimleri vardır.⁽¹⁷²⁾

171. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, 2.C. s. 143-144.

172. Halil Ersoylu, "Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar" *TDA* s. 17 Nisan, 1982, s. 167 - 192

İKİNCİ BÖLÜM

MİTOLOJİK MALZEMENİN TAHLİLİ

A. TANRI/TENGRİ

Bu bölümde, Eski Türk İnanc sistemindeki; Tanrı, Yeryüzü iyeleri, Gökyüzü iyeleri, Ev, Ateş ve Ağıl iyeleri ile, Kişioğlu, Ata Ruhı ve Kam'a dair bilgi verilmektedir. bu konu başlıkları kapsamına giren ve incelediğimiz bölgeden tesbit edilmiş, inanç ve uygulamalar anlatılmaktadır.

Dinleri, kendi sistematikleri içerisinde inceleyenler, Tek Tanrılı dinlerdeki sistematığın tepesinde, tek ve her bakımdan güçlü olan hakim bir kuvvetin varlığını görürler. Türklerin, geniş anlamda Anadolu'da girdikleri Musevilik ve İsevilikte Tanrı kavramı, büyük ölçüde İslamiyetteki Allah inancına tekabül ederken, Gök Tanrı İnancındaki Tengri de, birçok vasfı itibariyle Allah'ı düşündürmektedir.

Gök Tanrı Dininin, İnanc sistemleri içerisinde yeri çok tartışılmıştır.⁽¹⁾ **Lozsló Rasonyi**⁽²⁾ **Özkan İzgi**,⁽³⁾ **Nihat Nirun**,⁽⁴⁾ **Osman Turan**,⁽⁵⁾ **A. Altay Köymen**⁽⁶⁾ **S. Hayri Bolay**,⁽⁷⁾ ve **Ziya Gökalp**; konuyu incelerken Türklerde Totemciliğin varlığını ileri sürmüşlerdi. **O. Turan**, **M.A. Köymen** ve başlangıçta **A. İnanc**⁽⁸⁾ Eski Türk Dininin Şamanizm olduğunu belirtmişlerdir. **Ziya Gökalp**⁽⁹⁾ ise Şamanizmin din değil, büyücülük olduğunu belirtirken, **H. Tanyu**, **İ. Kafesoğlu**, **B. Ögel**, **M. Eröz**, **D. Yıldırım** gibi araştır-

1. **Turgut Akpınar**, "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı? "Tarih ve Toplum, s. 27 Mart, 1986, s. 17-21, **Necdet Sevinç**; "Türkmenlerin İslamiyete Geçişlerini Kolaylaştıran Sebepler" **Türk Dünyası Araştırma Dergisi**, s. 4, s. 5-30.
2. **L. Rarasony**, **Tarihte Türklük**, s. 22.
3. **Özkan İzgi** "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü, **Millî Kültür Dergisi**, Şubat 1977, s. 2.
4. **Nihat Nirun**, **Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp**, İstanbul, 1991, s. 31-48.
5. **Osman Turan**, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, 1969, s. 310 - 319.
6. **M. Altay Köymen**, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1963, s. 6
7. **S. Hayri Bolay-O. Karıncı**, **Din Bilgisi**, Lise I, Ankara, 1976, s. 14
8. **A. İnanc**, "Müsküman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası** s. 4, 1954, s. 19-30.
9. **Ziya Gökalp**, **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul, 1976 s. 116.

macılar⁽¹⁰⁾ Eski Türk dininin tek Tanrılı olduğunu açıklamıştır. V. Ecer⁽¹¹⁾ bu konudaki iddiaları karşılaştırmış, Osman Turan daha sonra tamamen H. Tanyu'nun fikirleri doğrultusunda Türklerin semavî bir dinlerinin olduğunu açıklamıştır.⁽¹²⁾ E. Kaydu ise teşhisini "Eski Türk dini Monoteizm değil, Henoteizm idi. Ulu ve ezeli Tanrının kendi dışında pek çok Tanrılar yarattığını kısmen uluhiyet cevheri taşıyan tanrısal varlıkların mevcudiyetine inanılırdı"⁽¹³⁾ şeklinde koymaktadır. Biz de eski Türk dininin tek Tanrılı olduğu kanaatini taşıyoruz.

Şamanizm meselesi konusunda İ. Kafesoğlu; "..... Türklerin kendi düşünce mahsulü olmayıp çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür..... dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan Şamanlığın tarihi, Türk topluluklarındaki Tanrı ve Yer-Su inançları ile bir ilgisi mevcut değildir"⁽¹⁴⁾ demektedir.

Şüphesiz incelediğimiz bölgede Göktanrı inancının olduğu gibi Şamanizm'in de izleri vardır. Karakoçan kazasının Çan nahiyesinin bir köyünün isminin Şaman⁽¹⁵⁾ oluşu manidardır.

Geniş alanlara yayılmış olmasına ve Türkler arasında da ortam bulabilmiş olmasına rağmen Şamanizm'in bir din olmadığı kesinlik kazanmıştır. **Saha Türklerinin "Kut Sür"** olarak isimlendirdiği ve Türkçe literatürde Gök Tanrı Dini olarak geçen inancın sistematüğını Saha Türkleri Bölgesinde Şamanizm'in bozmadığını görüyoruz. Gök Tanrı Dini ve Şamanizmi ayrı ayrı halde yaşatmakta olan Saha Türklerinin bir çok tören ve adetlerinde Şamana iş

10. Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce, Türklerde Tek Tanrı İnancı*, İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, Bahattin Ögel, *Türk mitolojisi*, c.I., s. 115; Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, İstanbul, 1992; Dursun Yıldırım "Kök-Türk Çağında Tanrı mı, Tanrılar mı vardı?" IV. U.T.F.K.B. C.II., Antalya, 1991, s. 351-363.

11. Vehbi Ecer, "Türklerin Eski Dini Hakkında Söylenenler" *Töre, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 122. Örgelik, 1992, s. 22-26.

düşmemektedir. Şamanizm Tanrı öğretisinin gücünü istismar edip,
bütün ruhlarını belirli bir kude (Çumma Hlezen) olarak ka

Adad, Adakutay, Adar, Ağaç Han, Ağada, Ağalim, Ak Han, Ak Toyun, Alasbatır, Ammun, Ank, Anşar, Anu, Arunas, Ayata, Ay Han, Dağ Han, Demir Han, Deniz Han, Kumarbi, Ligal, Narada, Manyas, Mumnu, Nergal, Oğan, Şamas, Ana Maykıl, Anatu, Andarkon, Anunni, Arinna, Aryna, Aruru, Gatümtüğ, Hepat, İstar, Kadi, Kamruşşaba, Kirişişa, Lilil, Mezulla, Nalboyay, Nina, Har-sağ, Nisaba, Siduri, Targın, Neme, Tramet, Tıran, Umay.⁽²⁰⁾ Bunlar, muhtemelen tek olan Tanrı'nın muhtelif isimleri veya bir kısmı büyük meleklerdi.

Bilge Kağan, Tanrı'da Tanrı olmuştur. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın, (Tengri teg Tengri'de Kut olmuş Türk Bilge Kagan) ifadesi hatırlanmalıdır.⁽²¹⁾ Bu aynı zamanda **"Enel Hak mı"** ve "Bir ben vardı benden, içeru"nın farklı bir izahı mı?

Şaban Kuzgun, Eski Türk inancındaki Allah'ın "Tengri teg Tenri" tanımından hareketle, Allah'ın "Vacibu'l-Vucud" oluşu hususunun, eskiden beri Türkler tarafından bilindiğini, Türklerde var olan inancın zamanla dinleyenlerin kavrayamayışı sonucu bozulmuş olabileceği üzerinde durmuştur.⁽²²⁾

Hun hükümdarları bilinmeyen Tanrı önünde yere kapanarak kokular yakarlarken⁽²³⁾ Tasavvuf, Allah'ı "kainatın bütünü olarak"⁽²⁴⁾ tanımlıyor. Burada Hun hükümdarlarının yaptığı secdedir/yükünmedir.

Nan, Karay Türklerinde, **"Gök Ekmeği"** olarak da tanınıyor ve kutsal sayılıyor⁽²⁵⁾. Doğu Anadolu'da ise, Nan ekmek anlamındadır. Gök'ün kutsallığı ile ekmeğin kudsietiyi "Gök Ekmeği" şeklinde birleşmiştir. Erzurum ve Erzincan'da Doğu Anadolu'nun daha bir çok yerinde yemin edilirken; **"Ekmek çarpsın"**, **"Ekmek Kuran**

20. Şaban Gökova, *Mythologia (Söylence bilim) ve Anadolu Söylenceleri*, İzmir, 1990., s. 15-17.

21. Sait Beşer, *Kutadgu Bilig Gök Tanrı'nın*..... s. 125.

22. Ş. Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşeleri Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1985, s. 90.

23. Marcel Brian, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 44.

24. Şeyh Bedreddin *Varidat (Ter. Kelene)* Ankara, 1990, s. 3.

25. Şaban Kuzgun, *a.g.e.*, s. 237.

Çarpsın", "Kur'an Çarpsın" denir. Kur'an-ı Kerim'in Allah kelâmı; ekmeğin, Allah'ın nimeti olduğu bilinir. Ekmek ile Kur'an arasında zımnî bir ortaklık, yakınlık kurulur. Tasavvuf da ay ve güneş, bölüşülen bir nimete somuna benzetilmiştir.^(25/1)

Malatya, Sivas ve Tunceli Bektaşileri ikrar verirken;

"Gök Babamız

Yer Anamız

Sağımız Cennet

Solumuz Cehennem

Önümüz Kabe-i Beytullah

Arkamızı Göremiyoruz.

Gayba hükmeden bir Allah"⁽²⁶⁾ demektedirler.

Miraç olayında **Hz. Muhammed**'in göklere çıktığı ve Allah'la konuştuğu bilinmektedir. Gök, İslâmî inançlarda da kutsal kabul edilirken Kars'ta ve Van'da haksızlık yaparak küçük menfaatler elde edenler için, **"Başı göye ulaştı"** veya **"başın göye ulaştı"** denir. Bu yüceldin mi, en yüksek olana mı ulaştın? anlamındadır. **Tarık Buğra**, Osmançık isimli eserinde, **"Yarın güneş daha bir göklü doğacaktır."** ifadesini kullanmaktadır. Göklü doğmak, daha bir ulu doğmaktır. Gök kelimesi burada sıfat olarak güneşin önüne geçmiştir.

Kerkük Türkmenleri arasında **"Adamın kendi burada yoksa, Allah'ı buradadır"** tarzında ifade edilen bir inanç vardır.⁽²⁷⁾ Bu inanç Anadolu'da bir kimsenin haklılığını ortaya koymak için, "kendisi yok Allah'ı var" denilir. İslamiyette Allah bir tanedir ve o her yerde hazır nazırdır. Bütün kâinatın Tanrısıdır. Yukarıdaki iki misal bize, her korunan kişi, cisminin olmadığı yerde olabilen adeta **"kişi ruhu"** şeklindeki bir inancın İslamileştiğini düşündürmektedir.

25/1. S Güngör, a.g.e.

26. Muharrem Naci Dede Baba (M.N. Orhun) *Yayınlanmamış Tasavvuf Notları*, İstanbul, 1991, s. 148.

27. *Kaynak Kişi, Selahattin Hamid, Mustafa Agoren, Kerkük, 1949 Doğumlu.*

Eski Türk inancına göre, Tengri kişiöğlunu yarattığı zaman Türk'ü yaratmıştı. Türk'e göre bu Tanrı yukarıdadır ve Türk'ü koruyucudur. Bu yüzden bir sıfatı da Türk Tengri'sidir. Çünkü O Türk milleti yok olmasın diye onlara Kağan göndermiştir. Kağanlara, halkı nasıl yönetmeleri gerektiği konusunda göğşe çekilip buyruk, kut, ülük, küçük ve birlik verip geri göndermiş ve onları korumuştur. Ancak, koruyan Tengri, azan milleti ve beyleri de gerektiğinde cezalandırmıştır da.⁽²⁸⁾

Azerbaycan Türkleri arasında da Allah'ı gökte düşünme temayülü vardır. Tanrı'ya şükredilirken, şükreden kimse güneşe döner veya şükredilen nimet güneşe, çevrilir. Güneş'de ilahî bir hikmet varmış⁽²⁹⁾ gibi kabul edilir.

Kars'da ve Aşkale'de **"Mağrurlanma Padişahım senden büyük Allah var"** tabiri, insafsız ve büyük konuşan kimseler için kullanılır ve çok kere de bunu söylerken kişi kafasını yukarı kaldırır veya gök yüzünü parmağı ile işaret eder. Keza Kars'da "Merhamet et insafa gel" anlamında "Allah'a bak, bu kadar da olmaz" denilirken, yüzünü gayri ihtiyarı ve belirli belirsiz yukarıya döndürür. Böylece Allah'ın yukarıda olduğuna inandığı intibainı bırakır. Adeta insanın eli kendi semasında Rabbini gösteremeyeceği için onun zahiri sema olarak gösteriliyor.

Yahya Kemal Beyatlı'nın **"Kendi Gök kubbemiz"**i vurgulamış oluşu da, Türklerde kişi oğlu ile gökyüzü arasında, adeta özel bölge tesis olduğu anlamını veriyor.

"Kendi Gök kubbemiz altında bu bayram saati-Dokuz asrında bütün halkı bütün memleketi"⁽³⁰⁾ ifadesi Gök Kubbenin Türklüğün çadırı olduğu intibainı veriyor. Bu inancın temelinde, belki de Türk töresini yürütmeleri için Türk Kağan'larını tahta çıkaran Tanrının⁽³¹⁾ Gök'de düşünülmüş olması fikri vardır.

28. M. Engin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, 1972. s. 91, Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 55.

29. Mevlüt Süleymanlı, *Göç*, İstanbul, 1990, s. 15.

30. Yahya Kemal, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul, 1969, s. 3.

31. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990, s. 3.

Tasavvufa göre, Allah her yerde olmasına rağmen göğe dönmek/ bakmak/el açmak doğrudur. İnsanın bedeni, Yeryüzü/Arzi, Rabbi ise, o arzın semasında olan nurdan bir vucuddur. Rahmet Gökten iner. Zahiri bedeni besleyen Hz. Muhammed'in Nuru, Güneşten, Gökten iner.

B. İYELER

Türk inanç yumağını açıkça Tengri merkez olmak üzere, çereyi onun yarattığı yardımcı ve koruyucu İyelerin aldığı görülmektedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamlık **Meleklerin, Cinlerin ve Şeytanın** bulunuşu, bunlarla ilgili inançlar ve fonksiyonları başlangıçtan beri Tanrı ve etrafının değişmediği fikrini vermektedir.

1. AK VE KARA İYELER

Gök Tanrı inanç sisteminde Ak ve Kara İyeler olarak bilinen güçlerin kapsamına girebilen İyeler, Gagauz Türklerinde olduğu gibi bölgede **Peri** genel ismi ile tanımlanmakta ve bazan özel isimler alabilmektedir. **Thomson** ve **Radlof**, "Türk İduk, Yer-sub" ifadesinde geçen "Iduk" kelimesini önce genie yani mubarek, peri ve melek yahut Türkün mukaddes Yir Suları diye tercüme etmiştir.⁽³²⁾

Divriği'nin Zinzın köyü yakınlarındaki **Yedi baba Dağı** üzerindeki **Yedi adet kayanın "7 Perili kız"** olduğu inancı vardır.⁽³³⁾

Karailiğin temelini oluşturan fikirler; Anan'dan önce mevcut olmakla beraber dağınık bir halde idi. Bu dağınık fikirleri, 760 - 770 yılları arasında Anan bir araya toplayarak, önceden var olan bu esaslara bir çeki-düzen vermiş ve mezhebin esaslarını tesbit ettiği **"Sefer ha-Mişvot" (Farzlar kitabı)**nı yazmıştır⁽³⁴⁾ Dağınık iken toplanılan bu inançlardan Gök Tanrı inancı ile ortak olanlar hangileridir?

32. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1978, s. 111.

33. K. Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İsimli Eser Münasebetiyle" *Türk Dünyası Araştırmaları* s. 74, 1991, s. 43.

34. Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 166.

Karailer, Allah'ın ilahî bilgileri Melekleri vasıtasıyla **peygamberlere** ulaştırdıklarını kabul ederler.⁽³⁵⁾ Ünlü Karai bilginin **Dainel el Kumisi**, meleklerin sadece tabiat kuvvetleri olduğuna inanır.⁽³⁶⁾

Ermeni'ler, genel olarak görünmeyen ruhlara ve onların insan üzerindeki etkilerine inanmaktadırlar. İyiler, **Kalchk (Kaçlar)**, Kötüler **Ays (Aiss)ler** diye isimlendirilmiştir. Onlar insan üstü varlıklara, yerde veya gökte görünen varlıklara ait vücutlar atfetmişlerdir. Bu yüce varlıklar "Ermeniler nazarında, tabiat üstü iyi veya kötü varlıkların fiileri olan, tabiata ait fenomenlerde kendini gösterir."⁽³⁷⁾

Gök-Tanrı inancında Ak iye ve Kara iyelerin bulunduğu bunların da tabiat üstü güçlere sahip oldukları bilinmektedir.⁽³⁸⁾

Gregoryen Hristiyanların, Hristiyanlık öncesi inançları arasında, Arlez'lerin (köpek başlı varlıklar) savaş alanlarında ölenlerin yaralarını yalayarak iyi ettiklerini; nehirlerin ve göllerin diplerinde korunç varlıkların bulunduğu inanılmaktadırlar.⁽³⁹⁾

Gök Tanrı inancında olağan üstü varlıklardan **Umay, Ana Maykıl, Akana, Erlik** gibi etkin ruhların varlığı bilinmektedir. **Erlik**, yeraltı dünyasının güçlerini temsil etmektedir. Bölgede **Karakura, Kivot, Gibilik, Karakoçan, Kepoz, Kapoz, Haftar, Obur, Mayıs, Baldır, Cangulaz, Üzü, Cin, Sıbıla** gibi isimlerle halk inançlarında çeşitli varlıklar yaşamaktadır.⁽⁴⁰⁾ Ana Maykıl, Eski Türk inançlarında savaşan Türklere yardım eden bir ruh olarak bilinirken, günümüzde de halk inançlarında savaşan Türklere yardım için cepheye giden **kutsal balıklar** veya bilinmeyen ulu kimseler yeşil sarıkları ile görülebilmektedir.

Oğuz Kağan destanında **köpek başlı insanların** ülkesine yapılan akınlardan söz edilmektedir. Köpek başlı insanlara Avrupa ve Hint mitolojilerin de rastlanılmaktadır.⁽⁴¹⁾

35. Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 196.

36. Şaban Kuzgun, a.g.e., s. 196.

37. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 30-31.

38. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Türk İnançlarının İzleri*, s. 49.

39. A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* s. 25.

40. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 20-25.

41. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 82-83.

Kendilerine kötü ruhlar temas edenlere Gagauzlarda **cadı** denir. Kadın ve erkek cadı olabilirler daha ziyade kadınlardan cadı olur. Doğu ve Güneydoğuda ve Anadolu'nun sair yerlerinde "cadı" ifadesi her türlü fenalık yapabilecek kötü yürekli kadınlar için kullanılır.

Peri, Gagauzlarda **Rusali** ismi ile bilinir ve insanda çeşitli şekiller altında temasta bulunabilen kötü ruhlar olarak tanınır. Rusali'ler insanlardan; güçsüz, akılsız, dini zayıf kimselere görünürler. Rusali ile kimse karşılaşmak istemez. Rusaliler hem kadın ve hem de erkek şeklinde görünebilirler. **Kadın Rusalilerin** saçları uzundur.

Taun (Mencikli) insanlar arasında ölüm saçan kambur bir kocakarı şeklinde düşünülür. Gagauzlar taundan Allah'ın bile korktuğuna inanırlar.⁽⁴²⁾

Gregoryen Cemaatinin Hristiyanlık öncesi döneminde; bir adam hastalandığı zaman vücuduna bir **Aiss (kötü ruh)** veya şeytanın girmiş olduğu kabul edilmektedir. Delilik veya sara'lık aynı şekilde, kötü ruh veya şeytanla, izah edilmektedir. Hastayı iyileştirmek için şeytan veya kötü ruhun vücuttan çıkarılması gerekmektedir. Bunun için dua edilmekte ve ayinler düzenlenmektedir.⁽⁴³⁾

Erbil'de, **Türkmen** ve **Kırmançların** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bölge halkının ruh hastalıkları için gittikleri yatır, mezar ve **Ocaqlarda** hasta özel bölümlerde yatırılır çok kere titreyerek kendisine gelen hastanın ruhundaki kötü güçten kurtularak sağlığına kavuştuğuna inanılır. Bu bize Gök Tanrı inanç sistemindeki **Kam**'ın ruhlarla temas seanslarını bilhassa hasta tedavisindeki "**titreme**" halini hatırlatıyor.

Gök-Tanrı inanç sisteminde hastalanan kişinin ruhunu kötü ruhların işgal ettiğine, hasta ruhun kurtulması için kötü ruhların kovulması gerektiğine, bu amaçla Kam'ların bir takım ayinler yaptıklarına şahit oluyoruz. Günümüzde de bir kısım ruhi rahatsızlıklar ve sara türünden hastalıkların bazı yatırlarda tedavi edilmek istendiklerini, hastaların ziyaretlerde bir titreme sonucu kendilerine geldiklerini, sağlığına kavuşan hasta için

42. Harun Güngör-M.Argunşah, a.g.e., 39-40; B.A. Manof, a.g.e., s. 55-59.

43. A. Küçük, a.g.e., s. 30.

"**ruhu kurtuldu**" denildiğini biliyoruz. **Umay**; Göktürk Çağı Begü Taş yazıtlarında da ismi geçen Ak iyelerden birisidir.⁽⁴⁴⁾ Çocukların koruyucusu olarak bilinen bu iye, doğum sırasında, doğumdan sonra ve çocuklar "**Er**" ünvanını kazanıncaya kadar onları korur. umay'ın **Yakut Türklerindeki** ismi **Ayısıt** iken⁽⁴⁵⁾ bu iyenin hayvan yavrularını da koruduğuna inanılmaktadır. Avarlar döneminden beri bilinen⁽⁴⁶⁾ Umay'ı, **Kaşgarlı Mahmut** kadının doğumundan sonraki "**Son** olarak tanımlıyor ve ona kutsiyet atfedildiğini belirtiyor.⁽⁴⁷⁾

Osman Turan; Umay ve diğer iyeleri Tanrı değil, her dinde mevcut bulunan melek ve mukaddes varlıklar olduğunu, "**Umay gibi anam Hatun**" veya "**Umay-tek Ögem Hatun**" ibarelerinin Umay'ın Tanrı yerine konulmadığını açıkça gösterdiğini ileri sürmektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut Umay'ın bir Tanrıça değil, bir **ruh** veya **melek** olduğunu kaydetmiştir.⁽⁴⁸⁾ Umay Türk mitolojisinin kaynağı olan ülkelerin hepsinde bilinmektedir.⁽⁴⁹⁾

İncelediğimiz bölgelerden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan; Muş, Erzurum, Kars ve Ağrı'da "**eş**" veya "**son**", ıssız ve temiz yerlere gömülür. İnsanların onu çiğnemesinin engellenmesi amaçlanır.

Ayrıca doğum münasebetiyle yapılan pratikler anlatılırken belirtildiği gibi kanlı ve kansız kurbanlar verilir. "**Doğum Aşı**" dökülür. Günümüzde, sağlıklı doğumlar bilhassa çocuğu olmayan ve erkek çocuğu olmayan ailelerin kurbanları şükür için, Allah rızası için kesilirken, bunların özellikle adak kategorisinde olanların bir dönem Umay iyesine adandıkları düşünülmektedir.

Ana Maykıl; "Bodin İnli" diye de anılan bu iyë, **Ötüken Yış**'da mevcut olan bir iye idi.⁽⁵⁰⁾ Bu iye bulunduğu ili ve halkını bütün kötülüklerden koruyordu. Altay Türkleri arasında bu iye günümüzde Ana Maykıl olarak bilinmektedir. Ana Maykıl'ın bulunduğu yer, **İdük/mukaddes** olarak sayılıyordu⁽⁵¹⁾ Fonksiyonları **yir-sub iyeleri** ile birleşmiş gibidir.

44. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 72.

45. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. ?

46. J. Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dair*, Ankara, 1988, s. 27.

47. B. Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C.II, Ankara, 1985, s. 123.

48. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 111.

49. S. Gömeç, "Umay Meselesi" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Kasım 1985, s. 35, s. 38-44.

50. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 6.

51. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler* s. 274.

İncelediğimiz Bölgede biz bu iye'yi, yatırırlarla ilgili anlatımlarda ve efsanelerde izleyebiliyoruz. Daha ziyade darda kalan bölge insanına, savaşta ve benzeri felaketlerde yardımcı olmaktadır.

Balıkesir'in Pamukcu köyündeki **Dede Balıkları'nın** istiklal harbine katılıp bir kısmının yaralı döndüğü,⁽⁵²⁾ Darende **Somuncu Baba** Camii önünde **Balıklı Göl**'ün kutsal balıklarının Kıbrıs'ta Mehmetçiğin yanında savaştığı, savaş günleri kaybolup sonradan göründükleri, Bergama'daki **Gazi Balıkların** aynı şekilde Kıbrıs savaşında Türk askerine yardım ettiği⁽⁵³⁾ Ağrı'daki **Üç şehitler** efsanesinde bölgede daha evvel şehit olmuş üç kardeşin, Bölgenin Rus'lar tarafından işgal edildiği sırada Mehmetçikle birlikte Rus'lara karşı savaştığı şeklindeki inançlar, bu inancın canlı örnekleridir.⁽⁵⁴⁾

Ana Maykıl'ın bize göre Türklerdeki **Veli kültü**, Kam bağlantısı ile karıştırılmaması gerekir. Misallerini verdiğimiz yardımcı iyelerdeki güçlerin belirli bir mekanları yoktur. Ana Maykıl'a İslamiyetten evvelki Türk inancında da yeri olan **Tenasüh inancı** objektifinden bakılabilir mi? Bize göre aynı sistem unsurları oluşları itibariyle şühesiz ortak yanları vardır. Ancak aynılıklarını söylemek kolay değildir. Veli'de kendisinden yardım isteyen dardaki insanlara yardım etmektedir ve Veli'nin yakın muhiti kutsaldır. Ancak Maykıl bulunduğu ili ve ilin insanlarını kötülüklerden korumakta ve o ili kutsal kılmaktadır⁽⁵⁵⁾

Eski Türk inancında, Yer ve Su Tanrı olarak kabul edilmemiş Türk iduk yer-sub ifadesinde geçen "**Iduk**" kelimesi "mübarek, peri ve melek" anlamında kullanılmıştır.⁽⁵⁶⁾ Hal bu olunca Evliyaya kut veren Tanrı'nın Coğrafyaya da kut vermiş olması doğaldır.

Sarıkamış'ın Bozat köyüne Rus'lar 1915'de saldırdığında, **Ağ Baba** dağından inen "**yeşil sarıklı**" bir ordunun halkın imha edilmesini önlediğine inanılır.

52. Cahit Kavcar, M. Yardımcı, *Efsanelerimiz, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması*, Malatya, 1988, s. 27-29.

53. A.B. Alptekin, *Fırat Havzası Efsaneleri*, Elazığ, 1990, s. 39.

54. A. B. Alptekin, a.g.e., s. 34, 38-39.

55. Veli Kültü için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya venkabeleri* Ankara, 1984, s. 6; Bektaşî Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, 1983, s. 408.

56. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, s. 111.

57. Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür Karaçay-Malkar*, İstanbul 1993, s. 46.

İslamiyet Karaçay Bölgesine XVIII. yy.da girmiş olmasına rağmen XVII.yy. başlarında **Karaçay**'lıların yurtlarını düşman istilasından korumak için "**Marca**" diye bilinen bir kutsal ruhun kendilerine yardım ettiğine inanılırdı.⁽⁵⁷⁾ Marca'nın yılanla, Erlik İlan'la ilgisi olabilir mi?

Kayseri'nin Höbek köyünde halk, **Ali baba Türbesi**'ne saygılı davranmaktadır. İnanca göre, Ali Baba ölümünden sonra çıkan bir harpte askerlerle birlikte düşmana karşı savaşmıştır. Bu efsaneye inanmayan askerlerin silahlarının **yılana** dönüşeceği inancı vardır.⁽⁵⁸⁾

Ana Maykıl muhakkak harp halinde değil, sair zamanlarda da darda kalmış yöre halkına yardım edebilmektedir. Kayseri'de Orman köyhüsünün hangi ağacı kesmesinin isabetli olacağını gösteren **Pir** efsanesi vardır.⁽⁵⁹⁾ Tunceli'deki **Dursun Dede** efsanesine göre Dede, köyde olduğu zaman köye bereket yağmakla ve hiç sorun olmamaktadır⁽⁶⁰⁾

Isparta'daki **Serement Dede, İsimsiz Dede ve Kesik Baş**'ın bölge halkı ile birlikte düşmana karşı harp ettiği inancı vardır⁽⁶¹⁾. Bingöl'ün Sötlüce köyünde kurtuluş savaşında Rus askerlerine karşı savaşan ihtiyarların safında yer alarak döğüşen **güvercin**, konduğu yere bir türbe ve cami yaptırır ve adını "**Şeker Baba**" koyar.⁽⁶²⁾ Ağrı'da Allah aşkı ile kendisini ateşe atan bir şahsın kurtuluş savaşı sırasında Rus'lara karşı Türk askerlerine yardım ettiği inancı vardır. Bu şahsın yattığı yerdeki **havuz ve kaya** halen ziyarettilir.⁽⁶³⁾ Bu tür efsaneler Diyarbakır'dan da derlenmiştir.

Ak Ana (Ak Ene): Altay Türkleri arasında yaşayan bu iye, inanca göre, Tengri Ülgen'e yaratma kudreti ve ilhamı vermiştir⁽⁶⁴⁾ Yaradılışı Türklerin pasıl değerlendirdiği hakkında hüküm verehile-

oğlunun yaradılışı hakkındaki ibareye göre, **Göktengri (Mavi Gök) ve vañız yir (Kara toprak)**, yaratıldıktan sonra, ikisi arasın-

Gin kavramı dinî folklorde çeşitli isimler ve tezahürlerle sürdür-

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "Mecikli" türünden varlıkların mevcudiyetine inanılır. Bunların isimleri çok kere bölgelere göre değişmektedir. Ayrıca onların özelliklerini anlatanlar onlara dair çok kere farklı şeyler söylemektedir.

Kapuz, **Alkarısı** veya **Alkızı** türünden bir varlıktır, firkete, çattallı **iğne** ve **cuvaldız** ile yakalanır ve su çevresinde yaşar. Yakalayanlar onu çalıştırır, onu yakalayabilene zarar vermez. Kapuz'u yakalayıp serbest bırakanlara, yakınlarına ve bunlara ait bir eşya taşıyanlara da Kapuz'un zarar veremeyeceği inancı Fırat havzasında yaygındır.⁽⁸⁰⁾

Diyarbakır ve çevresinde "**Kapuz**", "**Bizden iyiler**", "**Pirelik**", "**Pirabak**" gibi unsurlar **Karakura** olarak bilinir.⁽⁸¹⁾

Malatya yöresindeki bir inanca göre "Hıbılık", Alkarası türünden bir varlıktır, o sadece kadınları değil, erkekleri de rahatsız eder. Hıbılık umumiyetle kadın olmakla beraber erkek şeklinde olanları da vardır. Yanına gittiği erkeğin göğsüne oturur ve boğazını öldürünceye kadar sıkar. Hıbılık'ı insanoğlu yakalayabilir ise ona bol altın getirir.⁽⁸²⁾ Çemişgezek'te **Gıbılık** diye bilinen varlık uykudaki insanları basan bir kara iyidir.

Gıbılığın bastığı kimsenin dili tutulur, kımıldayamaz, konuşmaz, ter içinde kalır. Gıbılık bastığı kişinin gözüne kedi şeklinde gözükür, başında bir külah vardır, bu külah sihirlidir ve onu kapan kişinin zengin olacağına inanılır.⁽⁸³⁾

"**Şivat**" Al karısı gibi hayali bir varlıktır. Çemişgezek'te bilhassa kış gecelerinde Şivat'ın kişinin uyuduğu sırada sevdiği bir arkadaşının kılığına bürünerek onu çağırdığı ve تنها bir yere götürüp burada demir bir tarakla saçlarını taradığı ve uçurumdan aşağıya attığı kabul edilir.⁽⁸⁴⁾

80. A.B. Alptekin, *Fırat Havzası Efsaneleri*, (Bingöl, Elazığ; Malatya, Tunceli, Elazığ), 1990, s. 19.

81. M. Yavuz Hekimoğlu, *Diğer Efsaneleri*, Ankara, 1989 c. II/s.21

82. A. B. Alptekin, a.g.e., s. 113, Gagauz Efsaneleri için Bkz. H. Güngör "Gagauzlarda Tepegöz Efsanesi" *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2 Ankara, 1986, s. 141-142.

83. N. Çiftçi, *Çemişgezek'in Tarihi*, F.Ü. Fen-Ed Fak. Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 48.

84. U. Tavkul, *Karaçay-Malkar Toplumlarında Sosyal Yapı ve Değişme*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991, s. 146-150.

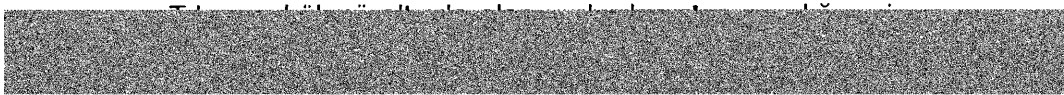
Sorgun'da kışın en şiddetli geçtiği aya **Cangulaz/Koncaloz** ayı denir. Bu ayda Cangulaz diye bilinen bir kara iyeden korunmak için halk, kapı ve pencerelerin önüne **pancar** koyar, pancar'ın kokusunu sevmediği için **Cangulaz**ın evlerden içeri giremeyeceğine inanılır. Cangulaz, insanları, tanıdıkları bir sesle çağırır ve onların yataklarından uyanıp kalkmalarına sebep olur. Cangulaz aydınlıktan korkan ve gündüz görünmeyen bir varlıktır⁽⁸⁵⁾. Cangulaz'ı çeşitli isimler altında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da da görmekteyiz. **Kırmızı** renkli bu kara iye, 15-20 m. olup **Cnagul-oz** şeklinde de geçmektedir. O **Cin** ve **Dev** arası bir konumda olup Reşat Nuri Güntekin'in "**Gul Yabani**"sini hatırlatmaktadır.

Kara iyelerden biri olarak kabul edilen "**Nazar**" kişiöğlü'nün bizzat kendisinden kaynaklanır. Gözler vasıtasıyla bakışlarla nazar edildiği kanaati yaygın ise de, kişiöğlü görmeden de, duyarak veya tadararak da nazar edebilir. Hatta muhayyelesini kullanması da nazara sebep olabilir. Çok kaliteli bir gıda maddesi veya anbarı doldurduğu duyulan bir mahsül nazar olabilir. Nazar, canlı ve cansız varlıklara yönelik olabilirken, nazara karşı korunmaya en fazla muhtaç olan ise bebeklerdir. Anne ve bebeklerin uğrayacakları kara iyeler çok kere nazarla karıştırılır. Nazarı ayrı bir bahis olarak ele alacağız. Fakat biz; doğum sırası ve sonrasında görülen inançlar münasebetiyle nazarı bu bölümde de ele alacağız.

Gagauzlardaki "**Obur**", Kars'taki "Kaftar küskü"ye benzemekten ziyade Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halkın (**Hortlak**) dediği inanca tekabül etmektedir.⁽⁸⁶⁾

Romanya'da Müslümanlar ölen kimsenin **vampir-obur** olması için cenazeyi mezara götürmeden evvel kuvvetli bir **ateşin** altından geçirirler.

Gagauzlardaki mitolojik varlıklardan birini de "**Taləm**"dır. Tal

D. Ömür, Albert, tanıfına dair birer veriyken "Kara Albert"

Albastıyı, Kırgız ve Kazaklar **tilki** veya **keçi** şeklinde, Kazan Türkleri kötü bir ruh olarak, Özbek Türkleri ise pejmürde, dağılık bir kocakarı şeklinde düşünürler. **Karaçay, Malkar Türklerinde**

bu kötü ruhların halkın hayatlarına zarar verdiğini düşünürler. Aşağıda

"Şerr-i Şetannan
Kurru bühtenen
Hayasız arvattan
Al Şerinnen
Ot Şerinnen
Yıkılmış Duvardan
Kudurmuş Köpekten
Bekliyesen, Saklıyasan
Oğlum, Ey Allah'ım"⁽¹⁰²⁾

Dua eden anne, oğlu için; **Şeytanın, Atın, Otun, Arzın ve Azman (Gök)** ın şerrini tehlikeli buluyor ve bu şeylerden Allah'ın korumasına sığınıyor.

Kara iyelerden, Al karısı, Erbil-Kerkük'de **Kırmanç ve Türkmenler** arasında "**Alaparma**" olarak bilinmektedir. Al karısından, anneyi ve çocuğu korumak için, **kırmızı** bir bant annenin alın kısmına bağlanmaktadır.

Atmalı aşiretinde kırkinci gününü tamamlayan **lohusa kadın** ve çocuğa "**Çellini**" veya "**kırklık**" denir. Kırkinci günden sonra bir kabin içine **kırk kaşık su** konur. Çıplak olarak ananın kucağına alınmış çocuğa vaslı bir kadın, bu suyu, **kalbur** tutarak çocuğun üzerine döker, su döker-

Malatya-Arguvan ilçesi Bazan köyünde ki inanca göre Alkarı-

Güneş ve Ay Tutulması, onların kötü ruhlarla savaşmaları kabul edilir. Altaylılar'da Gök d r lt   Tanrı'nın arabasının teker

Doğu Anadolu'da **Sarıkamış** yöresinde ilk **gök gürültüsünü** duyan kimse, bu esnada Allah'a yapılan duaların kabul edileceği inancından hareketle dilekler diler.

Gagauzlar'da kışın **gök gürültüsü** işitilirse, o yılın **bereketli** ve hayvanların **sağlıklı** olacağına inanılır.⁽¹¹⁸⁾ **Uygurlar** gök gürlediği zaman, haykırarak **göge ok atarlar.**⁽¹¹⁹⁾ **Yakutlar, Yıldırım-**dan korunmak için madeni şeylerle gürültü yapıp gök gürültüsünü uzaklaştırmaya çalışırlar, **Tunguzlar**, Gök gürültüsünü Gökteki büyük bir kuşun kanat çırpmasına benzetirler.⁽¹²⁰⁾

Karay Türklerinde Gök'le ilgili inançlar da vardır. "Man", karayların Gök Ekmeği gibi, kutsal saydıkları bir ekmektir.⁽¹²⁸⁾ Karaylar yıldızlara bakarak gelecekte haber verirler, gök gürlemesinden ma'na çıkarırlar.⁽¹²⁹⁾ Karay masallarında kahraman daima ayın on-dördüne benzetilir.⁽¹³⁰⁾ Karay türküleri gibi şarkıları da Türk kültür motifi taşır. Türk folklorünün bir ürünü olan ninni, Karaylarda bir şarkı ismidir. Bu türkü; buz, güneş, ay, yağmur, dağ ve benzeri Türk mitolojik malzemeleri ile işlenmiştir.⁽¹³¹⁾

Karay Türklerinde ay isimleri de ilginçtir.

1. Artarhay Mart-Nisan Mahsulsüz ay
2. Kuralay Nisan-Mayıs Dişi karaca ayı
3. Başkuskanay Mayıs-Haziran Olgunlaşma ayı
4. Yazay Haziran-Temmuz Yaz ayı
5. Ulahay Temmuz-Ağustos Kuzu ayı
6. Çirikay Ağustos-Eylül Çürük ay
7. Ayrıkay Eylül-Ekim Kutsal ay
8. Küzay Ekim-Kasım Güz ayı
9. Sohumay Kasım-Aralık Yiyecek Hazırlama ayı
10. Kışay Aralık-Ocak Kış ayı
11. Karakışay Ocak-Şubat Karakış ayı
12. Süvünçay Şubat-Mart Keyif ayı
13. Artıhay Atlama Yılında İkinci Şubat Fazla ay

Karay Türklerinde; Gök, Güneş, Yıldızlar gibi Ay da kutsaldır. Ay'a saygı duyuluyor.

"Celmavuz" Karaçay-Malkar Türklerinde bir tür kötü ruhlu ejderha olup, ay ve güneşin tutulmasına yol açar. Ay'ı koruyan ve ismi "eger" olan iki çoban köpeği vardır. Bu köpekler uyuyunca celmavuz, Ay'ı kenarıdan yemeğe başlar. Karaçaylı'lar koruyucuları uyandırıp, Ay'ı kurtarmak için silah atıp davul çalar gürültü yaparlar⁽¹³³⁾. Celmavuz eski Uygur metinlerinde "Yelimagız" ve Kırgız Türkçesinde "celmooz" şeklinde geçer. Kars'ın ilçelerinden Susuz'un eski ismi Cılavuz'du.

128. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 237.

129. A. Zajaczkaowski, *a.g.e.*, P.63.

130. Ş. Şapsaloğlu, *a.g.e.*, s. 605.

131. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 229.

132. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 225.

133. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 60.

Altay Türklerine göre Ay'ı ve onunla birlikte Güneş'i Tanrı gökyüzüne sonradan koymuştur. Başlangıçta yoktular. Tanrının gönderdiği bir varlık, göğşe madeni iki **ayna** koyarak dünyayı aydınlatmıştır.⁽¹³⁴⁾

Altay Türklerine göre ay tutulması **Yelbgen** denilen bir canavarın Ay'ı yemesinden ileri gelir. Bu korkunç mahluku kovmak için havaya **taş, silah atılır. Teneke çalınarak** gürültü yapılır.⁽¹³⁵⁾

Silvan'da ay tutulunca, ayın büyük bir **Dev/Div** tarafından tutulduğuna inanılır. Dev/Div'i korkutup ay'ı kurtarmak için silah atılır, teneke çalınır, yaşlılar dua ederler.⁽¹³⁶⁾ **Altay Kam'**ı göğşe çıkarken **6. katta "ay ada" (ay baba)yı** ve **7. katta ise küneneyi (güneş ana)** selamlar. Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'nun Kars, Ağrı ve kısmen Van, Sivas yörelerinde, Ay baba ve Güneş de Ana olarak tasavvur edilir. Buralarda insan ismi ve hitap şekli olarak "Ay" vardır. "Ay ana", "Ay ata", "Ay kardeş", "Ay baba", "Ay kişi", "Ay gözüm nuru", "Ay bey", bunlardandır.⁽¹³⁷⁾

Eski Türklerde ay ve gün tutulunca halk evinde ayakta bekler ve hiç kimse dışarı çıkmazdı. Tutulma hadisesi sona erince de, halk içki ve müziğe başlar, eğlenirdi.⁽¹³⁸⁾ Eskiden, **Kars'da** ay tutulmaktan kurtulunca çocuklar şarkı söyler, sevinç gösterileri yaparlardı. Büyükleri onları neşeli olmaya teşvik ederlerdi.

Gregoryanların Kudsiyelleri arasında Güneş ve Ay vardı.⁽¹³⁹⁾ Gök Tanrı inanç sisteminde Güneş ve Ay, Tanrı olmamakla beraber kutsaldırlar. Günümüzde, incelediğimiz bölgede de, Güneş ve Ay'a dini saygı gösterilmektedir. Bu bağın muhakkak Gök Tanrı inancından kaynaklandığını iddia etmesek bile gözardı da edemeyiz.⁽¹⁴⁰⁾

134. "Şamanizm" Maddesi *İslam Ansiklopedisi*, s. 325.

135. "Şamanizm" Maddesi *İslam Ansiklopedisi*, s. 325.

136. Mehmet Yaşar Başçı, *Tarihte Silvan*, F.Ü. Fen-Ed.Fak.Tarih Böl. Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 106.

137. *Düzgün Cevahir*, Zaza Türklerinden 65 yaşında bir Alevi Dedesi.

138. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1978, s. 119.

139. Sandalgian, "Histoire Documentaire de l'Arménie des Ages du Paganisme V" II Rome 1917.

140. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 49.

Gagauz Türkleri, Hristiyan Bulgarlar ve Yunanlıların tesirinde kalmadan evvel, Gök-Tanrı dinine inanıyorlar ve **Od'a, Ay'a, Güneş'e** Sitayiş ediyorlardı.⁽¹⁴¹⁾

Tunguzlar, savaşta kazanmak için **dolun ayı** bekler, Hiang-nular, sefere ay büyüdüğü zaman çıkar, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi.⁽¹⁴²⁾

Moğol mezarlarında, **mezar taşına; ay, güneş ve ateşten** ibaret şekiller kompleksi çizilir. Bu kompozisyon ölümsüzlüğü temsil eder. Kazak mezarlarının üzeri **tümsektir** ve üzerinde bir direğe tesbit edilmiş ay bulunur. Moğol mezarlarında ay, taşta kazılırdı.⁽¹⁴³⁾

Asya Türklerinde **"Tork"** diye bilinen bir takı vardı. Boğaza takılan bu takı, madenden, kemikten, ağaçtan yapılabilmekte ve yarım ay biçimindedir. Kabileler bir birlerini tanıyabilmeleri için bazan yanlarında bir ay motifi bulundururdu. Tork, Asya Türklerden başka, **Sümerler** ve **Kızılderililerde** de görünebilen bir takıdır.⁽¹⁴⁴⁾

Tunceli'de Alevi inancındaki **Zaza'larda** yeni ay doğunca O'na karşı ayakta durulur ve ibadet, tazim edilir. Bu esnada ibadet eden kimse, birisini görürse, yüzünü çevirir ve **yeri öper**. Dua esnasında **"Allahumme Salli"** ve **"Allahumme Barekte"**yi okur. Daha sonra dileklerini Allah'dan ister. Bu esnada **Ay'a** bakmaktadır, ama dilediğini Allah'tan diler. Aynı yörenin insanları güneşi **Hz. Ali'ye** teşmil ederler. Bunlar sabahleyin güneşe yüzünü dönerek ibadet tazim ederler. Ayakta yapılan bu ibadette, ibadet, tazim eden ağlamakta ve göz yaşı dökmektedir. Güneşe dönmesine rağmen, niyaz Allah'adır. Allah'a "Hz. Muhammed yüzü suyu hürmetine onun ruhu için bizi bağışla (.....) dileklerimizi ver" diye dua edilir. **Kıyamdan sonra ruküye** gitmeden secdeye gidilir. İbadet tazim bir rekat olup bu ibadet genellikle abdest alınarak yapılır.⁽¹⁴⁵⁾

141. Güllü Memmedova, "Azerbaycan-Gagauz Folklor İlgileri" I. Uluslararası Karacaoğlan Çukurova Halk Kültür Sempozyumu, 21-23 Kasım, 1990, Adana. (Gayri Matbuu).

142. "Şamanizm" Maddesi İslam Ansiklopedisi, s. 325.

143. A. M. Doğru, Orhun Altay Ekspedisyonu, Ajustos, 1991, Ankara, s. 8.

144. Haluk Cemil Tanyu, Tunç Derililer, İstanbul, 1969, s. 68.

145. Kaynak Kişi: Gündüz Cevahir.

Tunceli'nin Alevi inançlı Zaza Türkleri Ay'ın ilk doğuşunu da sevinç ve heyecanla karşılarlar. Güneşin doğuşu ile yeryüzünde beliren aydınlığı **Hız. Ali'nin yüzünün nuru** olarak bilir, Ay'a bakarak dua ederler.⁽¹⁴⁶⁾

Tunceli'de halk, Ay hilal şeklinde iken, **fidan dikmez**. Ay hilal şeklinde iken dikilen fidanın kurtlanacağına inanır. **Dolunay**da bir şey kesilmez, bereketsiz ve hayırsız olacağı inancı vardır.

Ali Rıza Önder ise, "**Şemmas Geleneği**" ni anlatırken Şemsin güneş anlamına geldiğinden hareketle, Şemmas baba ile Şaman ve bu gelenek arasında bir bağın mevcudiyetini tartışmaktadır.⁽¹⁴⁷⁾ Şaman/Kam'ın Gök Tanrı inanç sistemindeki yeri ve fonksiyonu düşünülünce, Şaman/Kam'ın Gök Tanrı adına veya Gök Tanrı tarafından vazifelendirilmiş olacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca Şems, Arapça'da güneş anlamına gelen bir kelime olup, güneş şeklindeki süsleme motiflerine de bu ismin verildiği bilinmektedir.⁽¹⁴⁸⁾

Moğolistan bölgesinde yaşayan Türklerin İnancına göre, sabah kutsaldır. Çünkü bütün hayat günle başlar, **güneşin doğma saatlerinde kurban** kesilmez.⁽¹⁴⁹⁾ Azerbaycan halk inançlarında da güneş "Ulu"dur.⁽¹⁵⁰⁾

Azerbaycan'da sürekli yağan yağmurdan sonra, güneşin çıkması isteniyor ise, **Baba Dağı**'ndan getirilmiş taş, **Ocak**'ta küle basırılır. Bu Ocak da haşıl pişirilir. Pişirilen haşılı, **annenin ilk çocuğu** çalkalar. **Efsuncu** bastırılan taşın üstüne közleri yığa yığa efsunun sihir bölümünü okur ve

"Godu
Od daşı
Godu Kessin
Yağışı"⁽¹⁵¹⁾ der.

146. H. Işık, *Dersimli, Memik Aga, İstanbul, 1990, s. 6.*

147. Ali Rıza Önder, "Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Şemmas Geleneği" IV. M.T.H.K.K., Antalya, 1992, s. 197 - 203.

148. Yılmaz Özcan, *Şemse Motifi, Ankara, 1990.*

149. A. Mecit Doğru, *Orhun Altay Ekspedasyonu, Ağustos, 1990, s. 3.*

150. M. Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 113.

151. Azad Nabiyev, *Nağmeler İnancılar, Alkışlar, Bakü, 1986, s. 19.*

Bu pratikte, güneş iyesine ulaşmak için, **Dağ, Taş ve Ocak kütleri** devreye girmiştir. Pişirilen haşıl, "**saçı**" durumundadır. Ef-suncu ise, Kam'ın güncelleştirilmiş örneğidir. "**Godu**"nun sadece yağmurun yağmasında değil, durmasında da etkili olduğu kabul edilmektedir.

Cıldır'da, yeni doğan aya bakıp dilek tutulur ve dileği bir ihlas okunduktan sonra kabul olunacağına inanılır.⁽¹⁵²⁾ Kars ve Arda-han'da yeni doğan ayı görenler, "Ay Gördüm Allah, Amennah, neki günahım varsa affet Allah Lailaheillah" derler.⁽¹⁵³⁾

Sarıkamış'da genç kızlar geleceklerini bilebilmek için, dolu-nay var iken, önlerine su ile, Ocaktan henüz alınmış kül ve bir erkek yüzüyü koyarlar. Ellerindeki **aynayı aya** doğru tutar, aynada gördükleri şekilleri manalandırırlar.

Ay'ın kutsal kabul edilişi Gök Tanrı inancı ile tanışan bütün Türk boylarında görülmektedir. Nitekim Karaim Türklerinde de aya kutsiyet atfedilmektedir.

Gregoryanlar, Güneş'e, Ay'a, Ateş'e, Rüzgar'a, Toprağa, Suya, bazı dağlara, çeşitli hayvanlara ve varlıklara saygı duymuş, olağan üstü vasıflar atfetmiş ve nehirlerde olağan üstü güçlerin varlığını inanmışlardır.⁽¹⁵⁴⁾ Gök-Tanrı dininde kutsal Yer-Su, Dağ kültü, Ateş kültü ve hayvanların varlığı bilinmektedir. Kutsal göl ve nehir-lerin, inanç sisteminde önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Bu kültle-re dair inançlar incelediğimiz bölgede de yaşamaktadır.⁽¹⁵⁵⁾

Erzurum ve çevresinde **Ay'ın** o gece sönük görünmesi halin-de, ertesi gün **yağmur** yağacağına inanılır. Adeta ayın **bereketle** ilgili geleceği haber verebilen bir özelliğinin olduğuna inanılır.

152. Kaynak Kişi; **D. Cevahir**.

153. Kaynak Kişiler, **Aşık İslam Ender ve Aşık Murat Yıldız, Kars'lı Halk Ozanları, 1989, Elazığ**

154. K. Aslan, *Elüde Hostongue Sur Le Peuple Armenien, Paris, 1909, P.170-171.*

155. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 43-46; "Kars ve Yö-resinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri Ankara, 1972, C.IV.s.149-171*; Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının İzleri, *İçel Kültürü*, s. 19-20-21-22, Ocak, Şubat, Mart, Nisan, 1992.

Azerbaycan'da Ay, üç günlük olunca, kalbinde bir **niyet tutan** kimse herkes yattıktan sonra eyvana çıkıp niyet tutar ve aya bakar, bilahare uzanıp yatar, bunu **üç gün** tekrar eder. Böylece onun **üçüncü günü rüyasında** evleneceği kimseyi göreceğine inanılır.⁽¹⁵⁶⁾ Doğu Anadolu'da da ayın ilk doğuşu ve hilal durumu ile ilgili olarak, geleceğe dair haber veren inançlar vardır.⁽¹⁵⁷⁾

Azeri Türkleri'nde ürün toplama mevsimi başladığı gün tan yeri ağarmadan ve güneş çıkmadan toplanan ilk **elmanın** insana "**Ebedi Hayat**"ı verdiğiğine inanılır. Kışın dokuzuncu günü gece yarısından sonra ay ışığında **ayaz vurmuş elmayı** yiyen çocuksuz kadın Azerilere göre **çocuk** sahibi olabilir.⁽¹⁵⁸⁾ **Sultan Velet, Hz. Muhammed'in** verdiği ebedi hayat kaynağı **elmaları** anlatmaktadır.

İğdir, Kars ve Erzurum'da günün her saatinde **rüya** anlatılmaz. Bu inanç çok yaygındır. Akşam olup güneş battıktan sonra, **rüyanın** anlatılmasına uygun bir zaman değildir. "**Akşamdır, Dar vakittir**" denilir. Anlatılmak için ısrar var ise, rüyayı dinleyen "gün kuşluk yerine" der. Böylece, günün gündüz saati tercih edilmiş ve orıda, bir hikmet aranmış olur.

Güneşin ve Ay'ın kutsal kabul edildiğini diğer Türk boylarında da görüyoruz. Gök Tanrı inanç sisteminde Güneş ve Ay sistemde kutsal kültler durumundadır. N. Diyarbakırlı "En önemli din adamının veya başrahibin yine Başbuğ olduğunu, O'na göğün oğlu manasını taşıyan Tanrı Kut da denildiğini öğreniyoruz", dedikten sonra "Hakan, her sabah çadırından çıkınca, eğilerek güneşi selamlar, akşam da aynı hareketi ay'a karşı yapar. Dini törenlerde ise, yüzünü daima kuzeye çevirirdi. Avul'daki çadırda bir tapınak bulunur ve her yıl başında, en önemli yirmidört topluluğun Başbuğlarının iştiraki ile, burada büyük bir ayın yapılır" demektedir.⁽¹⁵⁹⁾

156. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 181.

157. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 32-33.

158. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 11.

159. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 62.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halk Güneş ve Ay'a bir takım kutsiyetler atfetmektedir. Alevî Dedesi **Gündüz Cevahir**'den aldığı-
mız bilgilere göre, Tunceli'de bazı sabahlar erkenden güneşe karşı
ibadet edilir. Erken uyanan Tunceli'li güneşe karşı durur ve dua etme-
ye başlar. İbadet tazim dışarıda ayak üstü veya diz çökülerek yapılır.
İbadetle günahların affı için dua edilir. **Zara**'da ise **güneşin** doğuşu
ve batışının seyredilmemesi gerektiği inancı vardır.⁽¹⁶⁰⁾ **Karako-
çan**'da güneş batarken çocuğa **ad verilmesi** iyi sayılmaz.⁽¹⁶¹⁾

Kars'da güneşli günün güzelliğini inkar eden kimseye, "**bu
güneş sana gaim olur, gözüne dizine durur**" denilerek, güneşin
bir nimet olduğu açıklanmış olur. Alevi ve Bektaşî Türklerindeki bir
inanca göre ise, Güneş Hz. Muhammed, ay ise Hz. Ali veya Güneş
Hz. Ali, Ay da Hz. Muhammed'dir.

Gagauzlar, güneşi anası ve babası olan canlı varlık olarak düşü-
nür. Güneş ve ay'ı gök kubbenin fenerleri olarak kabul ederler.⁽¹⁶²⁾

Gagauzlar, yeni doğmuş ay'ı gördükleri zaman **bereket** olma-
sı için **kırlara** bakarlar, servet olsun diye, ellerinde **altın** tutarlar.
⁽¹⁶³⁾ Doğu ve Güneydoğuda, yeni doğan ay'ı gören kimse, uğurlu
olduğuna inandığı kimsenin, yüzüne bakar veya var ise, parmağın-
daki yüzüğe bakar ona dokunur. Böylece işlerinin o ay içinde, iyi ve
bereketli olacağına inanır. **Yüzüne** bakıldığı halde, o ay uğur ge-
tirmeyen kişi adeta bundan mesul tutulur. Bu esnada "**Ay'a bak-
tım Amenna Amentübillâ, ne güzel Ay Maşallah**" denir. Bazan
da, uygun kişinin yüzüne bakılınca, "**tu-tu-tu**" tekerlemesi eklenir.

Bu uygulamada Ay'a kutsiyet atfetmenin yanı sıra, kişi oğlunun
özünde, kişi ruhunda, bir güçün varlığına inanıldığı mesajı vardır.
Ayrıca (tu-tu-tu) **üçlemesi** ile de, muhtemelen kötü ruhlardan ko-
runmak istenilmiştir.

Tunceli'de, Ay hilal şeklinde iken dikilen fidanın tohumunun çü-
rüyeceğine ve Ay dolun iken de yapılan hasatın bereketsiz olup
kurtlanacağına inanılır. Çıldır'da yeni doğan Ay'a bakıp **dilek**
tutan insanın, bir **ihlas** duası okuması halinde dileğinin kabul ola-
cağına inanılır.

160. İ. Hakkı Acar, *a.g.e.*, s. 165.

161. Muhyellin Boydaş, *Her Yönüyle Karakoçan Tarihi*, F.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Lisans
Tezi, Elazığ 1989, s. 18.

162. H. Güngör-M. Arğunşah, *a.g.e.*, s. 44; B.A. Manol, *a.g.e.*, s. 61-62.

163. H. Güngör-M. Arğunşah, *a.g.e.*, s. 44;

b. YILDIZLAR

Yıldızlar da Ay ve Gün gibi birer koruyucu iye idi. Onlar da, Gün'ün çekildiği anda, yer yüzüne, Tanrı'nın insan oğluna gönderdiği ışığı bildirmekteydi.⁽¹⁶⁴⁾ O yüzden çadırın ortası, tepe noktasında delik bırakılır ve karanlıkların içinde iyiliği taşıyan **ışık, Tendük** adı

3. YERYÜZÜ İYELERİ

Yeryüzü iyeleri konu başlığımız münasebeti ile: Dağ Kaya-

Türk boyları arasındaki, Dağ'a atfedilen kutsiyet, **Karaim Türklerinde** olduğu gibi, Doğu ve Güneydoğuda da yaşamaktadır. **Tunceli'de Alevi Zaza Türkler, Düzgün Dağı'na** dönerek ona yü-künür, dilekle bulunurlar.⁽¹⁸⁰⁾ Divriği yöresinde; **Fıdıl Dağı'na**, çocuk isteyen anneler ziyarete giderler.⁽¹⁸¹⁾ **Ovacık'da Munzur Baba, Yel Baba, Kandil Baba** gibi dağlar kutsal kabul edilmiş dağ-

b. Taş ve Kaya İyesi:

Tabiatta mevcut şekiller arasında taş ve kayalar, Türklerin muhtelif fonksiyonlar kazandırmak suretiyle inanç vurmaına katkıları.

c. Yer İyesi:

Türk inanç yapısında yer/yir, yani yeryüzü mühim bir mevkiî işgal eder. Tanrı'nın yarattığı **Kıcioğlu** ermi gök ile yeryüzü yir

Doğu Anadolu'da, mezara defin esnasında kürekle toprak atılırken, kürek, yere konulmadan el değiştirilmez. Bu uygulamada adeta yer'den icazet alınır. Azerbaycan'da ölen bir kimse için **"Toprağa emanet ettik"** denir. Toprak, ölü gibi kıymet verilen bir varlığın emanet edilebildiği önemsenen bir yerdir. Ölümün en günahkar insanı dahi "temizleyici" özelliği olduğuna inanılırken, bazı ölümler için **"onu yer de kabul etmez"** denilir. Kerkük'de Kırmanç ve Türkmenler defin esnasında orada bulunanların mezara **üç avuç toprak** atmalarının gerekli olduğuna inanırlar. Doğu Anadolu'da da mezar kapatılırken toprak atmanın sevap olduğuna inanılır. Ağrı'da yağmur dilenirken suya şehit mezarlarından alınmış toprak atılır, böylece yağmurun yağacağı umulur.

Sorgun'da damda **"kilit"** ile yapılmış büyü'nün bozulması için anahtar **toprağa gömülür**, böylece toprağın yardımcı gücünden yararlanılması umulur. Höllük, Kuzey Irak Kırmanç ve Türkmenleri ile Doğu ve Güneydoğu'da bebeği pişikten korumak için kullanılan bir tür topraktır.

d. Yol İyesi

Türk inanç ve tasavvuruna göre, yeri kontrolleri altında tutan iyeler, daha çok geçilmesi güç olan sarp yollarda, dağ bellerinde ve geçitlerinde yaşardı.⁽²⁰³⁾ Yakut Türkleri, bunları **"aul iççite"** (yol iyesi) ve **"attuk iççite"** (geçit iyesi) gibi adlarla çağırır, onlara göre, bu iyeler, yolları ve geçitleri denetimleri altında tutardı. Dağ geçitlerinden ve dağ bellerinden geçen yolcular, buralarda bir kazaya, bir felakete uğramamak için, yol veya geçit iyelerinin gönüllerini hoş etmek amacıyla bir taş parçasını oraya bırakıp giderdi. Sibirya'da bu tür taşlardan oluşan kümeciklere rastlamak olağandır.⁽²⁰⁴⁾ Bu taş parçaları, oralardan geçenlerin, iyeler için bıraktıkları taşlardan başka bir şey değildir. Yolcu, bu saçıyı sunmakla yoldan veya geçitten, bir kazaya uğramadan, bir uğursuzlukla karşılaşmadan

Türk inançlarında yer alan Boz/Atlı Yol Tengrisi Yol ivesi

Ağırnas'da Anne ve Çocuğunun Alkarısından korunması için yapılan kırklamada **Çevrek Çayı**'ndan getirilmiş su kullanılır.

Yağmur duası için suya atılan şey, su iyese verilmiş sembolik bir saçıdır. Keza yağmur duası için **Çepce Gelin** dolaştıran çocuklara verilen para, yiyecekler Gök Tanrı'ya, çocukların üzerine dökülen su ise, su iyesi için düşünülmüş **saç**'lardır. Ağrı'da yağmur yağması için suya atılan şehit toprağı keza bir saçıdır.

Hazarlar ölülerini başlangıçta **su yataklarına** gömerlerdi, ölülerini **pınar başlarına** gömen Türk boyları da vardı. Gagauzlarda ölen defnedildikten sonra mezara **şarap** dökülür, şarap yoksa su dökülür. Mezara **kabir ateşini** söndüreceğı inancından hareketle su dökülmesi Doğı Anadolu'da da vardır. **Adıyaman**'da ikinci evliliğini yapan erkek **zıfı gecesi** ilk eşinin mezarını ziyaret edip mezara **su** döker, böylece onun ruhunun muzdarip olmayacağına inanılır. **Bitlis**'te cenaze çıktıktan sonra evdeki bütün sular dökülür. **Elazığ**'da cenaze evinde **su** kaynatılır ve dumanının eve dağılması sağlanır. **Bitlis**'de akan suların kazayı, belayı alıp götürdüğüne inanılır. Kuzey Irak **Kırmanç** ve **Türkmenlerinde** cenaze evinin önünden geçen aile, evin eşığının önüne **su** döker. Erzurum'da kısmetinin açılmasını isteyen kız kıbleye karşı akan suyun borusuna güneş doğmadan önce bir çubuk sokar. Sorgunda damatı kitleyerek ona büyü yapmak istenince anahtar suya atılır veya toprağı gömülür. Ayrıca suyun veya toprağın büyüye karşı insanı koruyacağına inanılır. Azeri Türklerinde bekarlar **Hıdırellezde** bir tas **su**yun içine yüzüklerini atarak **kısmetlerini** tahmin ederler.

"**Gelin Hamamları**"nda dua ve ilahilerle gelinin başına dökülen sular, "**kudret hamamları**" ve "**tekin olmayan hamamlar**" su-iye ilişkileri itibariyle anlamlı kabul edilebilir. Kerkük'de gelin, baba

6. Añas / Orman / Bitki İyeci

a. Ev İyesi

Türkler arasında, içinde yaşadıkları, yatıp kalktıkları **çadırın** da **ıyesi** olduğuna inanıldığına dair tesbitler vardır. Bu iyenin orada yaşayanları koruduğuna inanılır.⁽²¹³⁾ Yakut Türkleri çadır iyesi için kurban keser, kanını çadırın direğine sürerek **ev iyesinin** rızasını kazanırlardı.⁽²¹⁴⁾

Karaiyeler'de, **helaların** evlerin içinde yapılması caiz değildir. Helalar mutlaka meskenlerin dışında olmalıdır.⁽²¹⁵⁾ Bu husus bize

İslam'da evin içine helalar yapılmaması gerektiğini göstermektedir. Karaiyelerin evlerin içinde yapılması caiz değildir.

gelişmesini bütün dönemleri itibariyle Anadolu'da gözleyebiliyoruz.⁽²²⁰⁾ **Hazarlar**'ın toprak altında bulunan temelleri, onların yapılarının çember biçiminde kurulmuş olduklarını göstermektedir. Sovyet arkeologlarına göre, böyle yuvarlak yapılara ait temeller, Hazarların yaşadıkları toprakların her yanında ortaya çıkarılmıştır. Daha sonraki tarihlere ait temeller, dörtgenleşmiştir.⁽²²¹⁾

Sorgun'da, Canfulaz/Koncaloz diye bilinen Kara İye'nin evlere girmemesi için kapı ve pencere eşiklerine pancar konur, **pancar kokusunun** bu iye'den evleri koruduğuna inanılır.

Kuzey Irak'da **Kırmanç** ve **Türkmenler** kırkı çıkmamış çocuğu kara iyelerin zararından korumak için evin eşiğinden dışarı çıkarmazlar. Bu uygulama Anadolu'nun birçok yerinde vardır.

Çemişgezek'de doğum esnasında **Alkarı**'sına rastlayan kadını Alkarısının fenalığından korumak için **evin eşiğinin dışına** çıkarırlar tayı olan bir **at** getirerek hastanın baş ucunda bekletirler.

Gagauzlar'da olduğu gibi Anadolu'nun birçok yerinde, inşaatların bilhassa ey inşaatlarının temeline kurban kanı akıtılır. Te-

Büyük kervansarayların, iş yerlerinin, evlerin kapı başlarında iyilikleri sağlamak, kötülükleri kovmak için ayetler asıldığı, yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca insanlar için de muska yapıldığı muhtelif yerlere asıldığı görülmektedir. **Kars**'da, **Erzurum**'da, **G. Antep**'de kapılara takılı tek ve çift madeni "**e**" şeklinde kabartmalara sıkça rastlamaktayız. Bunlara din farkı gözetmeden bütün halk tarafından kullanılan tokmak güzü ile bakılmaktadır.

Türklerde mukaddes kabul edilen "Ocağın" devamlılığının

ve bir tasla gelir. **Ocak**'ta, tasa su konur. Ocaklı, suya yedi defa Yasin okur, aileden birisi çuvaldızı suya sokar, çıkarır çuvaldızın suyunu hastanın alına "**tu-tu-tu**" diyerek sürer. Bu tasın suyu, hastanın evinin etrafına "**tu-tu-tu**" diyerek dökülür, hastanın iyileşeceğine inanılır.⁽²³⁶⁾ Kuzey Irak'da Türkmen ve Kırmançlar **Al Karı-**
ç:Al Appeler'dar kcrunmak için g'ce yekarlar. Hıyan-dövedir

Erbil'deki Türkmen ve Kırmancıların ziyaret ettikleri Keko/ Kaka Berzinci, delilerin bağlandığı bir **Şeyh Ocağı**'dir. Ziyaretçilerin armağan getirdikleri bu ocağa, deli hastalar bağlanır. Bu **Ocak'dan icazet alan** müritler keramet sahibi olurlar. Ocak'ta Şeyhin mezarı vardır.⁽²⁴³⁾ Anadolu'nun birçok yerinde özellikle Doğu Anadolu'da yatıra hasta bağlamak suretiyle tedavi yöntemi vardır. Bilhassa yaramaz çocuklara, bu dinî pratik uygulanır.⁽²⁴⁴⁾ Bize göre kişiöğlü hasta olan ruhunu, güçlü olduğuna inanılan yatıra bağlayarak, teslim etmektedir. Benzeri tedavi şeklini İslam Öncesi Türk inançlarında da görmekteyiz.⁽²⁴⁵⁾ Bitlis'te uzun yıllardır süregelen bir inanç var; halk akli dengesi yerinde olmayan, veya yaramazlıklarından şikayet ettikleri çocuklarını "**Şeyhül-Garip**" yatırına getirip zincirliyor ve çocuğun iyileşeceğine inanıyorlar.

Altaylar ve Yakutlar'da olduğu gibi Gagauzlar'da da iki çeşit

görev vardı. Altaylar ve Yakutlar mukaddes zanaat "şaman" Rus

Su, Taş, Yol iyeleri ile olduğu gibi, ateş iyesi ile ilgili inançları da Kuzey Irak'ta tesbit ettik. **Kerkük**'deki **İmam Ebun ile Eb Ölük**'ün mezarından geceleri **nur** çıktığına inanılır. Buraya; çocuğu olmayanlar gelmekte ve üç taşı üst üste koyup parmaklarını bu taşlara basmaktadırlar. **Ateş Babası** diye bilinen bu yatırda, taşlar dönerse, niyetlerinin olacağına inanılır.⁽²⁴⁹⁾

Türk mitolojisinde, yatır mezarlarından ışık çıkışı ve ışıktan meydana gelmiş olma motifi bilinirken, Ateş Babası ismi de anlamlıdır. Baba isminin yatır isimleri ile birlikte geçmesi Türk kültüründe bir kot olarak kabul edilebilir.⁽²⁵⁰⁾

Karaim Türkleri'nde olduğu gibi Elazığ'da da düğünde tepsi üzerinde **mumlar** yakılır. Doğu Anadolu'da bilhassa Erzurum'da çeyiz sandığına **mum** da koyarlar. **Karay Türkleri**'nde düğün güzergahı üzerinde **meşaleler** yakılır.

Elazığ'da **Tavşan** bacağı ile sobanın külünün temizlenmesine mecbur edilen temizlikçi kadın, tepki gösterir. O'nun inancına göre, **kutsal** olan **ateşe**, o hayvanın ayağı yaklaştırılmamalıdır.

Gregoryan inançlarında da **tavşan** uğursuzdur.⁽²⁵¹⁾ **Tunceli**'de Alevi inancı **Tavşan**'ı hayırsız ve vefasız bir hayvan olarak nitelerdir.⁽²⁵²⁾ Orta Asya Şamanistleri Tavşan'a **koza** derler ve onunla ilgili ongun'a da "**Kozan Töz**" derler.⁽²⁵³⁾ Sibirya Şamanları-

Eski Türk hayatında, koyun ve at besleme önemli bir yer tutardı.

nın da, bu yeni bebekte yaşayacağına inanılır. Nitekim Hakan, Komutan ve Bilginlerin isimlerinin çocuklara verilmesi ile çocukların da öyle olabileceklerine inanılırdı. Ay Doğdu, Ay Kulluğ, Ayas, Budak, Cüneyt oğlu Kurt Hasan, Uygur Alp, Timur Taş, Teke oğlu Osman, Sungur, Şeytan Kulu, Teke⁽²⁶²⁾ gibi isimler tarihimizde Paşa, Bey veya seçkin insan isimleri iken, bunların büyük bir kısmı Doğu ve Güneydoğu'da çocuklarda yaşamaktadır.

Yatırların isminin çocuklara verilmesi, onların ruhlarının ço-

Karay masallarının başında bulunan ve Karay'ca "Yumak Başı" denilen tekerleme vardır. Bu tekerleme şöyledir: "Zaman zaman ekeçde, Pire herber ekeçde, devede leke ekeçde, Susgar natır iken de, men on yaşında iken, babam beşikle bala ikende, men babamın beşşiğini tıngır mıngır tepretkende."⁽²⁶⁶⁾ Anadolu masallarındaki "Ben Dedemin beşşiğini tıngır mıngır salları iken" tekerlemesinde olduğu gibi torunun dedenin beşşiğini sallayabilmesi, dedenin ruhunun torunun cisminde girmesi ile mi mümkündür? Bu tekerleme olmayacak şeyi gösterir.

Karaylar vücudun bazı uzuvlarının titremesinden, gelecek ile ilgili haber çıkarırlar. Bu tür bilgilerin toplandığı "**Sekirme Yoraları**" isimli kehanet kitapları vardır. Buna göre bir insanın **sol** ayağının budu titrerse, o insanın iyi bir yolculuk yapacağına, **sağ** ayağının budu titrerse o insanın sevindirici bir şey ile karşılaşacağına inanılır.⁽²⁶⁷⁾

Bu tür inançlar Doğu Anadolu'da da vardır. **Sağ** elinin avuç içi kaşınan kimseye para geleceğine, **sol** elininki kaşınırsa para gideceğine inanılır. Kipriğine bir şey yapışan insan ile, tırnağına beyaz leke düşen insana, hediye geleceğine inanılır. Yüzünün **sağ** tarafı yanan kimsenin lehinde **sol** tarafı bu şekilde olanın aleyhinde konuşulduğuna inanılır. Gözleri dalgın dalgın bakan kimsenin yolculuğa çıkacağına yorumlanır. Kişioğlunun bizzat kendisinden kaynaklanan bu hallerin hangi inancın tezahürü olduğunu henüz yorumlamayıyoruz.

Sarıkamış'ta anne, çocuklarına yemek verirken, bir çocuğunun tabağına yemek koymayı unutur ise, anne "**Hastalık unutsun seni**" der. Röwlece çocuğuna sağlık dilomies olur uq qurup hastalar

Köktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında, Kişioğlunun yaradılışı ile ilgili kavutlar mevcuttur. Kül Tigin Doğu cephesindeki ifadeye göre

Kişioğlu'nun g     veya g     , hayırlı veya hayırsız olmasını belirleyen   zel d  nemler ve   zel haller de vardır. İ  Anadolu'da **adetli hanımın** mayalayacağı hamurun tultmayacağı inancı vardır. Bu d  nemdeki hanımlar hamur mayalayamazlar⁽²⁷⁹⁾. Doğu Anado-

Gagauz Türklerinde perşembe günü öğleden sonra tutulan iki kadın, gelinle beraber kız ve dostları için ev ev dolaşarak tanıdık kadınları gelin evine "Kınaya" davet eder. Bu geceye "Kına gecesi" denir.⁽²⁸⁵⁾ Bu pratikle de uğurlu olduğu denenmiş bir kadın kişinin hikmeti vardır. Kınayı, **dula, evde kalmışa, kıza ve çocuğu olma-**yana yaktırmazlar.

Kişioğlu'nun bedeni gücünün dışında kaynaklanan etkileyici fonksiyonlarından birisi de "**Nazar**"dır. Nazar için Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi⁽²⁸⁶⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançları arasında da, içinde göz bulunan bir el resminin etkili olduğu inancı vardır. Bu resmin üzerinde bir ayet vardır. Ayrıca mazı ağacının tohumundan yapılan nazarlık çocuğun besimine asılır. Nazardan ko-

"Üzerliksen havasan
Yedi derde devasan
Allah'tan istemişem
Bu derdi sen kovasan."(290)

Kişioğlunun **görünmeyen gücü**, bazı hallerde yaşlıları için zararlı olabilmektedir. Kerkük'teki Türkmen ve Kırmancıların korkan çocuklar **İmam Ahmet Türbesi'ne** götürülmektedir. Adak olarak yakılan mumun isleri korkan çocuğun yüzüne ve muayyen yerlerine sürülmektedir.(291)

Bu dinî pratikten amaç çocuğu ziyaretin gücünden yararlanarak korumak ve işlemek suretiyle kötü ruha, kara iye'ye çocuğu çirkin göstermektir. Bu uygulamanın icaplarından birisi de, ziyarette hasta bir çocuk var iken, başka bir hasta çocuğun ziyarete alınmamasıdır. Amaç; ikinci çocuğu birincinin **kişi ruhu** veya ruhuna musallat olan **kötü ruh/kara iyeden** korumaktır.

Korkan çocukların yatırlara götürülerek sağlıklarına kavuşmaları için **yatırlardan yardım isteme inancı** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygındır.(292) Keza Kars yöresinde çocuğun nazardan korunması için yüzüne **is** sürmek suretiyle onun çirkinleşmesi sağlanır. Ağrı yöresinde kırklı çocuğun bulunduğu eve başka kırklı çocuk getirilmez. Aksi halde büyük çocuğun kırkının küçüğü basacağına inanılır.(293)

Kişi ruhunun, ölümden sonra da, bu dünyada görülebileceği inancı vardır. Erbil'de gece köyden geçen bir şoför, yolun kenarında duran beyaz elbiseli kıızı arabasına alır, üşüyen kıza paltosunu verir. Bir köyden geçerlerken kız arabayı durdurur ve şoföre parası

Eski insanlarda Türkler insanı "beden" ve "tin" şeklinde düşü-

Karay Türk toplununun Tevrat'ı kabullenirken, Yahudi inancındaki Tanrı **Yahve'**e **Ülgen** demesi, Türklerin geleneksel din anlayışı olan Gök Tanrı dinini yeni dine uydurma ihtiyacından kaynak-

المجلس الأعلى للدراسات والبحوث

türünden bir şey ise, mutlaka besmele çekilerek giyilir. Aksi halde şeytan veya cinlerin o giysiyi daha evvel giymiş olacağına, bunun da bazı aksiliklere yol açacağına inanılır. Ayrıca aynı bölgede anneler çocuklarına entari, gömlek gibi baştan geçirilerek bir şey giydireyorlarsa ilk giydirişte çocuğun **sağına ve soluna "tu-tu-tu"** derler.⁽³¹²⁾ Yeni giysisini ilk defa giyen çocuk sırayla büyüklerinin ellerini öper, onların hayır duasını alır.

Gregoryanlar'da Rahipler imtiyazlı bir sınıf teşkil etmektedir. Bu sınıfın **baş Rahibi** veya **Kermabed'i** her zaman Krallık ailesinin bir uzvu sayılmıştır.⁽³¹³⁾ Gök Tanrı İnanç sisteminde de Kam'ın seçkin bir yeri vardır. Gerçi bütün dinlerde din adamlarının yöneticiler nezdinde seçkin bir yeri vardır. Ancak Kamların, Kağanların bazı kararlarında etkili oldukları bilinmektedir.⁽³¹⁴⁾

Gergoryanlarda **kilise Babaları**, cemaati eski inanç ve ibadetlerinden vazgeçirmekte büyük sıkıntı çekmiştir. **Görünmeyen varlıklara** inanç Hristiyanlıktan sonra, halk arasında, uzun süre yaşamıştır.⁽³¹⁵⁾ Eski Türk İnançlarındaki **Baba kültü** günümüze kadar uzanmaktadır.⁽³¹⁶⁾

Gregoryan Rahipler, evlenir çocuk sahibi olurlar.⁽³¹⁷⁾ Eski Türk inancı Gök-Tanrı dininde bazı Kam'lar evlenirken, İsamiyette de din adamları evlenebilirler. Gregoryanlardaki bu durum önemli bir noktadır. Gregoryanlara bu inanç Gök-Tanrı inancından gelmiş olmalıdır.

Malkar-Karaçaylar'da **baba soyu** esas soy kabul edilir.⁽³¹⁸⁾ Evlenme ve bir başka yere yerleşme konusunda baba **Töre'**ye göre karar verir. Babaya karşı gelme ailenin şerefine lekelemektir. Babaya etin yumuşak tarafı, yatağın jvisi. evin baş köşesi verilir.⁽³¹⁹⁾

büyük ve **kırmızı öküzün** tek boynuzu üzerinde durduğu, öküzün bir boynuzu yorulunca, dünyayı öteki boynuzuna attığı, depremlerin de bundan olduğu⁽³²⁸⁾ kanaati çok yaygındır.

Gagauzlar, göğü yerin üzerinde kristal bir kubbe olarak düşünür, **göğün üç katlı** olduğuna, gök kubbede azizlerle birlikte Allah'ın yaşadığına inanırlar. Onlara göre yaşadığımız yer başka yerlerin kubbesidir. Allah insanoğlunun pisliğinden korumak için, **kutsal göğü** evvelce alçakta iken sonradan yükseltmiştir. Gagauzlar göğün paskalyada **üç defa açılıp kapandığına** ve bu sırada

Allah'dan istenilen şeylerin veriləcəğine inanırlar.⁽³²⁹⁾ Kadir, 1999: 100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

çocukların götürüldükleri yatırlardır. Çocuğu olmayan aileler ise, **Dumlu Baba, Şenyurt Ziyareti, Cilli Göl, Güreşken Baba, Horsa-
san Baba, Karsar, Köse Hasan, Güzel Baba, Huri Baba, Konci-
yon** isimli yatılara götürölür.⁽³⁾

Karaçay-Malkar Türkleri'nde doğum sırasında, eve bir misa-
fir gelir ise atının üzengisine havlu veya bir eşarp bağlanır. Onu gö-
rölnce gelen misafir evde bir çocuk doğduğunu anlar. "Atlı mı, Yaya

Erkek çocuğun Doğu Anadolu'da olduğu gibi diğer Türk illerinde de itibarı fazladır. erkek çocuk doğuran ana, **ocağının devamlılığını** sağlamış olur. Dedem Korkut'da da oğlu olanlar, kızı olanlar ve oğlu-kızı olmayanlar çadırları itibarıyla farklı sosyal statüdedirler.⁽⁸⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançlarında da erkek çocuğun ve erkek doğuran ananın itibarı fazladır.⁽⁹⁾ Gagauz Türklerinde de kadının erkek çocuk doğurması bütün ailenin arzusudur.⁽¹⁰⁾

Kuzey Irak'da, lohusanın dünyaya getirdiği çocuğun eşi suya atılır veya gömülür.⁽¹¹⁾ Gaziantep çevresinde **eş, akar suya** atılır.⁽¹²⁾ Burada suyun temizleyici, arındırıcı ve koruyucu vasfı eski inançlarla bütünleşir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da lohusanın odasında bilhassa geceleri ateş yakıldığını, bu ateşin hiç söndürülmediğini, ayrıca doğum esnasında da **kapı eşiğinin** önünde **ateş** yakıldığını biliyoruz.⁽¹³⁾ Bu ateşle birlikte mümkün olması halinde lohusanın bulunduğu odanın **ışıklarının** söndürülmediğini de biliyoruz.⁽¹⁴⁾ Kuzey Irak Türkmen ve Kırmançlarında da lohusa, odasında yalnız bırakılmaz ve odasındaki ateşin sürekli alevli olmasına çalışılır. Bu uygulamada maksat lohusanın **kötü ruhlardan** korunmasıdır. Gagauzlarda da lohusanın odasına gece kimse girmez. Zaruret hallerinde kapının önüne konan bir ateşin üzerinden atlandıktan sonra içeriye girilebilir.⁽¹⁵⁾ Gagauzlarda ayrıca lohuseya doğumdan üç gün önce ve üç gün sonra su verilmez, uzun müddet yıkanmasına müsaade edilmez.⁽¹⁶⁾

Dăruiește Căminul și Asociația ocularilor din orașul tău ei

Feriştah'tan veya **cin**lerden çocukların korunması için, onlara çirkin isimle, köpek türünden hayvan isimleri, çör-çöp gibi isimler konulur. Çocuk dünyaya gelirken, o anda kapının önünden geçen hayvanın isminin konulduğu da olur.⁽³¹⁾ Çocuğu yaşamayan ailelerde, erkek çocuğa kız elbisesi giydirilmesi ve saç uzatılması tarzındaki bir uygulamayı Ağrı yöresinde de görmekteyiz.⁽³²⁾

Kars'da da çocuğu görünmeyen kötölüklerden korunmak için, ona belirli bir yaşa gelinceye kadar çirkin lakaplar takılır. Radloff, Kazak ve Kırgız Türklerinde de rastlandığını belirttiği "kel" türün-

temi ile gidilen vattırdan sonra, çocuk sahibi olan aile, çocuğuna va

Kuzey Irak'da, Anadolu'da,⁽⁵⁷⁾ Gagauz Türklerinde ve Azerbaycan'da⁽⁵⁸⁾ erkek çocuğa dedenin veya babasının adı verilirdi. Gagauz Türklerinde bu adet halen devam etmektedir.⁽⁵⁹⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da erkek çocuğa babanın veya dedenin ismi

bu şekilde bebeğe veya dede ya da baba ismi olarak verilir. Böylece ölenin

Gregoryanlar'da vaftiz babası ailesiyle **kız akrabalığı** yasaktır. Müslüman Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da görülen kirvelik geleneğinde de böyledir.⁽⁶⁷⁾ **Sivas** yöresinde kirvelik **peygamber dostluğudur**. Kirvenin oturduğu minder, peygamberin namaz postu sayılır. Kirvenin kucağı peygamber kucağıdır. Kirvenin çocuğu anneden babadan daha yakındır. Bu yakınlık ve dostluğun **H. İbrahim**'den geldiğine inanılır.⁽⁶⁸⁾

Sünnet sadece incelenilen bölgede değil, **Kazaklar'da**⁽⁶⁹⁾ ve

Erzurum'da yeni doğan çocuğun yaşaması konusunda bir tereddüt var ise, çocuğun çamaşırını bir mezara asılır, mezara asılan çamaşır ters döner ise, çocuğun öleceğine, dönmez ise ölmeyeceğine inanılır. Bu pratik bize ölümden sonra hayatın devam ettiği inancının varlığını gösterir. Eski Türk dini, Gök Tanrı inancında mezarlıklar özellikle **ata mezarları** kutsaldı. Onlar merasimlerle ziyaret ediliyor ve orada yatanların ruhları tazimle anılıyordu. O atalar ki, ya Nebi ya da velidir. Ailenin büyüğü olan Ataların konumu ise, daha farklıdır.

Kişioğlu'nun tin'inin sadece öbür dünyada değil, bu dünyada da insanlara yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Bir kimsenin nazar almaması için veya nazar olmuş bir kimsenin nazarın olumsuz tesirinden kurtulabilmesi için (bilhassa nazar olan kimse çocuk ise), onu okuyan kimsenin öpmemesi gerekir. **"Öpen kişinin nefesi, tesirini yitirir"** inancı vardır. Öpme olayı nefesdeki gücün etkisine mani olur. Bu inanç Ağrı ve Erzurum'da bazı köylerde vardır.

Kars, Bayburt ve Iğdır'da bir çocuk nazar almış olabileceği şüphesi ile okutulur ve nazardan okunmak suretiyle kurtulması istenir. Bu inanç, nazar olup olmadığını anlamak için okuyan kişinin dikkat

süre beklendikten sonra dünyaya gelen çocuk için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da kutlama şölenleri yapılır.⁽⁷⁸⁾ Bu şölenler, Gök Tanrı inanç sisteminde gördüğümüz "**Aş dökte**"lerin benzeri olup, bir nevi saçdırlar.⁽⁷⁹⁾

Kurmanca konuşan Ömerhanlı Türk köyünde, sitede çocuk

"Beşik Bögen" töreni sırasında genç delikanlı ve kızlar arasında gösitli oyunlar oynanır. Bunlardan biri "**Koz h rk**" ya da "**h rk**"

İncelemesini yaptığımız Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan halk inançlarında çocukların **tin**'inden gelen bazı güçlerin var olduğuna

yağı basmayan çocuğu, . **Erbil'de Kırmınc ve Türkmenler** üç cuma günü, cuma namazından önce camiye götürürler. Annesi çocuğun iki ayağının başparmaklarını bağlar, cami'den çıkacak ilk kişiye bu ipleri "tu-tu-lu Bismillah" derirterek kestirir. Böylece çocuğun ayağına basacağına inanılır.⁽¹⁰²⁾ Kars'da bu uygulama, çocuğun ayak bileklerinden bağlanılarak yapılır. Ayrıca, Anadolu'nun bir çok yerinde, kuşlar sevişirlerse eve misafir geleceğine inanılır. Misafir geleceği şeklinde yorumlanır.⁽¹⁰³⁾

Türkler'de ad kutsiyet taşıyordu ve kişinin gelecekteki hayatı ile ilgili idi. Onun gelecekte korunması, başarılı ve hayırlı olması taşıdığı isimle ilgili idi. Seçilişi, seçiliş biçimi, seçilişine etki eden faktör ayrı ayrı önemli idi. İsimlerin zikredilmesi bile inançlarla bağlantılıydı.

Karaçay-Malkar Türkleri'nde, çocuğa isim **"Beşik Bölgen"** adetinin yapıldığı çocuğun beşiğe ilk konulduğu gün verilir. Çocuğun anne ve babası çocuğa isim vermezler. Kız çocuğunun ismini babaannesi, erkek çocuğun ismini dedesi koyar. İkinci çocuğun ismini ise çocuk olduktan sonra eve ilk giren koyar ve çocuğa at hediye eder. **"İsim koyan at verir"** ata sözü buradan gelmektedir.⁽¹⁰⁴⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, çocuğa ismi, kulağına ezan ve sela okunarak konulur.⁽¹⁰⁵⁾ Çocuğa ismini daha ziyade ailenin

...Türklerin adları babaları tarafından konulur.

Gregoryanlar, ölünün arkasından ekmek, üzüm dağıtırlar ve çokca içki içerler⁽¹⁰⁶⁾. Eski Türklerde yağ törenleri olarak bilinen bu uygulama⁽¹⁰⁷⁾ günümüzde incelediğimiz bölgede ölü aşı ve benzeri isimlerle anılmaktadır.⁽¹⁰⁸⁾ Bu konuya evlilik ve bölümleri münasebeti ile tekrar dönülecektir.

EVLENME / DÜĞÜN DÖNEMİ (EVVELİ - ESNASI - SONRASI)

Türk toplum hayatında ev ve evlilik, çocuk sahibi olmak önemli kurallardandır. Ev-bark sahibi olarak başlatılan itibarlı dönem, çocuk sahibi olunarak daha da önem kazanır. Türk hayatının her safhasına yön veren inançlarımızın rolü devam etmektedir. Evlilikte Ak ve Kara iyelerin, ev iyelerinin ata ruhlarının, eş bulmada, iyi bir ocak sahibi olmada etkili oldukları inancı günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu inançları evlilik öncesinde söz kesme, nişan, nikah dönemleri ile düğünde, zıfak ve evlilik sonrası dönemlerde de görmekteyiz.

Halkı "**Kırmanç**"ca konuşan **Ömerli** Türk köyünde kızın sözü kesilince kaynanası kızı öper ve geline hitap ederken kendi isminin yanına "kurbaney" kelimesini de ekler. Mesela; "Zalhey Kurbaney Kaçem: Saliha sana kurban olsun kızım"der.⁽¹⁰⁹⁾

Doğu Anadolu'nun birçok yerinde, candanlık göstergesi olarak isimlerin sonuna "kurban" kelimesi eklenir. "Ali, kurban" veya "Baba, kurban" gibi bu tesbitde hitap eden, edilene "Kurban olayım" demiş olmaktadır. Acaba bu örneklerdeki "kurban" kelimesi-

Ömerhanlı köyünde, düğünlerde "**Okuyucu**" geleneği vardır. Gelin alayı oğlan evi tarafından köyün dışında karşılanır.⁽¹¹⁷⁾ Köyün dışında karşılama, evin eşiğinin dışında karşılama ile ilişkili

lu"nda muhakkak çikolata türünden bir tatlı vardır. Adıyamanda gelin adayı baba evinden çıkmadan evvel, elini şerbete batırır ve kapıya sürer; böylece, yeni evine de tatlılık vermiş olur. Çıldır'da "bel" takıldığı gece şerbet içilir.⁽¹²⁵⁾ Zara'da "söz kesme"de şerbet içilir.⁽¹²⁶⁾ Ovabağ'da oğlan evi kız evine başlık parasını denkleştirince "şerbet "içmeye gider."⁽¹²⁷⁾ Siverek'de şerbet içmek, kızın verildiğı anlamına gelir.⁽¹²⁸⁾

şerbet ikram etme uygulaması Zaza Türkleri'nde de vardır. ⁽¹²⁹⁾ Doğu Anadolu'da; Kars, Ağrı, Van'da kız resmen istenilmeden evvel oğlan evi kız evinin ağzını aracılar vasıtasıyla usulünce arar. Buna "ağız arama" denir. Ağız aramada olumlu cevaplar alındıktan sonra, resmen istenilmek için kız evine gidilir. Alınan cevap olumlu ise "söz keşimi" yapılır. Söz keşiminde şerbet içilir. Bu durumdaki

lerle yemek yemez. Anne ve babası ile birlikte aynı sofraya bile oturamaz. Bu tür sakınmalar aile fertleri kaynaştıkça giderek hafiflemesine rağmen, bir genç gelin anne ve babasının yanında çocuğuna süt veremez ve onu sevemez⁽¹³³⁾ Ovabağ köyünde kaç göç olmadığı halde gençler evleninceye kadar birbirlerini görmezler⁽¹³⁴⁾. Bingöl'de gelin kaynatası ile aynı sofrada yemek yiyemez. Hele ilk günlerde onların huzuruna dahi çıkamaz. Gelin kaynanası, kayın babası, kayınbiraderi ile bir süre konuşmaz. Bu bir saygı göstergesi olarak kabul edilir, evin dirliği ve bereketi için lüzumlu olduğuna inanılır⁽¹³⁵⁾.

Çemişgezek'de, oğlan evine gözaydınına ve hayırlı olsunaya gidilir ve hediyeler alınır, buna "**Yüz açımı**" denir⁽¹³⁶⁾.

Gagauz Türkleri'nde ki "Sakınma" inancı gibi **Karaçay-Malkar Türkleri**'nin sosyal hayatlarında ve aile içi ilişkilerinde yaşattıkları bazı geleneksel kurallar ve yapılmaması gereken davranışlar vardır. Mesela damat düğününden üç gün önce "**bülüş ev**" adı verilen bir eve saklanır ve üç gün kimseye gözükmaz. Görünmesi halinde sopalarla dövülür, kız tarafınca davet edilinceye kadar kız tarafına gözükmazdi. Kız tarafına hediye ile gidilirdi. Damadın saklanması lüzum kalmayıp, şölen (toy) lerle kutlanır kurban kesilirdi. Gelin konuşması ise hediyelerle "**gelinin dilini**

Zaza Türklerinde de, kız evine bazı hediyeler alınır. Başlığın

de görülenlerin belirli anlamları vardır. Belirli rüya tabirleri ve rüya

Karaim Türkleri'nde gelin ve damat Hazan'ın (**Din görevlisi**)nin daveti üzerine toplantı odasına gelirler. Bu arada nikah duası okunur. Kız annesinin, babasının, bilahare kayın valide ve kayınbabasının ellerini öper, erkek tarafı geline mücevherat takarken kız tarafı da oğlana, ipek gömlek, kumaş gibi hediyeler verirler. Erkek tarafının geline tebrikle birlikte hediyeler takması Doğu ve Güneydoğu Anadolu düğünlerinde de çok yaygındır. Geçmişte çok kere mücevher takılırken son zamanlarda para da takılmaya başlamıştır.

Ömerhanlı Köyü'nde **başlık** vardır. **Karaçay-Malkar Türkleri'**nde kız için verilen "kalım"ı kendisi için harcayan aile çok ayıplar. Kız ve erkek tarafı anlaşır ise erkek tarafı "kalım" öderdi. İki aile, karşılıklı kızlarını birbirlerinin oğullarına verirler ise "Kalım" ödemezdi. Ayrıca kocası ölüp, dul kalan kadın kocasının kardeşi ile evlenir ise "Kalım" ödemezdi⁽¹⁴⁷⁾. Başlık parası, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok yaygındır. Başlık Kalım ve Çeyiz Türk evlenme töresinde daima var olmuştur.⁽¹⁴⁸⁾ Karaçay-Malkar Türkleri kalım için para yerine, silah, eşya ve toprak da verirler ve kızın çeyizine de "**Berne**" derlerdi.⁽¹⁴⁹⁾ Karaçay-Malkar Türklerinde gelinin çeyizle birlikte akrabalar için getirdiği hediyeler arasında, hayatta olmayan yakınlar için de hediyeler vardır.⁽¹⁵⁰⁾ Bu uygulama hayatta olmayan yakının yaşıyan ruhuna bir saygı ve bir tür saçıdır.

Karaim Türklerinde çeyiz teşhiri günü yapılır.⁽¹⁵¹⁾ Bu konu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde de yaygındır.⁽¹⁵²⁾ İncelediğimiz bölgede çeyiz dizmek, çeyiz olacak nesnelerden hediyeler göndermek, gelin bohçalarına gelinin çeyizinden eşyalar koymak, düğünden evvel gelinin eşyalarını sergilemek, çeyizleri yazarak tesbit etmek çok yaygındır. **Aşkale'nin Büyükgeçit Köyü'**nde çeyiz'in büyük bölümü başlık parası ile alınır.⁽¹⁵²⁾

147. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 133-137, Y. Kalifat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 84-95; M.C. Kapaklı, *a.g.e.*, s. 2.

148. Reşat Genç, "XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme" *Türk Yurdu*, Aralık, 1990, s. 40, s. 19-21.

149. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 132-134.

150. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 140.

151. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 120; C. B. Avramoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

152. D. A. Alalay, *Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma, Büyük Geçit Köyü Araştırması*, Erzurum, 1979.

Karaim Türk düğünlerinde **Kına** günü **hamam** dönüşü güveyin gönderdiği bir koç, kızın ayakları dibinde kurban edilir.⁽¹⁵³⁾ Kına gününde yaşlılar tırnak ve saçlarına kına sürer, gelinin ise, yalnızca tırnaklarına kına sürerler.

Kına, Anadolu'nun her tarafından özellikle Doğu Anadolu'da yaygındır.⁽¹⁵⁴⁾ Ovabağ köyünde, perşembe günü köyün kadınları toplanarak, oğlan evi tarafından gönderilmiş olan kınayı geline yakmaya giderler. Kendi aralarında eğlenip, ağıtlar, söyleyerek gelini ağlatırlar ve kınayı gelinin iki eline ve ayaklarına yakarlar. Doğu ve Güneydoğu'da da geline koç hediye edilir. Gelin, oğlan evine gelinceye kadar, damat gelinin baba evinde geçirdiği her kurban bayramı için, bir koç gönderir. Gelinin erkek evine gelmesiyle kesilen kurban ile yetinilmez; bazı hallerde ailenin kestiği kurban bayramı kurbanının dışında da gelin için kurban kesilir.⁽¹⁵⁵⁾ **Tahtacı Türkmenleri'nde** ise; gelinin annesi ve babasının elini öpeceği zaman da kurban kesilir veya **lokma** yenilir.⁽¹⁵⁶⁾

Kına yakılırken özel türküler okunur.⁽¹⁵⁷⁾ Ağrı'da kız, kına gecesini sağdıçların nezaretinde düğüne gelen büyüklerin elini öper. **Bingöl'de Kına gecesini** oğlan tarafından 7 veya 9 kişi güveyi'yi kınaya çıkarır. Bitlis'de kına, damadın serçe parmağına, gelinin ayak ve el parmaklarına yakılır. Erzincan'da genç kızların başlarına ve ellerine kına yakılması inancı vardır. Erzurum'da kına gecesinde ve düğünde **ayna** bulundurulması halinde, bolluk olacağına inanılır. Kınanın, gelinin avucuna kaynana tarafından yakılmasının, kismetli olmasını sağlayacağı inancı vardır. Kaynananın gelinin avucuna koyduğu **altın parayı**, gelin damadın kesesine koyar. Ağrı'da kız evine kınaya gidilirken silah atılır. Kıza, kına tasını berdük tutar, kız başka bir tasta da oğlan evinin kinasını yakar. Malatya'da kına, yanmakta olan **munların** arasında bir tepsi içerisinde getirilir. Muş'da kız evindeki kınanın işi bitince, oğlanın eline kına yakılır.⁽¹⁵⁸⁾

153. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 120; C. B. Avramoğlu, a.g.e., s. 33.

154. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 90.

155. E. Helvacıoğlu, a.g.e., s. 38.

156. Ali Yılmaz, *Tahtacılar Gelenekleri*, Ankara, 1945, s. 31-32.

157. Nabi Belenköğlu, *Erzurum Türkleri*, Adana, 1971, s. 122, 152; H.N. Şahhüseyinoğlu, *Balıyan Aşireti*, s. 4.

158. Güllü Muhtaroglu, *Doğu Anadolu Düğünleri*, s. 18, Ankara, 1968, (Basılmamış)

Kına gecelerinin özel türküleri vardır. Bu türküler kına yakılırken söylenir. Bazan da yeni türküler yakılır. Gelin adayı hüzünlenir ağlar. Gelinin arkadaşları koro halinde bu tür türküler söylerler. Erzurum'da "kınacılar tas başına dizilir" ve "kınayı getir ana, parmağın batır ana" çok söylenen bu tür türkülerdendir.⁽¹⁵⁹⁾

Kuzey Irak **Türkmen ve Kırmançlarında** kınayı kısmeti bol olan birisi yakar, Elazığ'ın bazı yörelerinde Kına gecesi gelinin zülfleri kesilince başına para serpilir.⁽¹⁶⁰⁾ Kına ve bu paralar saçıdır. Kına koruyucudur. Kın, bilinen muhafaza anlamında ise, Kına = Kılıf suyu = Koruyucu su anlamına geliyor olabilir.

Karaim Türkleri'nin düğünlerinde, erkek tarafından bekarlığa veda gecesi yapılır ve bu toplantı gece yarısına kadar devam eder."⁽¹⁶¹⁾ Bu uygulama Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "**Kısır Gecesi**", "**Erkek kına gecesi**" isimleri ile yapılır.⁽¹⁶²⁾ Kına gecesi ve erkeklerin bu gecede eğlenmeleri Bulgaristan Türkleri arasında da yaşamaktadır.⁽¹⁶³⁾ Kırmançça konuşan Ömerhanlı köyünde Perşembeyi Cuma'ya bağlayan akşam kına gecesidir. Kız evinde kadınlar, oğlan evinde oğlanın yakınları ve arkadaşları tarafından kına yakılır.⁽¹⁶⁴⁾ Ovabağ köyünde oğlan evinin gönderdiği kına, ge-

Karaim Türklerinde, Kızlar gecesı ve bekarlığa veda gecesinin ertesi günü sabahın erken saatlerinde kız ve erkek tarafının yakın akrabalarından kadınlar topluca **hamama** giderler. Hamamın bir tarafında sazlar çalınır, diğer taraftan gelin yıkanır.⁽¹⁷¹⁾ Kars'da, Erzurum'da, Erzincan'da, Sivas'da **gelin hamamları** ikramlı olur. Gelinin gerdekden evvel ve damadın gerdekden sonra özel hamamlara götürölmesi bir anlamda aklanmanın yanı sıra dökölen sulara adeta **"saçı"**dır. Bu hamamlarda kullanılmak üzere takunyalar, hamam tasları, hamam takımları olurdu. Gelin hamamında hizmet yapanlara çeşitli hediyeler verilir, yakın çevrenin genç kızları da davetli olarak katılırlardı. Ayrıca şifa bulmak için gidilen **"Kudret hamamları"** vardı. Bazı hamamlarda hamam adabına uyulmaması halinde **"tekin olmayan"** bu hamamların uygun-suz davrananları çarpabilecekleri inancı vardı. Türk inanç kültüründe hamam kültü, sadece maddi kirlerin atıldığı bir mekan değildi.

Karaim Türkleri'nin düğünlerinde, kızlar gecesı yapılır. Bu toplantıya yalnız hatunlar iştirak eder. Çoğu zaman kızın arkadaşları muhtelif rakslar yaparlar. Fakat evlenecek kız onları seyir ile yetinir.⁽¹⁷²⁾ Doğu Anadolu düğünlerinde hatunlar için ayrı eğlence meclisleri yapıldığı gibi, gelin adayı, emsali hatunlarla da özel eğlenceler düzenler. Gelin adayı özel durumlarda özel ıgarlar karşı-

Karaim Türk düğünlerinde, ince saz eşliğinde rakslar yapılırken muhakkak şerbet ikram edilir. Bu şölenin tatlılığıdır.⁽¹⁸⁸⁾ Gagauzlarda güvey, gelin alayı geçerken tanıdık bir evin penceresinden, şeker, lokum ve para atar. Kadınlar atılan şeyleri toplamak için mendil veya bohça açar.⁽¹⁸⁹⁾

Kuzey Irak'da gelin, oğlan evine gelirken Anadolu'da olduğu gibi gelinin başına kuru yemiş, para, şeker atılır.⁽¹⁹⁰⁾ Gelinin gelişinin yedinci günü, yedisi yapılır, gelin ziyaret edilip hediyesi verilir. **Ayak açmak** için kızı, babası evine davet eder, yemek verir, kurban keser, fakir doyurur, aş döker. Gelin kayınpederinin dil açıcılığı için elini öper, hediyesini alır.⁽¹⁹¹⁾ Gelin başına saçtı saçılması, ayak açma daveti ve hediyesi, dil açıcılığı hediyesi Doğu ve Güney Doğu'da da vardır.⁽¹⁹²⁾ Gelin, Kerkük'de **ayna, su, Kur'an-ı Kerim** ile baba evinden çıkarılır. Ayna aydınlığı, Kur'an hayrı, su bereketi temsil eder.⁽¹⁹³⁾

Karaim Türk düğünlerinde özel Karaim yemeklerinden, katlama, kalaç, ev helvası veya beyaz helva, diğer bir deyimle Ak helva-Hazar helvası ikram edilir.⁽¹⁹⁴⁾ Bu arada Karay yemeklerinden katlama (Peynir böreği), yayma (Normal çörek) kıyma (İrice kıyılan et), Yaymaç (Pasta), Umaç (Un çorbası), Tutmaç (Makarna), kibin (içine çiğ et konup üstü yağlandıktan sonra ateşte pişirilen yuvarlak çörek), Konmağ'ın (Helvanın isimleri Türk karakterlidir).⁽¹⁹⁵⁾

Çıldır yöresinde, oğlan evi tarafından kız tarafına gidecek atlıların toplanmasına "**atlı yığma**" ve atlılara verilen ziyafete de (**yastık**) denir.⁽¹⁹⁶⁾

Karaim Türklerinde güvey evinde verilen yemekte, erkek annesine "**analık hakkı**" olarak kıymetli bir hediye verilir.⁽¹⁹⁷⁾

188. H. Tanyu ... *Yahudiler, a.g.e., a.g.y.*,

189. H. Güngör, M. Argunşah, *Gagauzlar*, s. 29.

190. Kaynak kişi: R.P. Tütüncü.

191. Kaynak kişi: R.P. Tütüncü.

192. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 87-94.

193. Kanak kişi: T.M. Ahmet

194. H. Tanyu ... *Yahudiler*, I/121; C.B. Avramoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

195. Zajaczkowski, *a.g.e.*, s. 56-58, Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 234.

196. R. Korkmaz, *a.g.e.*, s. 96.

197. H. Tanyu, *Yahudiler*, s. 121; C.B. Avramoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

Zaza Türklerinde gelin ve damat birkaç gün evden dışarı çıkmazlar, bir hafta sonra gelin görme günüdür. Gelin tekrar gelinlik kıyafetini giyer ve sabahtan akşama kadar gelin görmeye gelenlere görünür. Gelenler geline hediye getirirler.⁽¹⁹⁸⁾ Karay Türklerinin düğünlerinde; davul, zurna, dümbelek çalınır ve silah atılır.⁽¹⁹⁹⁾

Zaza Türklerinde, cuma sabahı oğlan evi, zurna ve davullarla birlikte kız evine gelip, kızın eşyalarını alır. Gelin ata bindirilip oğlan evine doğru yola çıkarılır. Düğünde erkek evinde bayrak asılı olur ve akşama kadar eğlenilir. Düğün alayı evlenme olayını havaya silah atarak duyurur.⁽²⁰⁰⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu düğünlerinde davul, zurna muhakkak bulundurulur. Silah atılması da çok yaygındır.

Silah atılması günümüzde coşkunun bir tezahürü olarak yaşamakta ise de, bu pratiğin derinliklerinde kötü ruhların kovulması türünden, Gök Tanrı inancının izleri vardır. Düğünlerde atılan silahla muhtemel büyü ve benzeri tehditlerden korunulmuş olunmaktadır.

Karay düğünlerinde, düğün güzergahı gece meşalelerle aydınlatılır. Burada at yarışları yapılırdı.⁽²⁰¹⁾ At yarışı ve cirit Türk tören, şölen ve toylarında, geçmişte ve günümüzde, bütün Türk Dünyası ve bu arada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülen bir uygulamadır. Düğünde bayrak unsuru irdelendiğinde, Anadolu'daki İslâm olmayan Türklerde'de bu faktörü görebiliyoruz.

Anadolu'nun özellikle Sis (Kozan) çevresinde bulunan Gregor-yanların Türkçeden başka dil bilmemesi, örf ve adetleri bakımından Türklerle benzer olması, Türk harsının tesirine bağlandığı gibi Türk soyundan gelmiş Hristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanabilir. Bu özellikler bizi hepsi için değil, fakat Türkçeden başka dil bilmeyen, dini ayinlerini Türkçe yapan, Türkçe incilleri bulunan ve kendilerini Türk hisseden bir kısım Gregor-yanların, etnik kimlik itibarı ile Türk olabilecekleri, Türk kökenli bu insanların Hristiyanlaşmış Türkleri oluşturabilecekleri hükmüne götürmektedir.

198. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

199. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 233.

200. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 39-40.

201. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 233; Ş. Şapşaloğlu, *a. g. e.* s. 607

Bizim bu incelememizle ortaya çıkarmak istediğimiz mitolojik malzeme itibariyle yöre halkında Hristiyan Kilisesi'ne, Ermeni cemaat olarak girmeden evvelki inançlarında, Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancının izlerinin tesbitidir.⁽²⁰²⁾

Gregoryan Arşaklar'da görülen eski Türk gelenekleri, içinde en önemlisi Arşaklı Bayrağındaki **Kartal/Karakuşun** vaftiz edilerek Kilisenin timsali yapılmış olmasıdır.

Eski Türklerde ise, **Tuğ** ve **Bayrak** her ikisi de önemli ve kutsaldı. Tuğ daha çok resmi iken, Bayrak, Türklerde kökenlerini din-den ve sihirden alırdı.⁽²⁰³⁾ Türkler başlarına sorguç ve otağa kuşların tüylerini takarlardı. Tuğlar da kutsal tüylerden yapılmış devlet sembolleri idi.⁽²⁰⁴⁾ Türk devletlerinin askeri kesiminin bayrağında çeşitli kuş resimleri vardır.⁽²⁰⁵⁾

Kartal'ın Türk mimarisinin ve sanatının çok eski bir ürünü olarak günümüze kadar geldiğini biliyoruz. "Tek başlı Kartal'ın yalnız başına başbuğu, çift başlı Kartal'ın ise, başbuğla birlikte hatununu temsil ettiği" ifade edilmektedir. Büyük Selçuklular yolu ile Anadolu ve Mezopotamya'ya giren ve Kartal'la temsil edilen saltanat arması kuvveti, cesareti, zarafeti ifade ediyordu.

Çift Başlı Kartal motifleri; alçı, ahşap, çini, halı, kumaş maden gibi çeşitli malzemelere resmedilmiştir.⁽²⁰⁶⁾ Örneğin, Aydın Koçarlı Cihanoğlu Camii mermer Şadırvanında çift başlı karatlı tasviridir.⁽²⁰⁷⁾ Yakut Türkleri ise sırtıklar üzerine yapılmış çift başlı kartallar koymuşlardır.⁽²⁰⁸⁾ Çift başlı kartal motifi, mezar taşlarımızda da yansımıştır.⁽²⁰⁹⁾

202. Gregoryanlardaki Halk İnançları ile Eski Türk İnançları Arasındaki Çeşitli Benzerlikler için bkz., A. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkiye*, s. 30-35

203. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971, c. II/s. 143.

204. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 144.

205. H. Ersoylu, "Türk Dünyasının İnanç ve Yayayışındaki Bazı Kuşlar", *TDA*, S. 17, Nisan 1982, 157-122.

206. Mehmet Önder, "Selçuklu ve Artukoğullarında Çift Başlı Kartal" *Türk Yurdu*, C.II, s. 286, Temmuz 1960.

207. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 161.

208. Bahattin Ögel, *a.g.e.*, s. 169.

209. Gönül Onay, "Anadolu'daki Selçuklu Gelenğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Aslanlı Mezar Taşları", *Vakıf Dergisi*, C.VIII, S. 1969, s. 283-301.

Türklerde bayrak, bağımsızlık alameti olarak kabul edilmiştir. Hun çadırları içinde beyaz keçeden renkli derilerle süslü, üstünde bir bayrak sallanan en uzun çadır Mete'ye aittir. Moğolistan kazakları Toylarında "Tuğ" tabir ettikleri bayraklar bulundurulur.⁽²¹⁰⁾ Azeri Türklerinde yaslı ailelerin topraklarında, "Kara bayrak"lar dalgalanırdı.⁽²¹¹⁾ **Malatya'nın Çömlek Ovası Köyü'nde**, düğün çarşamba ve pazar günleri olur, oğlan evine girince bayrak indirilir.⁽²¹²⁾ **Dere Köyü'nde**, Şıhbızınlı Türk aşiretinde düğün pazar günü yapılır ve erkek evine Bayrak asılır.⁽²¹³⁾ Sorgun düğünlerinde perşembe günü öğleden sonra "Bayrak kaldırma töreni" yapılır. Bayrağı kaldırıana "Bayraktar" denir.⁽²¹⁴⁾

Kuzeydoğu Anadolu'da düğünlerde gelin getirilirken at yarışı yapılır, birinci gelen atın boynuna ipekten bir eşarp bağlanır. Bu yarış kızın baba evinden çıktığını oğlan evine müjdelemek için yapılır ve ismine "Papağa gitmek" denilir. Birinciye hediyeler verilir.⁽²¹⁵⁾ **A. Mecit Doğru** 1990 da bizzat şahit olduğu "Cengiz Han'ın Toyu"nu anlatırken at ve ok yarışları yapıldığını, yarışçıların Tolga ve Tuğla-rın altından geçerek hediyeler aldıklarını belirtmektedir.⁽²¹⁶⁾ Düğün-lerde ok atmak, güreş tutmak, Oğuzun Dede Korkut'da da yaşattığı gelenekleri devamıdır.⁽²¹⁷⁾ At yarışları yanı sıra cirit muhakkak ol-muştur. Yakın zamana kadar Kars, Erzurum, Çoruh, Sarıkamış, Artvin⁽²¹⁸⁾ ve Sorgun'da,⁽²¹⁹⁾ düğünlerde ve bayramlarda cirit oy-nanmaktadır. Cirit ve at yarışları Türklerin milli sporlarıdır.⁽²²⁰⁾ Dü-ğünlerde de atlı sporların yapılması ve dereceye girenlere Tuğ ve Toy sahibince çeşitli ödüllerin verilmesi, bize göre bu ödüllerin aynı zamanda "saçı" karakteri taşıdığını düşündürmektedir.⁽²²¹⁾

210. A. M. Doğru, *Ekspedisyon*, s. 1.

211. M. Süleymanlı, Göç, s. 3, İstanbul, 1990.

212. M. Özcan, *Çömlek Ovası Köyünün Kültür Değişimi, Bakımından İncelenmesi*, A.Ü.D.T.C.F. (Mezuniyet Tezi), 1977-1978.

213. M. Erdem, *Dereköy*, s. 41. A.Ü.D.T.C.F. Ankara, 1978.

214. D. Doğan ..., *Sorgun*, s. 68.

215. İ.C. Çelebi, a.g.e., s. 52-53.

216. A. Mecit Doğru, *Orhon-Altay, Ekspedisyon*, s. 6 Ağustos, 1990, Ankara.

217. A. Inan, "Eski Türk Düğünlerinde Gelenekler", *TFA* S. 185., Aralık, 1964, s. 35-97.

218. Mehmet Gökalp, "Kars ve Dolaylarında Cirit Oyunu" *TFA* S. 181, Ağustos 1964, s. 3485.

219. D. Doğan, *Bütün Yönleriyle Sorgun* Ankara, 1990, s. 93-94.

220. İ. Hınçer, "Cirit Oyunu", *TFA* S. 283, s. 1973

221. R. Onurlu, "Cirit Oyunları", *Ulusal Verem Savaş Derneği Kongre.*, 27-30/6/1968, Erzurum, s. 177.

Karaim düğünlerinde gelin alma merasimi esnasında "Al Gelin" ve "Ağlama Gelin" türküleri söylenir. Ayrıca, maniler şeklinde cengilerde okunurdu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da düğünün her safhasında adeta ayrı türküler ve maniler okunur. Gelin-Kaynana ilişkileri gençler tarafından karşılıklı atışmalar şeklinde maniler okunarak dile getirilir. Eskiden kız ve oğlan evini temsilen hanımların özel düğün ve eğlencelerinde karşılıklı mani okunurdu. Kars yöresinde "Gelin Ata Bindirme" gaydası vardır ve bu parça gelin ata bindirilirken okunur. Ayrıca düğün eğlenceleri bittiğinde "Kalkın gidin havası" çalınır, bu parça çalınırken son oyunlar oynanır.

Gagauzlarda horon oynanırken oyunun ortasına bir tas su konur, gelin bu tase ayağı ile vurur. Tas kapaklanırsa oğlan, kapaklanmazsa kız çocuğunun olacağına inanılır.⁽²²²⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aydınlık ve uğur getireceği inancından hareketle gelin adayı oğlan evine giderken su dolu kabı ayağı ile devirir.⁽²²³⁾ Ayrıca doğacak çocuğun erkek veya kızımı olacağını gösteren bir takım dini pratikler yapılır.⁽²²⁴⁾ Kerkük'de ise hamile kadının vücudundaki bir kısım değişikliklerden hareketle bebeğin cinsiyetinin tahmin edilebileceğine inanılır.⁽²²⁵⁾

Anadolu'da olduğu gibi Gagauzlar'da da **düğün hamamı, gelin hamamı** yapılır; Erzurum ve Kars'da kız evini oğlan evi, kız gelin olmadan evvel; gelin hamamına davet eder.⁽²²⁶⁾ Gagauz Türklerinde gerdekten onbeş gün sonra genç evlilerin tarafı akraba ve dostlarını hamama davet ederler. Buna "**edi hamamı**" denir.⁽²²⁷⁾

Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlar, Cumartesi günü güveyiye bir bayrak verirler, güvey bu bayrağı alır ve saçaktan sarkıtır. Bu bayrak evde düğün olduğunu gösterir.⁽²²⁸⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bayrak; düğün alayının önünde taşınır ayrıca bayrak düğün meydanına ve düğün evine dikilir.⁽²²⁹⁾

222. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 31; Mustafa Argunşah; "Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı Türk Kültürünün izleri", *Türk Kültürü* S. 341, Eylül, 1991, s. 533-538.

223. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 93.

224. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 75.

225. G. Paşayev, *Kerkük*, Bakü, 1987, s. 31.

226. *Kars il Yıllığı*, 1967, İstanbul, 1967, s. 185-204.

227. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 18-24. Gagauzların diğer toplu yapılan adelleri için

Diğer inançlar ve törelerindeki değerler itibariyle aynılık göste-

Beşik kertme, beşik döneminden itibaren tarafların nişanlanmalarıdır. Beşiğı kertilten yavrular, işaretlenmiş, sahiplenmişlerdir. Kertlik nisanın belirtisidir. Kertikten sonra kız erkeğe, erkek kıza

Halkı Kırmaca konuşan Tümen Türk köyünde düğünde kurban kesilir, gelinin de bulunduğu bu şölenin masraflarını oğlan evi karşılar.⁽²⁵³⁾

Gelin ilk günden itibaren aile fertleri ile konuşur ve onlarla yemek yer.⁽²⁵⁴⁾ Halkı Kırmaca konuşan merhanlı Türk köyünde, gelin düğünün ertesi günü sabahleyin kayın valide ve kayınpederin ellerine su döker.⁽²⁵⁵⁾ Ancak, gelin adayı grclerle hal-hatır etmez. Yanlarında oturmaz. Onlarla ve misafirlerle yemek yemez. Bir genç gelin anne ve babasının yanında çocuğuna süt vermez.⁽²⁵⁶⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan bu Tre'de gelinin dilinin açılması merasime bağlı iken⁽²⁵⁷⁾ bazı köylerde ve aşiretlerde konuşulan mahalli dil kistas olmaksızın bu uygulamaya rastlanılmıştır.

Anadolu'da Berdel ailelerin karşılıklı kızlarını alarak verilen ev-

yının, ölen kardeşin karısı ile evlendiği olur. **Dul** kalınması halinde kayınbirader ve baldızla evlenmek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türkmen ve Kırmanç Türklerinde de görülür. İlaveten, dayı ve amca kızı ile evlenmek de yasaklanmamıştır.

Karai Türkleri'nde boşanma pek ender vuku bulan bir olaydır.

Azerbaycanda ölümül haatırın ölümünün çok uzaması

Gagauzlarda hasta olan kimse ölümünden önce birini görmek istiyor ve o kimse uzak ve gelemeyecek bir yerde bulunuyorsa o zaman, o kimsenin gömleği getirilir, hastanın üzerine atılır.⁽²⁸⁷⁾ Doğu Anadolu'da bu tür ölümcül hastaların "**gözleri açık**" öldüğüne inanılır. Bunlar için "**hasret gitti**" denir. Hastanın üzerine veya görebileceği yakın bir yere hasreti çekilen şahısa ait eşya konulur.

Ölümün de ve ölünün de hayırlısı vardır. Cuma günü ölen kimse cuma namazının bir çok kimse tarafından kılınmasına da yol açacağı için hayırlı kabul edilir.

Ölüm en kirli insanı dahi temizler, çok murdar insan için "**ölüm**

(288) "

Tunceli'de, Alevi Zaza Türkleri cenazeyi tabutla defneder ve tabutun içine yorgan koyarlar. Türkler kıyamet gününe "**Uluğ gün**" adını veriyorlar. Türklerin ölünce atları ve **silahları** ile birlikte gömülmeleri, bu hayvanlara binip cennete gideceklerine dair olan inancın bir neticesidir.⁽²⁹⁸⁾

Gagauzlar, ölüyü defin için pencereden çıkararak götürür. Bu uygulamada amaç ölünün hortlaması halinde gelip evi bulmaması içindir.⁽²⁹⁹⁾ Anadolu'da ölünün mezarlığa götürülmeden sokak aralarında dolaştırılması ve cenaze cemaatinin kabristana gittiği yoldan değil, evlere başka yollardan dönme uygulaması vardır. Bazan da

kerleme vardır. Bu ifade suyun kaza ve belayı alıcı gücünün olduğunu göstermektedir.

Halk inançlarını yansıtan veciz sözler bizi inanç dünyamızın derinliklerine götürebilir. Mesela Bitlis'te "Toyun Toyluğun görem" ifadesi uzun ve mürüvetli bir ömür dilediğini anlatırken, erkek evlat özlemi ve temennisi anlamında "Bacı bacı soğan acı, kardeştir başımın tacı" veya yaygın olan "**Karaçarşamba**" inancından hareketle "**Karaçarşambaya gelesin**" denilir. Böylece beddua edilmiş olunur.⁽³⁰⁵⁾ Erkek evladın aile içerisinde önemsenmesi Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmançları arasında da yaygındır. Böylece ailenin uzun ömürlülüğü dilenilmiş olunur.

Daha önce Karaim kelimesinin **İbranice** okumak manasına gelen Kara'dan veya Arapça K.R.A. kökünden, kıraat kelimesinden geldiğini belirtmiştik.⁽³⁰⁶⁾ Bize göre, bunun eski Türk inancındaki "kara" ile bağlantısı aranabilir. B. Ögel'in izahına göre "kara yer", "kara gün" gibi ifadelerdeki "kara"nın "siyah" ile ilişkisi olmayan muhtevanın yansıttığı kabul edilebilir.

Muş'da ve Kars'da karalar giyen yaşlı aile için "**karalı**" denilir. Van'da, Malatya'da, Kars'da yas bayramına "**kara bayram**" denir, beddua ederek "**karalara gelesin**" veya "kara bayramın olsun" denir. Kars'da ve Ağrı'da yas tutma anlamında "**yas yakma**" tabiri vardır. Keza Doğu Anadolu'da bir çok yerde kına yapmak yerine "**kına yakmak**" denir. İplik boyama anlamında "**boya çalma**", "**boya yakma**" tabirleri kullanılır. Bu anlamda "**yakma**" yapılan işlemin tümünü anlatmaktadır. Kına yakan bir anlamda özel bir yasa bürünmüş olur. Askere giderken kına yakılan genç "**ayrılık yası**"na ve kına yakılan gelin de "**evlenme yasına**" bürünür. Bu özel bir yastır. "Hem ağlarım hem giderim" neviindendir. Yakma ise, yapmak, etmek, eylemek anlamındadır.

305. Hamza Zülfiyar, a.g.e., s. 56.

306. Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 154,

MEZAR

İncelediği bölgenin mezar mimarisine yansıyan halk inançlarındada ciddi müşterekler vardır. Ortak özelliği bilhassa kabir yerlerinde görmekteyiz. **Gregoryanlar**'da kabir taşı olarak, **koyun ve at** heykelleri kullanılır.⁽³⁰⁷⁾ Koç, koyun ve at heykelleri mezar taşlarını Türk kültürünün bir ürünü olduğu,⁽³⁰⁸⁾ bu tür taşların daha ziyade **Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta** toplandıkları⁽³⁰⁹⁾ bilinmektedir.

Hazar Bölgesi mezar kazılarında **at mezarı** da tesbit edilmiştir.⁽³¹⁰⁾ Türk Bozkır Kültürünü karakteristiklerini paylaşan **Kızılderililer**'de reis, mezarına atı ile indirilirdi. Bu merasime sadece cesur askerler katılabilir, reisin oğlu güneşe dönerek dua eder.⁽³¹¹⁾

Güneşe dönmek tasavvufta da vardır. Bu inancı taşıyanlar **"Toprak anam, Gök/Güneş babam"** derler. Aslında yöneliş ona, hitap ise, yarattıklarının zahiri görüntüsüne yapılır ki, bu onlardaki Allah'ın takdirine bir sesleniştir. Yoksa, güneş veya toprak "Allah" olarak sayılmaz. Ancak falan filan şartları taşıyan bir tecelli yeri olarak sayılır

Türkler ölülerini, ruhları geri gelmesin diye nehir yataklarına ve pınarlara gömerlerdi. Bu uygulama **Hazar Türkleri**'nde de vardı.⁽³¹²⁾ **Azeri Türklerinde** mezarlıkların yanından geçeni **"kara"** basacağı inancı vardır. Kara daha ziyade korkanları basar.⁽³¹³⁾

Mete'nin çocukluğunda **Çu'lar, Tisin'lere** hakaret olması için, ölülerini de rahat bırakmamış, kutsal mezarlarını tahrip etmişlerdi.⁽³¹⁴⁾ Böylece Atalarından yardım almaları önleniyordu.

307. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 924.

308. A. Çay, "Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri", *D.A.S.K.İ.M.S.B.*, s. 381-397.

309. A. Çay, *Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç, Koyun Meselesi*, s. 34-36; H.Z. Koşay, *Kültür Tarihimiz Bakımından İki Önemli Mezar Taşı*, T.K.A., Dr. Emel Esin'e Armağan, Ankara, 1986, s. 81-84; T. Gülensoy, "Pülümür'ün Sağlam Taş Köyü Mezarlığı Üzerine Notlar", *F.H.F.E.S.B.*, Elazığ, 1985, s. 105-108.

310. B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 233.

311. *Drums Across The River* "Tv Film Dokümanlar, 3 Mart 1991, 3. Kanal Saat 20.00

312. Z.V. Toğan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, C.1, s. 405.

313. M. Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 33.

314. Marcel Brian, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 24.

Tatar'lar Mete'den atını isterler verir, kadını verir, ancak çorak bir toprak parçası istediklerinde orada atalarının mezarı olduğunu, oraların ata yadigarı olduğunu belirtip savaşı göze alır.⁽³¹⁵⁾

Urfa'da ölen kişinin mezarı ilk defa üçüncü gün ikindi namazından sonra ziyaret edilir.⁽³¹⁶⁾ Kuzey Doğu Anadolu'da **Kûr Vadi-si**'nde cenaze toprağa gömüldükten sonra, mezarı başında üç akşam **ateş** yakılır. Bu ateşi ölünün ruhuna hayrı dokunacağına inanılır. Adıyaman'da karısı ölen kimsenin ikinci evliğı yaptığı gece, akrabaları ilk eşinin ruhu muzdarip olmasın diye mezarına **su** dökerler.

Ölü yemeğı işinin Anadolu'da çeşitli isimleri bilinirken, ölü yemeğı yerine geçen, "Şemyek" (Kilis), "Könçülü" (Maraş), "Ölü çöreğı", (Maraş), "Meyve" (Kars), "Lokma" (İçel) gibi⁽³¹⁷⁾ saçların da varlığı bilinir. Altaylarda ölünün yedinci ve kırkinci günlerinde ve senei devriyesinde verilen yemeğe "Heyrat" derler.⁽³¹⁸⁾

Karaçay mezarları taş duvarlarla çevrilidir. **Teberdi** yöresinde mezarların üzerinde piramit ya da daire biçiminde kalın, taşlar vardır.⁽³¹⁹⁾ **Muş-Tatvan** arasında, Muş'un merkez köylerinde Selçuklu tarzı kümbetlerin yanında üzeri piramit tarzında, kapatılmış mezarlar gördük.

Moğolistan Kazaklarında **Kurgan**'ın anlamı koruyandır. Kurgan aynı zamanda kale, sur ve eski Türk mezarlarına verilen isimdir.

Türklerde mezara ve ata mezarlarına saygı çok yaygındır. **Karay Türkleri**, hakanlara, Saraylarına ve mezarlarına saygı gösterirlerdi.⁽³²⁰⁾ Hakanların mezarına rastlayan herkes, **atından** iner mezara tazimde bulunurdu. Mezar görünmeyinceye kadar atına binmez. **Azeri Türklerinde** evlerden, yurtlardan ziyade mezarlara sahip çıkılır, beklenilir.⁽³²¹⁾ **Karaçay - Malkar Türklerinde** her soy

315. Marcel Brian, a.g.e., s. 27-28.

316. Mehmet Yalvaç, a.g.e., s. 1-19.

317. S.V. Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm* s. 89.

318. A. M. Doğru, a.g.e., s. 1

319. U. Tavkul, a.g.e., s. 47.

320. İbn Havkal, *Suretü'l Arz*, s. 212.

321. M. Süleymanlı Göç, s. 86.

(**tukum**) köyün içinde "**tiyre**" adı verilen kendi mahallesinde yaşardı. Soylarının mezarlıkları da birbirinden ayrı olduğu gibi, her soyun (tukum) mezarlığı ayrı olurdu.⁽³²²⁾

Hazar mezarlarının içinde **at** isketlerinin yanında özengiler at koşumlarına ait halka, tokalar ve plakalar bulunmuştur.⁽³²³⁾ **Kaşgarlı'nın** 1985 yılında **Elazığ** merkez olmak üzere Doğu ve Güneydoğuda yaptığı incelemede bir evin bahçesinde bulunduğu mezar taşı, suvari eğeri biçimindeydi. **Hazar Kasabası'nda**, halk ile yaptığımız söyleşide, Hazar dağının tepesinde ki yatır olduğu iddia edilen yerde definecilerin yaptıkları kazıda, burada at kemikleri ve üzengi türünden demir parçaları bulunduğu ifade edilmişti.

Z. V. Toğan, Hazarlar'ın önceleri suya gömme adetine sahipken, sonraları cesetleri yakmaya başladıklarını açıklıyor.⁽³²⁴⁾ Eski Türk inançlarındaki ruhun geri dönmesi inancı bilinirken⁽³²⁵⁾ ölüle-
rin ruhunun "**hortlak**" olarak geriye gelebileceği inancı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da vardır. Bu olaya "hortlama" denir. Hortlamanın önlenilmesi için bir takım dini pratikler yapılır.⁽³²⁶⁾

Hazar Türklerinde Hakan ölünce, yirmi odalı büyük bir saray yapılır. Her odaya bir mezar kazılır. Hakan bu mezarlardan birine gömülür. Taşlar kırılarak toz haline getirdikten sonra mezarın üzerine döşenir. Bunun üzerine kireç atılır. Sarayın altından akan bir nehir vardır. Nehir bu kabrin üzerinden geçecek şekilde düzenlenir. Böylece şeytan insan, kurt ve haşaratın ona dokunması önlenir. Hakanın gömülmesinden sonra hangi odada olduğu bilinmesin diye, Hakan'ı gömen insanlar da öldürülürdü⁽³²⁷⁾ Suyun altına yirmi odalı sarayların yapıldığını Doğu Anadolu Türk Destan ve masallarında da görmekteyiz.⁽³²⁸⁾

322. U. Tavkul, *a.g.e.*, s. 124.

323. B. Ögel, *a.g.e.*, s. 233.

324. Z.V. Toğan, "Hazarlar" *İslam Ansiklopedisi*, C.V. 405.

325. Geza Feher, *Turko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü*, s. 290-300

326. S.V. Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm*, s. 61.

327. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 70.

328. Hayri Başbuğ, "Kürt Türklerinin Doğu Destanı ile Ergenekon Destanı Üzerine Düşünceleri" *T.K. Dergisi* s. 248, Ankara, 1983, s. ; Ahmet Turan, *Türk Kültürü Araştırmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu 1*, Ankara 1991, s. 17-30; Namık Açıkgöz, *Ahmed-i Hanî'nin Mem ü Zin Adlı Mesnevisi ve Klasik Edebiyattaki Yeri*, *T.D. Araştırmaları*, S. 67, Ağustos 1990, s. 1-4.

Hakanların mezarlarına rastlayan herkes atından iner, mezara sedce/tazim eder, **mezar** görünmez oluncaya kadar, ata binmez, yaya yürür, daha sonra ata binerdi.⁽³²⁹⁾ Hakanı görünce yere kapanma ile hakanın mezarını görünce yere kapanma arasındaki ilişki aynı ortak inançtan kaynaklanmaktadır. Hakan, **Tengri'nin Kut** verdiği bir kimsedir, bu güç bütün ulusun hakimi olanı içinde geçerlidir. Ata ise çok daha küçük boyutlarda, ocak içerisinde ailesinde aynı güce sahiptir. Hazar Kağanlarının yüzlerinin örtülü olması ile gelinlerin yüzünün tülle örtülü oluşu arasında da bir bağlantı vardır. Hakan'ın çıplak yüzü, sade insanlar için tekin olmayabilir, Çarpar, gelinlerin yüzlerini ise kötü gözlerinden korumak için çarpılmayı engellemek için örtmek gerekmiştir.

Doğu Anadolu'da mezarlıkların yanından geçen herkes durur ve ağırlaşır, mevtaların ruhuna Fatiha okur. Mezarlıkta yatan ulu bir kişi veya aileden bir kimse var ise imkanlar ölçüsünde, ona uğrayarak, ziyaret edip Fatiha okumak ister.

Karaylarda eski Türk dininden kalma; bazı alışkanlıklar son zamanlara kadar devam etmiştir. Hazarların Hakanlarına ve Hakan saraylarına ve mezarlıklarına gösterdikleri saygının aynısı, son zamanlara kadar Karaylar da göstermekte idiler.⁽³³⁰⁾

Doğu Anadolu'da mezarlıklara özellikle ulu kişilerin mezarlarına özel saygı gösterilir. Etrafları temiz tutulur. Erzurum-Karayazı-Aşağı Söylemez köyündeki, **Söylemez kümbeti**⁽³³¹⁾ **Hasan-keyf'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan** tarafından oğlu için yaptırdığı **Zeynel Bey Kümbeti**, **Ahlat'da Akkoyunlu Hükümdarı Emir Bayındır bin Rüstem'in eşi Şah Selime Hatun** tarafından yaptırılan **Bayındır Kümbeti** bu tür mekanlardan bazılarıdır.⁽³³²⁾

Azeri Türklerinde, ağır hasta ve cenazede kadınlar saçlarını yolup, yüzlerini yırtarlar. "İhsan" dağıtırlar. Kurban kesilip ev ev ikram edilir. Bir türlü düzelmeyen veya ölemeyen ağır hastalar için "ruhu kendine yer bulamıyor" denilir.⁽³³³⁾

329. *İbni Havkal, Suretül'Arz, s. 212.*

330. *Ş. Kuzgun, a.g.e., s. 236.*

331. *R. Hüseyin Ünal, "Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Kümbetleri", A.Ü. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Kitabı C.1. Erzurum, 1974, s. 117-123.*

332. *Zeki Sönmez, "Başlangıcından XVI. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar", Ankara, 1989, s. 367-370.*

333. *M. Süleymanlı, a.g.e., s. 42.*

Bayburt, Erzurum, Erzincan ve Sivas'da çok uzayan ölümcül hastalıklar için "Allah iki iyiden birisini versin" veya aynı anlamda "öldüde kurtuldu" denilir. Ölümün bazı hallerde iyi ve kurtarıcı olduğuna, ölen kişinin ruhunun kendisine yer bulduğuna inanılır. Azeri Türklerinde savaş sırasında, cephede bir ferdi kaybeden aile, çatiya siyah yas bayrağı asar.⁽³³⁴⁾ Türklerin ağıt geleneğini, Kuzey Irak⁽³³⁵⁾ Doğu Anadolu⁽³³⁶⁾ ve Azerbaycan'da da görüyoruz.

Ağıt

Ağıt, insanların kıymet verdikleri herhangi bir şeylerini kaybetmeleri karşısında duygularını düzenli sözlerle ifade etmeleridir.

Karaçay kadınları, cenaze törenlerinde dövünerek, çığlıklar atarak, erkekleri ise birbirlerinin alınlarına silahla vurarak, kulak memelerini bıçakla delerek üzüntülerini gösterirler.⁽³³⁷⁾ Türkler, ölen kişinin sağlığında nice iyi insan olduğunu, nice kahramanlıklar, iyilikler yaptığını terennüm ederek ifade ederlerdi. Bu tür yakınlmaları ifade etmeye ağıt yakma denirdi.⁽³³⁸⁾

Ağıt bir tür aklama törenidir. Ölü için iyi şahadette bulunma, ölüyü ağartmadır. Tasavvufta, kişi ağlayarak keşfe uygun hale gelmiş olur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da; Kars, Muş, Ağrı, Van, Adıyaman, Tunceli, Urfa, Gaziantep, Elazığ, Sivas ve Kahramanmaraş'da ağıt yakma uygulaması vardır.⁽³³⁹⁾ Azerbaycan'da ölüleri için ağlayanların dertlerinin yıkanıp gideceğine inanılır.⁽³⁴⁰⁾ Doğu Anadolu'da Erzurum ve Van'da ölülerin de işittiklerine inanılır.⁽³⁴¹⁾

Moğollar'da mezar yerleri, yerleşim yerlerinin uzağında seçilir. ölüler tepenin güneş alan yüzüne gömülür. Yaşlılar için daha yukarılarda, daha fazla güneş olan yerler seçilir. Defin; pazartesi, çar-

334. M. Süleymanlı, *a.g.e.*, s. 44.

335. Y. Kalafat, "Kuzey Irak'da Eski Türk İnançlarının izleri", s. 112.

336. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 112-113.

337. H. Güngör, *a.g.e.*, s. 47.

338. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu Eski Türk İnançları* s. 112.

339. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 112.

340. M. Süleymanlı, *Göç* s. 29.

341. Yanlış Müminler, Değil, Kalır Ölülerde İşittir. Peygamber Efendimiz, Bedirde Öldürülen Müşriklere, Bazı Şeyler Söylemişti. "Ali Güler" Ölüye Telkin Vermek Sünnettir". *Türkiye*, 28 Ocak 1991.

şamba ve cuma günü yapılır. Bu günler iyi günler olarak kabul edilir ve ölü bekletilir, defin sabahın erken saatlerinde yapılır. Mezar ölünün yedinci, yirmibirinci ve kırkinci günleri ziyaret edilir. **Yedinci** ve **yirmibirinci** günlerinde yemek verilir. Asıl yemek **kırkinci** günü verilir.⁽³⁴²⁾

Ağıtıcı kadınlar Erbil ve Kerkük'de Kırmanç ve Türkmenlerde de sık görülür. Bu ağlatıcılara "**sazlayıcı**"; ağlatmayada "sazlamak" denilir.⁽³⁴³⁾ Doğu Anadolu'da cenaze evine gelen ağlatıcı kadınlar ölü ile ilgili ağıtlar dizer, baş sağlığı vermeye gelenleri ve ev halkını ağlatırlar.⁽³⁴⁴⁾

Gregoryanlarda zenginlerin ölülerinde profesyonel ağlayıcı ve üfleyciler kullanılmaktadır.⁽³⁴⁵⁾ Eski Türklerin ölüm törenlerinde sırtçı bulundurdu. Bunlar ağlayıcılık görevini yerine getirirdi.⁽³⁴⁶⁾ İncelediğimiz bölgede, yas evine gelen ağlatıcılara ağıtçı denir.⁽³⁴⁷⁾

Gregoryanlarda ölenin çevresi eş, dostu büyük bir acıya kapılmaktadır. **Cenaze törenlerinde** saçlar yolunmakta, yüz yırtılmakta ve vahşi danslar yapılmaktadır.⁽³⁴⁸⁾ Bu uygulama eski Türklerin **yas ve yağ** törenlerinde görüldüğü gibi⁽³⁴⁹⁾ incelemeye aldığımız bölgede⁽³⁵⁰⁾ ve Anadolu genelinde de görülmektedir.⁽³⁵¹⁾

"**Ağıt**, insanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığını kaybetme, üzüntü, telaş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, talihsizliklerini, şikayetlerini, düzenli-düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkeler"⁽³⁵²⁾ olarak ifade edilmektedir. **Hunlar**'dan ve **Göktürk**lerden itibaren ölü gömme ve yağ törenlerine bağlı olarak zamanımıza kadar Türklerde ağıt ananesi devam edip gelmiştir.

342. A. Mecit Doğru, *Ekipedasyon*, s. 10.

343. Kaynak Kişi: K.A. Osman, Erbil, 1936 Doğumlu.

344. T. Kutsi Makal, "Anadolu'da Ağıtçı Kadınlar, III. M.T.F.K.B. C.II. Ankara, 1986, s. 245-50, M. Eröz, "Türk Topluluklarında Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme" T.D.A., s. 35, 1985, s. 56-57.

345. A. Küçük, a.g.e., s. 23.

346. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 118-120.

347. Y. Kalafat, a.g.e., 33-34.

348. A. Küçük, a.g.e., s. 30-32.

349. İ. Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, s. 91.

350. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 107.

351. S. V. Örnek, "Anadolu Folkloründe Yas" IV. T.F.S.B. Ankara, 1974, s. 399-409.

352. Şükrü Elçin, *Türkiye Türklerinde Ağıtlar*, Ankara 1990, s. 6.

Kırgız ve Kazakların bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip yüzleri duvara dönük otururlar, giysilerini ters giyerler. Bu adet bazı Kıpçaklarda da vardır.⁽³⁵³⁾ Ağıtları ile en fazla isim yapan Türk bölgesi Kuzey Irak'tır.

"Bala vay

Bal yemedim bala vay

Çöp yığdım yuva yaptım

Uçurtmadım bala vay"

gibi yüzlerce ağıt Kerkük ve çevresinden derleyen **Ata Terzibaşı, Hoyrat-Ağıt** ilişkisi üzerinde de durmakta ve Irak Türkmenlerinin ağıtçıya "sazlayan" dediklerini belirtmektedir.

Hoyrat, horyat, koyrat, koryat kelimelerinden doğrusu Terzibaşına göre "Hoyrat"tır. Kelimeyi çeşitli yollardan ele alan ve geniş bir incelemeye tabi tutan konunun uzmanı Ata Terzibaşına saygı duy-makla beraber,⁽³⁵⁴⁾ bize göre hoyrat; koryat, kor+yad'dan meydana gelmiş olabilir.

Kor'un için için yanan aleş ve yad'ın da "**hatır**" olduğu düşünülür ise, bu kelime **koryat/hoyrat**; insanın ciğerini dağlayan bir edebi tür olabilir. Zira horyat'ın konusu ne olursa olsun Sayın **Elçin**'in de belirttiği⁽³⁵⁵⁾ gibi böyle bir karakteri vardır.

Yas döneminde elbiseleri ters giyinmek, Kırgız-Kıpçak kadınlarında da vardır.⁽³⁵⁶⁾ Kars'ın Yemençayır köyünde kadınlar ölümün ellikinci gününe kadar giysilerini ters giyip başlarına kara başörtüsü bağlarlar. Öte yandan **Erzurum'un Doğan köyünde** ölü sahipleri yaslarını belli etmek için giysilerini yıkamazlar. **Van'ın Karahan köyünde** kadınlar bir ay süreyle giysilerini **ters** giyerler.⁽³⁵⁷⁾

353. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* s. 199.

354. Ata Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Manileri*, İstanbul, 1975, s. 47-54.

355. Bkz. Ata Terzibaşı, *a.g.e.*, s. 47-54.

356. A. İnan, *Şamanizm* s. 199.

357. N. Tan "Karahanda Ölü Gömme ve Yas Tutma" *TFA* s. 189, 1965, s. 37.

Elbiseyi ters giyinme işi, **büyü** yaparken veya büyü bozarken de yapılmıştır. "Şeytan, fikrini şaşırttığı kişinin küllahını ters giydirebilir" derler. Tabii, şeylana da küllahını ters giydirenler vardır.

Tasavvuf bilginlerine göre, kara kötülüğün rengidir. Oysa siyah kötülüğün rengi değildir. Kara kelimesinde bir nurluk durumu yoktur. Oysa siyah nurdur. "**Siyah Nur**" denir de "**Kara Nur**" denilmez.⁽³⁵⁸⁾

Türklerde ölümlerin defni sırasında yaptıkları merasimlere "yuğ töreni" adı verilir. Bu törenlere "**Yuğcı**", "**Sığırtıcı**" adı verilen hususi kişiler katılırdı. İnançlarla ilgili adetler arasında ölünün ardından aş vermek de vardı.⁽³⁵⁹⁾

Yuğ

Yuğlar; Türklerin ölüm gibi acılı günlerinde, özel görevlilerle yürüttükleri, saç tûründen hayır-hasenatı da içeren matem merasimleridir.

Karaylar sevinç günlerinde olduğu gibi **matem** günlerinde de, halka **helva** yedirirler. Cenaze defnedilip, geri dönülünce, siyah renkte "**Udur**" (Matem) helvası verilir. Ölümün kırkinci gününde, Karaylar renkli Hazar helvası ve senesinde helva verilir. Bu adetler de, Karaylar'a Hazarlardan miras kalmış olmalıdır. Cenazede olduğu gibi düğünlerinde de Karaylar misafirlerine helva ve benzeri yiyecekler ikram ederler.⁽³⁶⁰⁾

Zaza Türklerinde ölüm olduğu zaman üçgün yemek yapılmaz, komşular yemek yaparak getirirler. İlk cuma günü bütün köy halkına evde yapılan "**un helvası**" ve ekmek dağıtılır. Kırkinci gün yine mevlût okutulur ve yemek yapılarak ikram edilir. Seneyi devriyesinde de mevlût okutturulup, yemek verilir.⁽³⁶¹⁾

358. S. Güngör, *a.g.e.*, s. 96.

359. A. İnan, *a.g.e.*, s. 387.

360. Ş. Şapsaloğlu, *Kırım Karay Türkleri*, C.1., s. 608.

361. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

Türkler'de ölülerin defni sırasında yaptıkları merasimlere, **"yuğ töreni"** adı verilir. Bu törenlere "yuğcı" veya "Sığırtıcı" adı verilen hususi görevli kimseler katılırdı.⁽³⁶²⁾ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "ölü aşı dökmek" çok yaygındır.⁽³⁶³⁾

Yas

Yas, diğer toplumlarda olduğu gibi Türklerde de ölüm tarihi ile başlar. Meftanın yaşı, sosyal statüsü, ölüm şekli, ölüm yeri; yaşam süresini ve büyüklüğünü tayin eder. Yaşın fazla uzatılması ve yas uygulamalarının abartı olması, Allah'a isyan olarak kabul edilir. Yas, daha ziyade kadınların yaşamına yansır. Özellikle ölenin; annesi, eşi ve kız çocukları da daha bariz yaşanır. Yas döemi süresince; yeni, şık ve göz alıcı giysiler giyilmez. Kadınlarda örtünme daha fazla olur. Erkekler, sakal uzatırlar. Yas döneminde eğlencelere katılmaz. Bilhassa genç ölüer için ailelerin yakın fertleri uzun süre evlerinde radyo ve televizyon açmaz, müzik çalmazlar. Yaslı aileyi yasadan yakın dostları çıkarırlar. Bu maksatla onlar ısrarla yemeye alınıp, hançaya götürülür, tıraş olmaları sağlanır. Yas, ölümün 40

I. KURBAN

Türkler, ata ruhlarını muhtelif fonksiyonlar yüklenen iyeleri Tengri'yi memnun etmek, onun rızasını kazanmak, yardımını sağlamak, isteklerini ona kabul ettirmek için kurban keserler ve saçları yarırlardı.⁽³⁶⁴⁾ Bu inançların izlerine ve renklerle boyanmış şekillerine, **Doğu Anadolu Kuzey Irak ve Azerbaycan** havalisinde⁽³⁶⁵⁾ hemen her yerde rastlamaktayız.

Hun Türkleri, **Tanju** döneminde her yıl ayın ilk gününde "**Kurban Taşı**" üzerinde **beyaz atlar** kurban eder ve "**kurultay**" toplanırdı. **Mete**, Gök ve yer tanrılarına (kutsal ruhlarına), atalarına, kurban keserdi. Sabahleyin **Tanju** çadırından çıkar, (Gün Ata'yı) seyreder, akşamları ise **Ay Ata** şerefine buhurdanlıklar yaktırdı.⁽³⁶⁶⁾

Karaim Türk düşünlerinde "**Gelin hamamı**" dönüşü kızın ayaklarının dibinde kurban kesilirdi. Karaçay-Malkar Türklerinde Toy'larda kurban sunulurdu. Damadın "**Boluşü**" den çıkarılmasında da kurban kesilirdi.

Karaim'lerde, hayvanların kesimini rastgele herkes yapamaz. Kesimi, kesme usulünü bilen ehil kişiler yapabilirler. Ayrıca kesilecek hayvanın sıhhatli olması gerekir.⁽³⁶⁷⁾

Moğalistan'daki Türk inançlarında sabah kutsaldır. Çünkü **güneş** sabah doğar. Bu saatlerde kurban kesilmez. İslam'da da güneşin doğma saatlerinde namaz kılınması mekruhtur.

Kuzey Irak'ta, **Kırmanç** ve **Türkmenler**'de, çocuk dünyaya gelince, mali durumu iyi olanlar kurban keserler. **Karaçay-Malkar Türklerinde** bebeğin doğumundan yedi gün sonra kurban kesilir.

Tunceli'de eskiden ay tutulunca kurban kesilirdi. Bilindiği gibi, ayın tutulması, onun **kötü ruhların** tutsağı oluşu ile izah edilirken, kurban kesilerek kötü ruhların zararlarından korunulduğuna inanılır.

364. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 46-54; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 125; H. Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü" *T.D.T.D.*, S. 18, 1988, s. 45-48; M. Eröz, "Türk Boylarında Kansıız Kurban Geleniği" *Türk Kültürü*, S. 211-215, s. 216.

365. Y. Kafalat, *a.g.e.*, s. 95.

366. M. Brian, *Hunların Hayatı*, İstanbul, 1981, s. 39.

367. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 124.

İsim ve evlilik münasebetiyle anlatıldığı gibi, Doğu Anadolu'da özel hallerde ismin sonuna "kurban" kelimesi eklenir. "**Kurbaney**" veya "**Ali Kurban**" gibi. Bu "Ali sana Kurban olayım" demektir. Yani "Seni muhtemel kötülüklerden korumak için ben senin için ölebilirim" demektir.

Azeri Türkleri'nde, ağır hastanın şifası ve cenazede ölünün şefaati için "**İhsan**" dağıtılır, kurban kesilip konu-komşuya ikram edilir. Bu uygulama ile amaç; hastaya şifa ve mevtaya şefaati sağlamaktır. **İskitler**'de, Sultan ölünce ruhuna verilerek yemekte binlerce **at** ve **koyun kurban** edilir, cenazeye gelenlere yemek verilir.

Yağmur duasında kurban kesme uygulaması, **Gagauz Türkleri**'nde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da varır. Amaç hayır dua alarak bereketi cezbe etmek, kıtlığı def etmektir. Gagauzlarda olduğu gibi Anadolu'da da binanın temelinde **kurban kanı** akıtılır. Böylece, ocak daha temel döneminde **ev iyesi** itibariyle aklanmakta, güvene alınmaktadır.

Anadolu'da çocuğu olmayanlar çoğunlukla **adak kurbanı** keserler. Bu tür adak kurbanları, ziyaret edilen bir yatac için, yardımcı olması amacı ile kesilir. **Tunceli**'de **Üryan Hızır**, **Malatya**'da **Abdulvahap Gazi**, bu maksatla ziyaret edilir ve kurban kesilir.⁽³⁶⁸⁾

Gregoryanlar'da "**Modog**" diye bilinen adak kurbanı kesilir.⁽³⁶⁹⁾ Diğer Hristiyan mezheplerinde ve adak kurban yok iken ve Gök-Tanrı inancında da adak kurbanı bulunmaktadır.⁽³⁷⁰⁾ Bu durum bize Gregoryanlara bu inancın da Gök-Tanrı inancından gelmiş olabileceğini düşündürüyor.

Ancak, Gregoryanlarla Gök-Tanrı inançları arasındaki diğer ortak noktalar düşünülünce; Gregoryanlara bu kurban-adak'ın inanç ve uygulaması Türklerden geçmiş olma ihtimalini güçlendiriyor.

368. A. Şentürk *Malatya-Malatya*, Malatya, 1984, s. 99.

369. A. Şentürk, *a.g.e.*, s. 94.

370. Tahsin Feyizli, *İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban* İstanbul, 1988, s. 73-81.

Karaylarda eski Türk inançlarına çağırım yapabilen adakla ilgili atasözleri de vardır. "**Adamaktan mal tükenmez**" adak ve kurban geleneğinin bulunduğu bütün dinlerde var olan bir takım iyelerden çok kere de **Ata Ruhundan** yardım istemeye matuftur. "Ayrılgannı Ayuv (ayı) aşar; Bölüngenni börü (kurt)" **Ayı'nın** ve **Kurt'un** Türk Mitolojisindeki yeri bilinirken⁽³⁷¹⁾ bu konuda incelediğimiz bölgeden de teyit edici tesbitler yapılmıştır.⁽³⁷²⁾

Gagauzlarda kurbanlık hayvan kesilmeden önce papaz tarafından okunur ve öğleden sonra kesilmesi gerekir.⁽³⁷³⁾ Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da kurbanlık hayvana iyi muamele yapılır. Kurban duası okunarak ve tek bir getirilerek kesilir.

Gagauzlar, ölümün yıldönümünde ve yağmur yağmadığı zaman kurban keserler. Ayrıca hastalık hallerinde, savaş dönemi gibi zor günlerinde, yeni evlilerin ilk çocuklarında, yeni eve taşınınca da kurban keserler. Gagauzların en dikkat ettikleri kurban, "**Allahlık**" adını verdikleri özel kurbanlarıdır. Bunların otlamalarına ve ekine zarar vermelerine dahi müdahale edilmez. Gagauzlar domuzdan kurban kesmezler. Boğalar, yedi yaşına gelince kurbanlık olurlar. Allahlıkların özel bakıcısı vardır. Kurbanın sağ arka ayağı papaza verilir.⁽³⁷⁴⁾

Kurban Gök Tanrı İnanç Sisteminde olduğu gibi bütün dinlerde vardır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de Allah, "Biz her ümmet için kurban kesmeyi meşru kıldık." (El-Hac: 34) buyurmaktadır. İslam da kurban edilecek hayvanların cins ve özellikleri de belirlenmiştir.

371. A. Rıza, "Anadolu'da Bozkurt", *Halk Bilgisi Haberleri*, S. 12, 1930, s. 12-14; A. İnan, "Türk Rivayetlerinde Bozkurt" *Türkyat Mecmuası* C.II. 1926-28; Dalmıaz Cıchocki, "Türk Mitolojisinde Kurt Ana Sembolüne Dair", *T.D.A.*, Ağustos 1985, s. 37, s. 117-130; Beyhan Karamağralı, "Türk Halk Sanatında Kurt Motifi" *III M.T.F.K.*, Ankara, 1986.

372. Y. Kalafat, *a.g.e.*, s. 78.

373. H. Güngör-M.Arğunşah, *a.g.e.*, s. 36; H.Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü", *Türk Dünyası Dergisi* S. 18, 1988, s. 45-46.

374. H. Güngör-M.Arğunşah, *a.g.e.*, s. 35.

Kurban, Allah'u Teala'ya yakınlık veren bir nesnedir. Kendisi ile Allah'a yakınlaşma sağlananı kesilen ve kesilmeyen her şey kurbandır. Kurban etmenin beş sebebi vardır. Hayranlık, şükran duası, pazarlık, gönüllülüne ya da barış teklifi ve kefarettir. Tarih boyunca kurban; ilahlara, azizlere, velilere, ölü ruhlarla, meleklerle yaklaşmak için kesilmiştir.⁽³⁷⁵⁾

Eski Türk onamastiğine göre, **Tanrı Gölü'**ne atılan kurbanların canlı **at** olması gerekiyordu.⁽³⁷⁶⁾ Türklerde **at, deve, koyun** veya **Koç**'un toprağa kurban edildiği bilinmektedir.⁽³⁷⁷⁾

At kurbanı çok eski bir Türk ananesidir. **Şato Türk** imparatorlukları da, **At** kurban ederlerdi. M.S. 942 senesinde şato imparatoru ölünce, imparatorun iki atını, ruhuna kurban kestiler. At, Şato Türklerinin yas törenlerinde mühim rol oynuyordu. Onlar Gök, Toprak, Güneş ve Ay'a büyük kurbanlar vermişlerdir.⁽³⁷⁸⁾

Şato Türkleri inançları ile Hun Türkleri inançları; kurban, güneş ay ve gök kültleri itibarıyla çok benzeşmektedir.⁽³⁷⁹⁾

Göktürkler, beşinci ayda milli ve dini bayramlarını yaparken, Tanrıya çok miktarda koyun ve at kurban eder; kımız içer şarkı söylerlerdi.⁽³⁸⁰⁾ **Doğu Türkistan** ve **Altaylar'**da kurban verilen yere "**Tayılga**", merasimin bu sahnesine de "**Hayvan gönderme**" denir. Gök Tanrı'ya kurban verilirken, o esnada kadınların orada bulunmaması gerekirdi.⁽³⁸¹⁾ İncelediğimiz bu bölgede, özel hallerin dışında cenaze definlerinde kadın bulunmamaktadır.

Eski Türklerde kurban kesmeden evvel din görevlilerince **Kurban Duası** okunuyordu. **Radloff**'un yaptığı bir dua tesbitine göre,

375. T. Ceyizli, *İslamda ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban*, İstanbul, 1988, s. 33, 34, 63, 65.

376. Wu Hsing Tung, *Beş Sülale Çağında*, Taipei, 1970, s. 10.

377. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 92.

378. Wu Hsing Tung a.g.e., s. 17.

379. Marcel Erian, *Hunların Hayatı*, s. 27.

380. O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 3bs., s. 401.

381. N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, s. 91

"Buraya gel ey genç bulut

Kürek kemiğine basarak

Halk ve adamlar, kürek

Kemiğini ezecek, siz de geliniz"⁽³⁸²⁾ şeklinde bir dua vardı.

Kürek kemiğinin önemi bölge halkında, İslami inançlardan kaynaklanan bir ehemmiyete haizdir. "Havva Ademin kürek değil, sol kaburga kemiklerinden birisinden yaratılmıştır." inancı vardır.

Eski Türk inançlarında da kurban ve adak için seçilen hayvanlara "**Iduk**" denirdi. Adak için seçilen Iduk hayvanının yünü kırılmaz, yüke koşulmaz, sütü sağılmaz, başı boş bırakılırdı.⁽³⁸³⁾ Kurbanlık olarak seçilen hayvana incelediğimiz bölgedede özel ilina gösterilir. Eski Türklerde **Yada Taşına** kurban kanı sürülürse, yağmur yağacağına inanılır.⁽³⁸⁴⁾ Türklerde kurban gibi, kanı da kutsaldı. **Oğuzlar** ve **Kutluklar'da**, başına darbe vurularak öldürülen kurbanlarda kalbi sıkıp sökmek suretiyle hayvanın öldürülmesi kandaki sihri kuvvetin yere düşmemesi içindi.⁽³⁸⁵⁾

Kerkük'de evde kurban kesilir ise, kurbanın kanı pamuğun ucunda ağıza götürülüp çocuğun ağzına konulur. Böylece çocuğun üzerindeki ağırlıkların kalkacaklarına inanılır.⁽³⁸⁶⁾

Başlangıçtan beri Türk inançlarında görülen **Kurban Kültü'nün** özellikleri Gagauz Türklerinde de aynen görülürken, bu özellikleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da aynı şekilde mevcut olarak görmekteyiz. **Kars'ın Dikme Köyü'nde** kurbanın kanı, gelin için kesilmiş ise onun alınına adak için kesilmiş ise, adak sahibinin alınına sürülür. Sair sebeplerden kesilen Kurbanların kanı ise, parmakla alınıp evin çocuklarının alınına dokundurulur.⁽³⁸⁷⁾

382. W. Radloff, *Sibirya'dan*, s. 237, 240.

383. A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 46-54; B. Ögel *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 125; H. Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültürü" s. 45-46; M. Eröz, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği" *Türk Kültürü*, s. 211, 1980, s. 211-216.

384. H. Tanyu, *Türkler Taşlarla İlgili İnançlar*, s. 20-24.

385. İ. Feyizli, *a.g.e.*, s. 78.

386. G. Paşayev, *Kerkük Folklorü Antolojisi*, Bakü, 1990, s. 28.

387. *Kaynak Kişi: Selahattin Coşkunaras, Dikme-Kars'lı 1958 doğumlu.*

Divriği'nin Gördeş Köyü'ndeki Meztek Ziyareti ve Kuluncak Köyü'ndeki Hızır Pınarı kutsal kabul edilir, halk buralarda kurban keser.⁽³⁸⁸⁾

Atmalı Aşireti'nde kutsal telakki edilen yerlerde kurban kesilir. Yemek pişirilir, ağaçlara **kırmızı, yeşil bezler** bağlanır. Hasta olanlar ve çocuğu olmayanlar kurbanları ile birlikte **İslahiye'deki Ökkeyiş, Malatya'daki Hasan Basri, Adıyaman'daki Abuzer Gafari, Araban'daki Seydi Vakkas, Şanlıurfa'daki İ. Halil** türbelerine giderler.⁽³⁸⁹⁾

Celalettin Harzemşah, Tunceli'de Sultan Baba olarak bilinir. Mezarını ziyarete gidenler kurban keser, çeşitli adaklar adarlar.⁽³⁹⁰⁾ **Çemişgezek**'de adak kurbanının eti en az yedi eve dağıtılır. Adak daha ziyade çocuğu yaşamayan ailelerce yapılır.⁽³⁹¹⁾

Tunceli yöresinde Alevi Türklerin Cem ayinlerinde özel **Kurbancı** vardır. Kurban koyun muayyen bir yerinden kesilirdi. Kurban kanı çiğnenilmez, bir kaba süpürülür temiz bir yere dökülür. Adak kurbanın kanı, kurban kime adanmış ise, onun alınına sürülür. Askere gönderme ve çocuğun dünyaya gelmesi halinde kesilen kurbanın merasimi **"Dede"** tarafından yönetilir.⁽³⁹²⁾ Tunceli'de tarafların rızası ile yapılan evliliklerde, gerdek gecesi bir koyun veya koç kesilir. Bir tür küçük toy yapılır. Buna **"Kemik Kırma"** denir.⁽³⁹³⁾ Ardahan Ölçek köyünde kurban kesildiği zaman **kemikleri** bostana, gözleri de tarlaya atılır. Böylece tarlanın ve bostanın daha **berrekeli** olacağına inanılır.⁽³⁹⁴⁾

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geline kurban olarak koçediye edilir. Ayrıca gelin oğlan evine gelinceye kadar baba evinde geçirdiği her kurban bayramı için oğlan evi ona kurbanlık koç gönderir. **Tektav Türkmenleri**'nde gelin anne ve babasının elini öpmeye geleceği zaman da geline kurban kesilir veya lokma dağıtılır.

388. Kutlu Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının izleri" isimli Esere Dair TDA s. 43.

389. İbrahim Uçar, *Tarih Kültür ve Folkloriyle Atmalı Aşireti*, s. 17.

390. Kaynak Kişi: *Gündüz Cevahir*.

391. N. Çilici a.g.e., s. 80.

392. Kaynak Kişi: *Gündüz Cevahir*.

393. E. Zekiyoğulları, *Türk Kültür ve Tarih Bütünlüğü İçerisinde Tunceli*, s. 67.

394. Kaynak Kişi: *Nihat Balcı, Ardahanlı 50 yaşında*.

SAÇI

Saçı, kansız olan kurbandır. Hayatın her safhasında gündemde olan saçı, daha ziyade iyi ruhların rızasını almak ve kötü ruhların gazabından korunmak için yapılır.

Karaylar'da "**Keder Ekmeği**" olarak hazırlanan mayasız ekmek **Mazzah**" özellikle, arpa unundan yapılır. Bu ekmek fırında değil, dışarda, kömür ateşinde pişirilir.⁽³⁹⁵⁾ Keder ekmeği geleneği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da vardır. **S.V. Örnek**, Anadolu Folkloründe ölüm bahsini incelerken, Ölüm ekmeğine verilen isimleri de illere göre belirtmiştir.⁽³⁹⁶⁾ Bu tür ikramlar **Zaza Türklerinde** de vardır. Ovabağ köyünde yas tutma erkekler için üç gün kadınlar için kırk günden bir seneye kadar değişebilir. Yas müddeti içinde eğlenceye gidilmez, süslenilmez, erkekler üç gün traş olmazlar.⁽³⁹⁷⁾ Talki adeti, helvalar, kuru et hazırlaması gibi uygulamalar Hazarlarla Karayların ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır.⁽³⁹⁸⁾

Kuzey Irak'ta ölümün üçüncü ve ellibirinci gününde **helva** yapılır ve hurma ikram edilir. Ölü evine yakınları yiyecek getirir, fakat evde pişirilebilir. Erkekler, camide üç gün, kadınlar evde yedi gün yas tutarlar. Ölen genç ise, kırk gün traş olunmaz, yaşlıyı traşa yakınları götürür. Yaşlı hanımlar bir, iki yıl **siyah** giyerler. Cenazede **saç** yolunur, **sine** yırtılır, başlarına **toprak** atılır.⁽³⁹⁹⁾ Eski Türklerdeki ölü aşı⁽⁴⁰⁰⁾ günümüzde Anadolu'da da yaşamaktadır.⁽⁴⁰¹⁾ Helva uygulaması Türkler arasında çok yaygındır.⁽⁴⁰²⁾

Kuzey Irak'da cenaze kapının önünden geçerken kapı sahibi evin eşiğinin dışına **su** döker.⁽⁴⁰³⁾ Gagauzlar'da yas, kırk gündür. Bu esnada erkek traş olmaz. **Siyah** gömlek giyer, kadınlar tamamen **siyah** elbise giyerler.⁽⁴⁰⁴⁾ Gagauzlarda ölü defnedilip mezarından döndüğü zaman, ölü sahiplerini taziye için gelenlere "**can**

395. K. Kohler, *Karaims And Karaism* P. 446.

396. Bkz. S.V. Örnek, "Anadolu Folkloründe Ölüm, s. 37.

397. E. Helvacıoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

398. Ş. Kuzgun, *a.g.e.*, s. 234.

399. Kaynak Kişi: T.M. Ahmet.

400. A. İnan Eski Türk Dini Tarihi, s. 61.

401. S.V. Örnek, *Halk Bilimi*, Ankara, 1977, s. 221.

402. İ. Melikof, "Helva Töreni" Çev. C. Uğur, *Tarih ve Toplum*, S. 13, 1985, s. 16-19.

403. Kaynak Kişi: M.İ. Poşvan.

404. H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 35.

pidesi" denilen bir ekmek ikram edilir. Bu ölünün misafirperverliğini göstermek içindir.⁽⁴⁰⁵⁾ Doğu Anadolu'da ölünün defininden sonra kabristandan gelenlerden mezarı eşip defni yapanların karnı doyurulur, bazan da bunlara para verilir. Buna "**kazma kürek hakkı**" denir. Böylece hizmeti yapanların, ölü üzerinde hakları kalmadığına inanılır. Türklerde ölenlerin defni sırasında yapılan merasime **yuğ töreni** adı verilirdi.⁽⁴⁰⁶⁾ Geçmişte ve günümüzde Yuğ Törenleri münasebeti yapılan her tür ikram ve harcama bir nevi sadaka olan saçdırlar.

Hristiyan Türklerden olan Gagauzlar'da ölüm münasebeti ile yapılan saçılarn, Eski Türk inanç sisteminde ve Müslüman Türklerde görülmesi Türk inanç kültürünün devamlılığını gösteren örneklerden biridir.⁽⁴⁰⁷⁾

Anadolu'nun bir çok yerinde, hususiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ölünün yedisi, yarı kırkı ve kırkının yapıldığı,⁽⁴⁰⁸⁾ ölünün ruhu için eski Türk inancında **büyük ve küçük aşın** döküldüğü bilinmektedir.⁽⁴⁰⁹⁾ Türk İnanç Kültüründe belirgin yeri olan üç, yedi, dokuz, yarı kırk ve kırkın **Gagauz, Türkmen** ve Kırmacılar'da aynı fonksiyonlarla görülmesi ilginç bir ortaklık olarak tesbit edilebilir.

Gagauzlarda ölü defnedildikten sonra varsa biraz şarap, yoksa bir testi su götürüp mezarın üzerine dökerler.⁽⁴¹⁰⁾ Anadolu'da bizim bizzat tesbit ettiğimiz Kars, Erzurum ve Muş'da ölünün defininden hemen sonra mezar sulanır ve rahmet dilenir. Kars'da bir dönem ilk üç gün mezarı ziyaret edenler, mezara su dökerlerdi. Şimdilerde Anadolu'nun bir çok yerinde mezar ziyaretine giden kimse mutlak mezara su taşır. "**Su rahmettir**", "**Su kabir ateşini söndürür**" denir. Yapılı mezarlara kuşların su içmeleri için yapılan özel su yerleri de, sacı inancının bir sonucudur.

405. H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 33-35.

406. A. İnan *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 118-120; K. Reinhart "Güney Türk Adlarının Biçimleri", *I.U.T.F. S.B.*, s. 192-216.

407. H. Güngör-M. Argunşah, *Gagauz Türkleri*, s. 33-35.

408. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* s. 102-109.

409. W. Radloff, *Sibirya'dan C.II* 1957.

410. Bkz. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 35.

Bulgaristan Gagauzları'nda ölünün yedi sene sonra kemikleri mezardan dışarı çıkarılır. Şarapla yıkandıktan sonra tekrar mezara konur.⁽⁴¹¹⁾ **M. Şerif Fırat, Mezar Kaldırma** geleneğinin **Varto'da** yaşadığını şu sözlerle ifade etmektedir. "Bu tören Rumi Haziran'ın üçüncü günü başlar. O gün ölünün mezarının başında köy ve civar köyler halkı toplanır. Gelen her aile, söğüş kapama, helva, peynir getirir. Buraya gelen bütün delikanlı ve kızlar süslü elbiseler giyerler, mezarın başına deste deste çiçek koyarlardı. Hazin bir tören ile mezarın üstü örtülür. Yapılmış taşlar dikilir. Mezara iyi bir şekil verilir, Yasin okunurdu."⁽⁴¹²⁾

Gagauzlarda mezardan döndüğünde herkes ölü evine gider, ölü sahipleri taziye için gelenlere **"can pidesi"** denilen ekmek ikram ederler. Bu ölünün misafir perverliğini göstermek içindir.⁽⁴¹³⁾ Kars'da ve Trabzon'da ölü için bu hayır işlendiği zaman **"canına değsin"** denir. Keza fakir, sadaka isterken **"ölmüşlerinizin canı için"** der.

Anadolu'da ölü yemeğine **"Kı"**, **"Kırk Ekmeği"**, **"Kazma Takırtısı"**, **"Ölünün Kırkı"**, **"Kırk Yemeği"**, **"Can Aşı"**, **"Zıkkım Yemeği"**, **"Can Helvası"**, **"Ölü Ekmeği"**, **"Kazma Kürek Helvası"**, **"Hayat Yemeği"**, **"Ölü Aşı"**, **"Yiyeceğini Etmek"**, **"Hayırlı Vermek"** gibi isimler verilir.⁽⁴¹⁴⁾ Atmalı aşiretinde cenaze gömüldükten sonra verilen yemeğe, **"Tavır-Ber"** veya **"kazma-kürek"** denir. Yemeği ölü evi verir, komşuları yardımcı olur.⁽⁴¹⁵⁾ **Mazgirt'te "Ölülerin hayratı"** her yıl sonbaharda verilir, kurban kesilir, yemek verilir.⁽⁴¹⁶⁾

411. *a.g.e.*, s. 35.

412. M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1982, s. 218.

413. H. Güngör-M. Argunşah, *a.g.e.*, s. 34-35; B.A. Manol, *a.g.e.*, s. 51.

414. Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folkloründe Ölüm* Ankara, 1971, s. 89.

415. İ. Uçar, *a.g.e.*, s. 41.

416. M. Polat, *Mazgirt ve Yöresi*, Lisans Tezi, Elazığ, 1988, s. 87.

Gagauzlarda ölü mezara konulduğunun dokuzuncu günü ölü sahipleri bir sofraya hazırlarlar. Ölünün yirminci günü yine bir sofraya hazırlanır. Sofrada "**Koliva**" ekmek ve şarap bulunur. Kırkıncı günde de böyle bir sofraya hazırlanır. Papazdan başlamak şartı ile Koliva bir fincan su ile birlikte verilir. Papaz suyu alır ve ölünün canı için yere döker, sonra papaza biraz şarap ile bir taze ekmek verilir. Papaz ekmeği suya batırır ve "**Ölen adamın canına Allah rahmet etsin**" der. Evde bulunanlarda aynı şeyi yaparlar. Daha sonra papaz sofrayı okur ve yemeği yemeğe başlarlar.⁽⁴¹⁷⁾

Diğer Türk boylarında da ölümün muayyen dönemlerinde anma törenleri düzenlenir ve bu merasimler de ölünün ruhu için saçılar yapılır. Yas dönemi sacılarında kadın ve erkek bütün aile fertlerinin siyah giymeleri, incelediğimiz bölge itibarıyla ortak bir özellik tir⁽⁴¹⁸⁾ Bu uygulamaları, Kazaklar'da ve Orta Kafkasya'da da görmekteyiz⁽⁴¹⁹⁾

Kerkük'de sevap olsun diye herkes üç avuç toprağı götürüp mezara atar. Ölünün akrabaları üç gün, gün doğmadan önce ve gün battıktan sonra mezarı ziyaret ederler, yedisinde ve kırkında akşam vakti **helva** yapılır, ev halkına ve fakir fukaraya dağıtılır.⁽⁴²⁰⁾ Kerkük'de, ölüsü düşen evde kırk gün **kelle paça** yenilmiyor.⁽⁴²¹⁾ **Altaylar**'da da ölünün yedinci, kırkıncı günleri ve sene-i devriyesinde hayrat verilir.⁽⁴²²⁾

İskitler'de bir Başbuğ ölünce büyük ziyafetler düzenlenirdi. ⁽⁴²³⁾ Cenazelerde, ölen Sultanın şerefine binlerce at ve koyun kurban edilecek cenaze yemeği verilirdi.⁽⁴²⁴⁾ Karaçay Türklerinde ölü evi için yapılan ekmek başka bir eve götürülür ise uğursuzluk getireceğine inanılır.⁽⁴²⁵⁾

417. H. Güngör-M. Arıuşah, a.g.e., s. 52.

418. B. Amanol, a.g.e., s. 52, Gagauz Folklorünün Türki Karekteri için bkz., A. Mecit Doğru, "Gagauz Folklor ve Antroponomik Özellikleri", M.T.H.K.K.B., C.1, Ankara, 1992, s. 17-19.

419. Bkz. N. Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s. 75.

420. Mary L. Henze, *XIX. Yüzyılın Seyyahlarına Göre Orta Kafkasya'da Din* Ankara, 1984 s. 9.

421. G. Paşayev, *Kerkük*, s. 56.

422. G. Paşayev, a.g.e., s. 30.

423. A. Mecit Doğru, *Ekpedisyon* s. 1.

424. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 67.

425. N. Diyarbakırlı, a.g.e., s. 74.

426. U. Tavkul, *Karaçay-Malkar*, s. 63.

Ölümler için muayyen dönemde yapılan anmalara ve bu anmalarda da çeşitli saçılaların yapılmasını, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da görmekteyiz. **Çıldır**'da ölünün kırkinci günü **Hayrat Helvası** verilir.⁽⁴²⁷⁾

Atmalı aşireti'nde kırk gün süren yas döneminde giyilen elbiseler ve kullanılan eşyalar temizlenir ve yakılır. Kırk gün boyunca köyde ve obada eğlence olmaz, ölü evinin kadınları **kına** yakmazlar. Ağıtcı kadınlara "**şın**" denir. Yas kırk gün sürer.⁽⁴²⁸⁾ Ölünün ruhu için başsağılığına gelenlere ikramda bulunulur.

Karaylarda matem günlerinde ve düğünlerde yakın çevreye helva verilir. **Siyah renkli helva** bu "**Udur**" matem helvasıdır. Kırkinci günü verilir. Seneyi devriyesinde ise **Ak Helva** verilir. **Zaza Türkleri**'nde ölümü takip eden ilk cuma günü "**Uh helvası**" dağıtılır. Ölünün kırkında ise yemek ikram edilir.⁽⁴²⁹⁾ "**Ölü aşısı dökmek**" Doğu ve Güneydoğu'da çok yaygındır. Altaylar'da ölünün yedinci ve kırkinci günleri ile yıldönümünde "**Heyrat**" verilir. Karaylarda mayasız ekmek "**Mazzah**" arpa unundan yapılır ve buna "**Keder Ekmeği**" denir. Bütün bunlar ölünün ruhu için yapılmış. Kansız kurban, saçılardır. Geçmişte bunlar kötü ruhların şerri ve iyi ruhların yardımı için ölünün ruhunun mutluluğu için yapılırken, günümüzde daha ziyade "**Allah rızası**" için yapılır.

Karaçay-Malkar Türklerinde, çocuk iki, üç aylık olup boynunu dik tutmaya başladığında ilk saç anne tarafından bir yakınına kesilir. Tören sırasında çocuğun başından kağıtlı şeker saçılır. O esnada akraba ve komşulara "**hıçın**" adı verilen böreklerden dağıtılır. Saçı kesene hediyeler, fakirlere para dağıtılır.⁽⁴³⁰⁾

427. R. Korkmaz a.g.e., s. 65.

428. İ. Uçar, a.g.e., s. 65.

429. Yakup Çelik, *Türk Milli Kültüründe Urfa, (Mukayeseli Şanlıurfa Folklorü)*, Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Lisans Tezi, Erzurum, 1986, s. 41 (Gayri Matbu)

430. U. Tavkul, a.g.e., s. 125.

Türk düğünlerinin her safhasında saçı vardır. Düğünün veya evlenmenin diğer adı "**hayır iş**" veya "**hayırlı iş**". Taraflar ellerinden geldiği kadar hayır işlemeye çalışırlar. Herkes memnun edilmeğe ve herkesin rızası alınmaya çalışılır. **Dumrul, Zaza Türk** köyünde, gelin ata binmeden önce, kız tarafı "kapı bağı" adı altında, erkek tarafından hediye alır. Bu hediye, at, tabanca veya benzeri birşey olabilir. Hediye alınmadan kız **eşikten** dışarı çıkarılmaz, verilmez.⁽⁴³¹⁾ **Sorgun**'da bu hediyeye "**Töre**" denilir. Nişan kahyasından töre alınmadıkça "**kapı açılmıyor**" denir.⁽⁴³²⁾ **Ömerhanlı Kırmanç Türk** köyünde damat ve gelinin başına buğday, arpa ve bozuk para serpilir ve "**çok çocuklu olması**" dilenir. Gelin ve kocası oğlan tarafının elini öperler. Onlar da geline takılar tākırlar.⁽⁴³³⁾

Dere köylerinde düğüne katılan yabancıların getirdikleri para ve içki türünden hediyelere "**çaba**" denilir.

Gagauzlar ve Karaim Türklerinde Kuzey Irak'ın Kırmanç ve Türkmenlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir çok yerinde evliliklerde "**Baba hakkı**", "**Ana hakkı**", "**Süt hakkı**" isimleri altında hediyeler verilir. Ayrıca erkek kardeşe "**Kardaşlık**" adıyla hediyeler verilir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kız evi oğlan evinin itibarlı fertlerine "**bohça**" çıkarır. Oğlan evi de "**Alşan bavulu**" gönderir.

Gagauzlarda olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da "**yüz görümlüğü**" ve "**dil hakkı**" uygulaması yapılır. **Çemişgezek**'de oğlan evine düğünden sonra gidenler "**Yüz açılımı**" denilen hediyeler de götürürler. Bu tür uygulamalar **Karaçay-Malkar Türklerinde** "**dil tutma**" diye tanımlanır. **Çıldır**'ın **Karakalpak Türklerinde** "**Duvak Açma**", "**Yüz Aklığı**", "**Kızlık Belgesi**", "**Gerdek**" gibi isimlerle geline hediyeler alınır.

431. K. Dere, a.g.e., s. 24.

432. D. Doğan, a.g.e., s. 58.

433. İ. C. Çelebi, a.g.e., s. 52, 53.

Çeşitli Türk boylarında ve muhtelif Türk coğrafyasında **başlık (Kalın)** ve **cehiz (Berne)** uygulaması vardır. Gelin cehizinden bazı eşyalarını oğlan evine göndereceği bohçalara koyarak, gönül alır. **Elaziğ**'da **kına** yakıldıktan sonra gelinin başına para serpilir. Ayrıca gelinin başına para ve çerez serpilmesi Anadolu'da yaygındır. Bu çerez ve paralar **uğur** olarak saklanır. Karaim Türklerinde çerezlerin arasında pirinç ve buğday da katılır.

Anadolu'nun bir çok yerinde söz kesiminde **"Şerbet"** içilir. **Gagauz Türklerinde** pekmez şerbeti ile birlikte **"Lokma"** ikram edilir. Bulgaristan Gagauzlarında bu uygulamaya **"Goda"** denir.

Adıyaman'da gelin adayı baba evinin **eşiğinden** dışarı çıkmadan evvel muhakkak elini şerbete batırır ve kapıya sürer. **Çıldır**'da şerbet **"beh"** takıldığı gece içilir. **Zara**'da ise şerbet **"Söz kesimi"**nde içilir. Doğu Anadolu'da nişan bavuluna **"tatlılık"** olarak çikolata konulmasına dikkat edilir. **Ovabağ** köyünde şerbetin içilmesi başlığın kabul görmesi anlamındadır. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da bir kız için **"Şerbeti içildi"** tabiri sözü verildi anlamına gelir. **Kars**'da gelin ve damadın yastığının altına şeker konurken, bu yörede gelin ve kaynananın ağzına **bal** çalınır.

Karaim Türkleri'nde ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kız ve oğlan evleri karşılıklı ziyafetler verir, hediyeler gönderirler. **Azeri Türkleri**'nde zıfaf gecesi meyve ve şekerlerle süslenen **"Oğlan Şahı"** ve **"Kız Şahı"**ndaki şirinlikler kapışılır.

Bu saç veya kansız kurban uygulamasında, ilk saç kesimi hayatın bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Çocuk ilk gömleğinden çıkmak suretiyle yeni bir hayata girmiş ve yeniden doğmuştur. Serpilen şeker, verilen hediye, ikram edilen **hıçın** ve dağıtılan para saçı'dırlar. Hıçın, Kars yöresinde ve Sarıkamış'ta **"Fıçın"** olarak bilinir. Bu ikramda **"aş dökme"**nin bir nevisi yaşanılmıştır. Çocuk başına kağıtlı şeker dökme saçısı düğünlerde de gelin başına şeker ve para dökümü şeklinde yapılmaktadır.

Bu uygulama Doğu Anadolu.⁽⁴³⁴⁾ Doğu Karadeniz bölgesi⁽⁴³⁵⁾ ve Azerbaycan'da da yaygındır. Bu yerler balk arasında 'kütca' / 'uñur

Türk hayatında su ve yağmur, hayatın ve bereketin kaynağıdır. Bu yüzden su mukaddesler arasında kabul edilir. Bunun bir ifadesi de, suyun bugün de Türk hayatında "rahmet" sıfatıyla anılmasıdır. İncelediğimiz Kuzey Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da öyle olduğu gibi, Türk dünyasının hemen her yerinde yağmur yağıyor yerine, "Rahmet Yağıyor" denir. Böylece onun, Tanrının bir iyilik bağıışı olduğu vurgulanır.⁽⁴⁴⁴⁾

Yağmur duası Tuva Türklerinde de vardır. Yağmur duasının buğ-

Azeri Türkleri kuraklığın giderilmesi için **Guba-Gonag-**

Anadolu'da "**Godi**", "**Dodi**" veya "**Kepçe Gelin**" olarak bilinen dini bereket pratiği,⁽⁴⁵⁸⁾ Kuzey Irak'ın Türkmen ve Kırmanç bölgesinde "Köse" diye bilinmektedir. Kösenin yüzü **siyaha** boyanır. Çocuklar köseyi ev ev dolaştırırlar. Evlerde köseye para verilir. Bununla bulgur ve mercimek alınır; pilav pişirilir ve pişirilen her eve bir kepçe verilir. Bu uygulama Erbil ve Kerkük'de yaygındır. Köse dolaşırken "köse geldi, Allah'tan yağmur geldi" diye tekerleme yapılıır.⁽⁴⁵⁹⁾

Çömçe gelin tekerlemesi, Kerkük çocuk edebiyatında

"Çömçe kızım eş istiri

Allah'tan yağış istiri

Açın ambar ağzını

Verin yağış payını

Vereni hatun ossın

Vermeyeni katir ossın"⁽⁴⁶⁰⁾ deyişi ile yaşamaktadır.

Hamza Zülfikar'ın tesbitine göre, Bitlis'te yazın su altında tutulup dövülerek lif haline getirilen odun parçaları Mart ayında yapılacak "**Hatre Geceleri**"ne hazırlanır. Kurutulup kazyağına batırılan bu ağaç parçaları, Mart ayının son haftasında gece damlarda yakılır. "Allah gavurları batıra, İslamları artıra" diye bağrılarak baş üstünde çevrilir. Böylece o yılın bereketli ve sağlıklı geçirileceğine inanılır. Bu odunlar sönünce kümeslere konulur. Tavuklar bu olaydan sonra yumurtlamaya başlarlar. Böylece kötü ruhların kovulduğu ve bereketin geldiğine inanılır.

Yolculuklarda **Kurt** ile karşılaşma hayra yorulur. Kurdun gözü hayırlıdır. **Kurt** derisinden para cüzdanının bereketli olacağına inanılır.⁽⁴⁶¹⁾

458. Ş. Elçin, "Çömçe Gelin", *TFA*, S. 225, 1968 s. 4718; M. Köse, "Godu Godu" *TFA* 195, S. 187, s. 26-50-52; H. Selvi, "Suruç Köyünde Yağmur Duası" *TFA*, S. 254 1969 s. 5291, A. Buran, "Fırat Havzasında Yağmur Duası ve Yada Taşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. 19, 1988, s. 74-75.

459. Kaynak Kişi: **Selahattin Hamit, Mustafa Ağören**

460. Kaynak Kişi: **Selahattin Hamit, Mustafa Ağören**

461. **Suphi Saatçi, Kerkük Çocuk Folklorü**, s. 33.

462. Kaynak Kişi: **R.P. Tütüncü**

Yaylaya çıkmadan evvel Kuzey Irak'da halk **Sultan Abdullah, Ömer Merden, İmam Zeynel Abidin'i** ziyaret eder, böylece bereketin artacağına inanılır.⁽⁴⁶³⁾ **Elazığ** yöresinin **Şafvak Türkmenleri** yaylaya çıkarken belirli yatırıları ziyaret eder ve bereket için dua ederler.⁽⁴⁶⁴⁾

Kuzey Irak Türkmen ve Kırmancılarında, **Hıdırellez**'de kurban kesilir ve helva yapılır.⁽⁴⁶⁵⁾ Gagauzlar, Hıdırellez'de kurban kesmektedirler. Kesilen kurbanın üzerine tuz serper ve okurlar. Kurbanın kanı akıtılmaz, işe yaramayan kısımları avluda açılan bir çukura gömülür.⁽⁴⁶⁶⁾ Anadolu'da tesbitlerimize göre Kars, Erzurum ve Muş'ta kurbanın kanı çiğnenmemelidir. İşe yaramayan kısımları gömülür ve kurbanı kesen ilgili duaları okur.

Yağmur duasında kurban kesme uygulaması Gagauz Türklerinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Anadolu'nun sair yerlerinde de vardır. Sorgun'da yağmur duası için **Pür Dede Yatırı**'na giden halk burada kurban da keser.⁽⁴⁶⁷⁾

Tunceli'de yağmur duası için sulak bir yerdeki büyük bir kaya veya tepeler seçilir, kesilen kurbanın eti orada dağıtılır. Adıyaman'da yağmur duası için kesilen kurbanın elinden yapılan yemekte, herkes birbirinin tabağından yemek yer.⁽⁴⁶⁸⁾ Ağrı'da yapılan yağmur duasında önce **yağmur gelini** gezdirilir, yağmur duasına çıkıldıktan sonra kurban da kesilir.⁽⁴⁶⁹⁾ **Çıldır**'da yağmur duası için çıkılan **Zeden Dağı**nın tepesinde kurban kesilir.⁽⁴⁷⁰⁾

Yağmur duası için Kayseri çevresinde; **Amarat, Şeyhkumra, Pirahmet, Selmanlı Pirahmet, Selmanlı Talu, Şeyh Turasan, Şeyh Kumalı, Ayrı Dede, Çiftlik Türbesi, Samagur Ziyareti, Karaca Bey Türbesi, Abdül İlyas Türbesi, Yakup Dede**'ye gidilir.

463. Kaynak Kişi: **R.P. Tütüncü**

464. M. Kullu, *Şavaklı Türkmenlerinde Göçer Hayvancılık*, Ankara, 1978, s. 115-117

465. Kaynak Kişi: **T.M. Ahmet.**

466. **H. Güngör-M.Argunşah**, a.g.e., s. 35-37.

467. **D. Doğan**, a.g.e., s. 164.

468. **Mehmet Yalvaç**, a.g.e. s. 26.

469. **İsmet Alpaslan**, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s. 288-291.

470. Kaynak Kişi: **Aşık İ. Endener, Aşık Mevlüt Yıldız**

Bu amaçla **Sorgun**'da **Pür Dede**'nin⁽⁴⁷¹⁾ türbesine gidilir. Adıyaman'da yağmur duası köyün dışında yapılır⁽⁴⁷²⁾ Ağırnas'ta yağmur duasına çıkan cemaata "**Amin Alayı**" denir.⁽⁴⁷³⁾ **Denizli-Çal**'da **Mahmut Gazi**'nin Türbesine gidilirdi.⁽⁴⁷⁴⁾

Çıldır'da Yağmur Duası için **Aşık Şemlik**'in türbesine ve **Zeden Dağı**'nın tepesine çıkılır. Ağrı'da ise Yağmur Duasına çıkanlar şehit mezarlarından toprak alıp suya atarlar.⁽⁴⁷⁵⁾ Yağmur duası uygulaması Azerbaycan,⁽⁴⁷⁶⁾ Kerkük⁽⁴⁷⁷⁾ ve Türkistan'da⁽⁴⁷⁸⁾, Karatatarlar'da⁽⁴⁷⁹⁾ Tuvalar'da, Kazaklar'da⁽⁴⁸⁰⁾ Ahıska'lılarda⁽⁴⁸¹⁾ da vardır.

Fırat yöresinde çocuklar suyla oynarsa, yağmur yağacağına inanılır,⁽⁴⁸²⁾ Erzurum ve çevresinde Ay'ın gökte donuk gözükmesi halinde, o gece yağmur yağacağına inanılır⁽⁴⁸³⁾ Gagauzlarda yağmur duası vardır. Yağmur duasına toplu halde çıkılır.⁽⁴⁸⁴⁾ Yağmur duası Türk Mitolojisinin en eski ve devamlılık arzeden ürünlerindendir.⁽⁴⁸⁵⁾ Yağmur yağdırma ile ilgili dini-sihri pratikler bütün Türk dünyasına yayılmıştır. Anadolu'da hususiyetle Doğu Anadolu'da bu tür uygulamalar çok yaygındır.⁽⁴⁸⁶⁾

471. D. Doğan, *Sorgun*, s. 164.

472. Mehmet Yalvaç, a.g.e., s. 19.

473. O. Özbebit, *Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi*, Kayseri, 1988, s. 73, 75.

474. M. Cumbur, a.g.e., s. 17.

475. İ. Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s. 288-291.

476. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 12; M. Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken*, s. 185

477. G. Paşayev, *Kerkük* s. 54.

478. Ç. Koçer, "Türkistan Halk Edebiyatında Yağmura Çağırma Törenleri", *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara, 1991, s. 236-245.

479. C. Gökalp, a.g.e., s. 134.

480. A. M. Doğru, *Ekspedisyon*, s. 1.

481. Asil (Ağıt) Abbasoğlu, "Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Kültüleri", *Erciyes*, s. 157, Ocak 1991, s. 10-11.

482. A. Buran, "Fırat Havzasında Yağmur Duası ve Yada Taşı" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1989, S. 19, s. 74-75.

483. *Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum*, 1973 il Yılı, İstanbul, 1974, s. 193-200.

484. H. Güngör-M. Arıgunşah, a.g.e., s. 46.

485. F. Köprülü, "Eski Türklerde Dini-Sihri Bir Anane Yat veya Yağmur Taşı" *"İstanbul Darü'l Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, s. 1, 1925, s. 1-11; F. Stümer, "Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adet", *Resimli Tarih Mecmuası C.IV*, S. 44, s. 2533-35.

486. Y. Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 97, 101.

Gagauzlarda yağmurdan sonra çıkan "**Ebem kuşağı**"nın yerden göğe su taşıyan bir hortum ve tulum olduğuna, Ebem kuşağının altından geçen kadınların erkek ve erkeklerin de kadın olacağına inanılır.⁽⁴⁸⁷⁾ Ebem kuşağının altından geçme ile ilgili bu inanç Kars ve yöresinde de vardır. Kars, Erzurum ve Ağrı'da Ebem kuşağını gören çocuklar "**Yeşili benim**" diye bağırırlar. Böylece yeşile sahiplenmekle cennete gideceklerine inanırlar.

Gagauzlarda dumanın bacadan dosdoğru çıkması halinde yağmurun yağacağına inanılır. Ayrıca kargaların bağırsarak toplu halde uçmaları da, yağmur yağacağına işaret kabul edilir.⁽⁴⁸⁸⁾ Yağmurun yağacağına inancına işaret olarak Doğu Anadolu'da halkın emare olarak kabul ettiği benzeri tesbitler vardır.

Bereket muhtevalı halk inançlarının içerisinde, halk takvimi önemli bir yer tutar. Halk; yağışı, kuraklığı, havanın soğuyup ısınacağına inandığı bu takvimden öğrenir.

Zara'da mezâr tahtası veya mezar ağacı suya atılırsa, balıklar sudan dışarıya zıplarlarsa, köpekler atılırsa, köpekler çöplükte yatsalarsa, sıcak günler de sinekler alçaktan uçarlarsa, yılanlar diri diri yakılırsa, tavuk erken tünemek isterse, kurbağalar çok öterse, güneş çok yakıcı olursa ve bulutlar sabahtan kızarırsa, yağmurun yağacağına inanılır. Ayrıca kül sobanın içinde kalmayıp borudan taşarsa, hörozlar akşamdan öterse ertesi gün yağmur yağacağı kanaati hakimdir inancı vardır.⁽⁴⁸⁹⁾ Çemizgezek'de de yağmurun yağacağına dair emare olarak kabul edilen bazı inançlar vardır.⁽⁴⁹⁰⁾ Kerkük'de çarşamba günü yağmur yağarsa, bütün haftanın yağmurlu geçeceğine, akşam grubu sırasında parça bulutlar kızarırsa yağmur yağacağına inanılmaktadır.

Doğu Anadolu'da göçebe asiretler arasında. yağmur yağarken ye

Azerbaycan Türklerinin halk inançlarındaki bereketle ilgili inanç ve dini pratiklerinin Anadolu'daki aynı amaçlı olanları ile benzerliği çok fazladır. Azeri Türklerinde **Nevruz** arefesinde "**Semeni göyertmek**" adeti, Zerdüştlükten de evvel vardı ve bolluk mutluluk için yapılıyordu.⁽⁴⁹²⁾

Azerbaycan'da ahır çarşamba günü pencere önüne konulan yumurtaların Hıdır tarafından çizildiğine inanılır. "**Karahat**" bereketsizliği, "**Kırmızı hat**" bereketi anlatmaktadır.⁽⁴⁹³⁾

Azerbaycan'da özellikle Nevruzda bu türden çeşitli etkinlikler yapılır. Bu şenlikler sırasında,

"Heccaler, Hücceceler,

Uzanar Gündüzler

Gıssalar Geceler

Salnar Torbalar⁽⁴⁹⁴⁾" şeklinde deyişler söylenir.

4. MEVSİM MERASİMLERİ

Döneme bağlı törenlerle çok kere mevsimlik merasimler kastedilir. Bunlar daha çok koç katımı, yavrulama, tohum atma, ürün alma türünden uygulamalardır. Yenigün şenlikleri ise, kıştan çıkış, baharın giriş dönemine ve bereket amaçlı dini pratikleridir.

Yenigün kültür şenliklerinde, eski Türk İnanç sistemi, Gök Tanrı İnancının kültlerinden; su, toprak, ateş gibi kültürlerin de bulunduğu görülmektedir.

Yenigün ikram şenliklerinde her uygulamanın altında "hayır vesile olması" temennisi vardır. Yengün/Nevruz şenliklerindeki uygulamalardan birisi de helva ikramıdır. Helva kavurmak, koku çıkarmak, komşuya göndermek, kavururken ve yerken geçmişlerin ruhuna Fatiha okumak gerektiğine inanılır. Eski Türk inancındaki, ruhun kabirden çıkıp eski evine gittiği inancı günümüzde de yaşamaktadır. Helva kavrulması, özellikle cuma akşamına rastlatılır, zira cuma geceleri ruhların ailelerini ziyaret ettiklerini bir hayrat yapıldığını gördüklerinde memnun döneceklerine inanılır.

492. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 20.

493. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 118.

494. Azad Nebiyev, a.g.e., s. 20.

Sivas yöresinde, "Acele Bacı'ya Helva" diye bilinen bir adak adanır ve niyet tutulur. Tebriz yöresinde, Caferi inançlı Türklerde "Yenigün" münasebeli ile yapılan kutlama kartlarında Kelam-ı Kadim'in resmi Yenigün/Nevruz'un Simgesi olan Semeni'nin resmi bir arada verilmektedir. Divanü Lügat-it Türk'de geçen "Uğut" Sivas ve Tebris yöresi Türklerinde "Fadime Ana Ana Helvası olarak bilinmektedir."⁽⁴⁹⁵⁾ Doğu Anadolu'daki birçok dini uygulamada Umay'ın yörise, Fadime Ananın eldiñi görürüz. Gök Tanrı inancı Sirta

Soya, koyunların döl lenmesi günü yapılan ş enliğ e verilen addır. O gün, kuzular, ana karnında canlanmış, hayat bulmuş kabul edilir.⁽⁴⁹⁹⁾ Bereket ile ilgili bu ş enlikler bayram niteliğ i taş ır. Bu bayram, Kars ve civarında "Soya kutluluğ u" adıyla da kutlanır.⁽⁵⁰⁰⁾ Doğ u Anadolu yöresinde, hayvancılıkla uğ raş an hemen her ilde döl almayla ilgili ş enliklerin yapıldığ ı, o günün kutlandığ ı görölmektedir. Döl olmanın bereketli bereketli olması için yapılan ş enlikler, ş üpheş baş langıçtaki inançlarda görölen iyeleri memnun etmek için yapılan merasimlerin kalıntılarıdır.⁽⁵⁰¹⁾ Onları memnun etmek suretiyle, döl almanın bereketli geç eceğ ine inanılırdı.⁽⁵⁰²⁾

499. P.N. Boratav, "Soya" *Folklorına Doğ ru*, 1975, s. 42, s. 3-10; A. Özcan "Soya" *Folklor Postası*, 1945, S. 5, s. 11; M.F. Kırzioğ lu "Koyuncu Türklerde Soya Ş enliğ i ve Karsta Derlenen Soyacı Türküler" *Türk Folklor Araştırmaları*, 1959, s. 115, s. 846-47.

500. H. Ç ay, *Türk Ergenekon Bayramı...* Ankara, 1988, s. 56.

501. M. Turan, "Kars'da Kockalımı" *Türk Folklor Araştırmaları* 1967 S 214 s 4103.

SONSÖZ

kar gibi Türk unsurlar üzerinde durduk. Tabii ki, Türk boyları ve kesimleri bu kadar değildir.

Yapmış olduğumuz inceleme ve karşılaştırmalar neticesinde ele almış olduğumuz üç bölgede inanç katmanlarında tesadüfle izah edilmeyecek kadar büyük bir benzerlik tesbit ettik. Kuzey Azerbaycan Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta ortaya çıkan bu bezerlikle rin temeli İslam Öncesi Türk İnancı olan "Gök Tanrı Dini"ne dayanmaktadır. Bu durum incelediğimiz bölgelerde yaşayan ve kendilerine farklı etnik kimlik kazandırılmak istenen insanlar arasında farklılık olmadığını da ortaya koymaktadır. Kuzey Azerbaycan'da yaşayan bir Azeri ile Kuzey Irak'ta yaşayan bir Zaza veya Kırmanç'ın, hatta Doğu Anadolu'da yaşayan bir Gregoryan'ın aynı gelenek ve göreneğe sahip olması, aynı inancı taşıması bir raslantı olarak değerlendirilemez.

Günümüz Türkiyesinde içerden ve dışardan yürütülmekte olan etnik farklılaştırma çalışmaları sonucunda karşılaştığımız durumu bu çalışmamız çerçevesinde değerlendirdiğimiz zaman bu çalışmalar yapanların bilim ve gerçeğe ihanet ettiklerine şahit oluruz. Çünkü etnik farklılığın temelinde kültür farklılığı vardır. Kültürel açıdan aynı temele dayanan toplumlar etnik açıdan farklılaşamazlar. Dil, Din, müşterek tarih gibi unsurlarla şekillenen kültür, toplumları birleştiren, onları millet yapan yani onları "etnik bir yapıya" kavuşturan en önemli unsurdur. Kuzey Irak'taki, Kuzey Azerbaycan'daki ve Doğu Anadolu'daki insanlar aynı gelenek ve göreneklere sahip iseler, aynı inanca bağlı iseler, geçmişlerinde de aynı inancın izleri varsa, bunlara farklı etnik kimlik aramak; bilim ve gerçeğe aykırı olur.

Araştırmamızın en önemli noktalarından biri Doğu Anadolu'da yaşayan Gregoryanlarla ilgili olarak vardığımız sonuçtur. Bu araştırmamızda Doğu Anadolu'da yaşayan ve Hristiyanlığın Gregoryan mezhebinde olan Ermeni vatandaşlarımızın İslam öncesi döneme

ait eski Gök Tanrı İnancının izlerini taşıması; bölgede yaşayan bu insanların büyük çoğunluğunun etnik bakımdan Kuzey Azerbaycan ve Kuzey Irak ve bütün Türkiye'deki insanlarla aynı kökten geldiklerini ortaya koyar.

Araştırmamızda ele aldığımız üç farklı bölgedeki inanç tabakalaşması çalışması Kafkasyanın diğer bölgelerinde, Kırım'da, Balkanlar'da hatta Suriye'de dahi aynı çizgide yürütülebilir. Yapılacak böyle bir çalışma buralarda yaşayan insanlarımızın aynı ortak kültür materyallerine sahip olduklarını gösterecektir. Türk Dünyasının birliği ve Türk kimliği ile kültürünün korunması bakımından bu tür çalışmaların yapılması ve yaygınlaşması gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA

ABBASOĞLU, Agit,

"Ahıska Türklerinin İnançlarında Ağaç ve Su Kültü", Erciyes, s. 157, Ocak 1991, s. 10-11.

ACAROĞLU, M.Türker,

"Gagauzcada Takma Adlar, Soyadlar, Yer Adları" T.D.A., S. 72, Haziran 1991, s. 111- "Gagauzlar atasözleri ve Değimleri" T. A. 1986/1, Ankara, 1986, s. 25-54.

ACIPAYAMLI, Orhan,

"Añadolu'da Nazarla İlgili Bazı İnanmalar" Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi, 20. C1-2, Ocak-Haziran 1962, s. 1-40.

"Türkiye'de Yağmur Duası", Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi, 1963.

"Tas ve Kuru Kafa Motifleri" Antropoloji, Ankara, 1978.

"Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü", Erzurum, 1961.

AÇIKGÖZ, Namik,

"Ahmed-i Hani'nin Mem ü Zin Adlı Mesnevisi ve Klasik Edebiyatındaki Yeri", TDA, S.67, Ağustos 1990, s. 1-4.

ADULLAYEV, B.,

Arozam Kupe Bendem, Yazıcı, 1986.

AHUNDOV, E.,

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, (Düzenleyen, S. Tezcan), Ankara, 1978.

AKA, İsmail,

"Hazar-Ötesi Türkmenlerinde Din ve Dini İnançlar", T.K., S. 215-216, Eylül-Ekim, 1980, s. 307-311.

AKALIN, S.H.,

"Şor Türkleri ve Şor Türkçesi" TDA., S.90, Ekim 1992, s. 121-138.

AKÇİÇEK, Eren,

"Türk Halk Hekimliğinde Sarmısak" T.H.H.S.B. (23-25 Kasım 1988, Ankara), Ankara, 1989, s. 9-32.

"Anne Sütü ile İlgili Adet ve İnançlar", İ.M.T.H.E.F.K., 11-12 Ekim 1988, Konya.

AKPINAR, Turgut,

"Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İncancımıydı?" Tarih ve Toplum, S. 27, Mart 1986, s. 17-21.

"Domuz Eti Yeme Yasası ve Türkler", Tarih ve Toplum, S. 12, Aralık 1964, s. 365, 367.

ALP, Münevver,

"Eski İstanbul'da Kurşun Dökmek" T.D.A. C.VIII, S. 180, Temmuz 1964, s. 3457.

ALPASLAN, İ.,

"Atatürk Yılında Ağrı", Ankara 1982,

ALPTEKİN, A.B.,

"Fırat Havzası Efsaneleri", (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli), Elazığ, 1990, (Gayri Matbuu) Genişletilmiş Baskı, Antakya, 1993

"Fırat Havzasında Tesbit Edilen Ağıtların Türk Kültürü İçindeki Yeri", İ.I.F.H.F.E.S., S.7-23, Elazığ, 1989.

ALPTEKİN, Coşkun,

The Reigon Of Zangi, (1127-1146) Erzurum 1978.

ALTAN, Gündüz,

"Kirvelik" TFA, S. 120, Temmuz 1959, s. 1231.

ALTAY, Doğan,

"Muskacılık ve Yan Konuları", İçel Kültürü, S. 19, Ocak 1992, s. 8-9.

"Anadolu Gencinin Evlenme Dili", Erzurum Kültür Müdürlüğünün Araştırması, Hürriyet, 29 Mart 1991.

ANDA, İ.H. Çetinkaya,

"Tahtacılar" Cumhuriyet, 3 Ekim 1979.

ARAZ, R.,

"Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi, Ankara, 1991, 1995.

ARGUNŞAH, M.,

"Gagauz Türklerinin Manileri", T.K., S. 332, Aralık 1990, s. 752-758.

"Gagauz Halk Edebiyatında Osmanlı Kültürünün İzleri", T.K., S. 341, Eylül 1991, s. 533-538.

ARIK, R.,

"Batılılaşma Döneminde Anadolu Tasvir Sanatı", Ankara, 1988.

ARIK D.

"Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnançları", Ankara, 1995, Ankara, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

ASLAN, Kevork,

L'Arm'enie et Les Armenienns, Constant, 1914.

Etude Historique Sur Le Peuple Armanien, Paris, 1909.

ARSLAN, Mahmut,

"Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çift Hükümdarlık Meselesi", T.M.T.T.M.K., Elazığ, 1990, s. 223-245.

ASLANAPA, O.,

"Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişimi", Ankara, 1991.

ARVASI, İ.,

"Hatıratım", Ankara, 1954.

ATALAY, B.,

Divanü Lugati't-Türk Tercümesi, C.III, Ankara, 1985.

ATALAY, D.A.,

"Köy Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma, Büyük Geçil Köyü Araştırması", Erzurum, 1979.

ATAÖV, T.,

A Brief Glance at the Armenian Question, Ankara, 1984.

AVRAMOĞLU, Ç.B.,

"İstanbul Karai Türklerinde Nişan ve Düğün Merasimleri" Türk Yurdu, s. 11, Ankara, 1961, s. 12.

AYDIN, M.,

"Toplu Yemek Törenlerinin Gerisindeki Dinî ve Folklorik Unsurları", II. M.T.H.E.F.K., 19-21 Ekim 1992, Konya.

BANG, W-R.R.Araf,

"Oğuz Kağan Destanı", İstanbul, 1936.

BARTHOLD, W.,

"Azerbaycan ve Ermenistan", Trc. İsmail Aka, T.A.D., S. 14-23, Ankara, 1970-74, s. 77-78.

BORATAV, P.N.,

Saya, Une Fete Pastorale de Turcs d'Anatolie et d'Azerbaïdjan Tur C.III., 1971.

BAŞAR, ZEKE

"İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlinde Ziyaret Yerleri", Ankara, 1972.

"Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları", Ankara, 1973.

"Şifalarına İnanılan Kutsal Sular", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 47-59.

"Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları", Ankara, 1972.

BAŞBUĞ, H.,

"Kürt Türklerinin Doğu Destanı ile Ergenekon Destanı Üzerine Düşünceler", T.K., S. 248, Ankara, 1983, s. 826-837.

BAŞÇI, M.Yaşar,

"Tarihte Silvan", Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989.

BAŞER, S.,

"Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Ankara, 1990.

"Esmâül-Hüsna'ya Göre Eski Türk Dinindeki Tanrı'nın Vassıfları", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış
Mezuniyet Tezi; "Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâül-Hüsna
Açısından Bakış" İstanbul, 1991.

Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna, İstanbul 1995.

BAYAT, A. Haydar,

"Anadolu'da Sarılık Hastalığı", III. M.T.F.K.B., C.IV., Ankara 1987.

"Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıp Folklorunda Akıl
Hastalarının Tedavi Yolları ve Kaynakları", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 61-65.

BAYDAŞ, Muhyettin,

"Her Yönüyle Karakoçan", Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Elazığ, 1980.

BAYMURADOV, Aman Murat,

"Yedi Hanım Yedi Yıldız" C.I-II, Türkmenistan, 1989.

BAYRI, M. Halit,

"Nazar ve Nazarlık", TFA., S. 69, Nisan 1955, s. 1107-1108.

BEDREDDİN, S.,

Varidat (Trc. Dr. Ketene), Ankara, 1990.

BELEKOĞLU, N.,

"Erzurum Türküleri", Adana, 1971.

BEYSANOĞLU, Ş.,

Kültürümüzde Diyarbakır", Ankara, 1992.

BİLGİÇ, E.,

"Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", Belleken, S. 39, X/3y, Ankara, 1946, s. 381-423.

BİRAY, H.,

"Türkmen Şairlerinden Miskin Kılıç "Milli Folklor, C.1, S. 8. -Aralık, 1990, s. 48-50.

"Bitlis'te Şeyh'ül-Garip Yatırı-Keremeti Zincirinden Menkul", Tempo, 8-14 Nisan 1990, s. 15, S. 38-39.

BOLAY, S.H.-O, Karmış,

"Din Bilgisi, Lise 1" Ankara, 1976.

BOYRAZ, Şeref,

"Göç Destanı ve İncelemesi", Erciyes, S. 159, Mart 1991, s. 12-16.

BRIAN, Marcal,

"Hunların Hayatı", İstanbul, 1981.

BROSSET,

Histoire de la Georgie C.1., Basım yeri ve Tarihi

BULUÇ, Sadettin,

"Şaman" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C.XI., s. 330,

"Şamanizm" Türk Amacı, 1942, s. 1-9.

BURAN, A.,

"Fırat Havzasında Yağmur Duası Yada Taşı" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1988, s. 74-76.

CAFEROĞLU, A.,

"Türk Teamül Hukukuna Ait Notlar", Atsız Armağanı" İstanbul, 1976, s. 6773.

CAHEN, C.,

Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri, Çev. Y. Yücel-B.Yediöldiz, Ankara, 1988.

- İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Türkiyat Mecmuası, C.XVII. 1972, s. 92-94.

CENGİZ, H.E.,

Açıklamalı Divan Şiiri Antolojisi, Ankara, 1987.

CLCHOCK, Dalnsz,

"Türk Mitolojisinde Kurt Ana Sembolüne Dair TDA., Ağustos 1985, S. 37, s. 117-130.

CUMBUR, M.,

"Denizli Kültür Tarihinde Gaziler ve Ahiler", T.K.T.D.S.B., 27-30 Eylül 1988, Denizlili, 1989, s. 16-21.

Evliya Çelebiye Göre Tunceli'nin bazı ilgileri ve Anadolu Babaları S.B. K. Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 9-13.

ÇANTAY, G.,

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara 1992.

ÇAVADOV, Kamerşah

Azerbaycan'da Ekincilik Takvimi ve Halk Meteorolojisi, Bakü, 1984.

ÇAVDAR, Ayşenur,

"Türk Halk Hekimliğinde Bağlama", T.H.H.S.B., Ankara, 1989, s. 84-85.

ÇAY, Abdülhaluk,

Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri, Ankara, 1990.

Anadolu'nun Türkleşmesi I. Selçuklu Öncesi" T.K., Mart 1983, Ankara, s. 183, 188.

"Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri" D.A.S.İ.M.S.B.; Ankara, 1986 s. 381-397.

Anadolu'da Türk Damgası, Koç Heykel Mezartaşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi, Ankara, 1983.

ÇELEBİ, İ.C.

Ömerhanlı Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Mezuniyet Tezi Ankara, 1979.

ÇELİK, Yakup,

Türk Milli Kültüründe Urfa (Mukayeseli Şanlıurfa Folklorü),
Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Bölümü Lisans Tezi, Er-
zurum, 1986.

ÇEMŞİDOV, Ş.,

Kitab-ı Dede Korkud (Aktaran, Ü. Bulduk) Ankara, 1990.

ÇETİN, İsmet,

Kızıl Elma, Ankara, 1997

ÇETİNKAYA N.

İğdır Tarihi (Tarih - Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine),
İstanbul, 1996.

ÇETİNKAYA, H,

"Kars yöresi Terekeme Köy Düğünlerinde Şah Bezeme ve
Kaldırma Geleneği", II. M.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1982, s.
83-93.

ÇİFTÇİ, Nuran,

Çemizgezek Tarihi, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakül-
tesi,. Lisans Tezi, Elazığ, 1989.

Cumhuriyetin 50. yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, İstanbul,
1974

Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı İstan-
bul, 1973.

ÇİNLİ, Mehmet

"Urfa'ya Özgü İnanış ve Vesveseler", Harran Kültür ve Fikir Der-
gisi, Temmuz 1980, s. 16.

DEDE, Abdurrahim,

"Batı Trakya Türklerinde Eski Türk Dini Şamanizm'den Ka-
lıntılar", II. M.T.F.K.B., C.IV. s. 93-109, Ankara 1982.

DEMİRCİ, Nefi,

Mum Kimin Yanan Kerkük, İstanbul.

DERE, Kemal,

Dumrul Köyü (Hacıbel) Kültürel Yapı ve Kültürel Değişme,
Seminer Ödevi, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fak, Ankara,
1981.

DİERL, Anton Jozef,

Anadolu Aleviliği, İstanbul, 1991.

DİVİTÇİOĞLU, S.,

Kök Türkler, İstanbul, 1987.

DOĞAN, D.,

Bütün Yönleri ile Sorgun, Ankara, 1990.

DİYARBEKİRLİ, Nejat

Hun Sanatı, İstanbul, 1972.

Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", T.S.T.A.İ. II., İstanbul,
1969, s. 112-204.

"Orhun'dan Geliyorum", T.K., S. 198-199, Ankara, Nisan-
Mayıs 1979,. s. 321-384.

DOĞRU, A. Mecit,

Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma, İs-
tanbul, 1985.

"Orta-Asya, Ön-Asya Kültür Birliğinde Yaşayan Örnekler",
İ.M.H.E.F.K., Konya

"Kür nehri Boylarında Şahıs ve Aile Adları ile Lakapların
Arzettiği Özellikler", III. M.T.F.K.B., C.II., Ankara, 1986.

"Orhon-Altay Ekpedisyonu, Ağustos 1990" Ankara.

"Gagauz Folklor ve Antroponomik Özellikler",
IV.M.T.H.K.K.B., C.1, Ankara, 1992, s. 17-19.

DUVARCI, Ayşe,

"Halk Hekimliğinde Ocaklar" Millî Folklor, S.7. Eylül 1990 s.
34-38.

EBERHARD, D.W.,

Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942.

ECER, Vehbi

"Türklerin Eski Dini Hakkında Söylenenler", Töre, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, S. 139, Aralık 1982, s. 33-36.

EFENDİEV, R.,

Daşlar Danışır, Neolit Devirden XI:X Yüzyıladek, Kençlik, Bakü, 1980.

EFENDİYEV, A.,

"Milli Kültürün Oluşmasında Dilin Yeri", T.D.A., S. 71, Nisan 1991, s. 115-121.

ELÇİN, Ş.,

"Tuz Ekmek Hakkı Üzerine", Halk Edebiyatı Araştırmalar, Ankara, 1977, s. 74-81.

Türkiye Türklerinde Ağıtlar, Ankara, 1990.

Halk Edebiyatında Giriş, Ankara, 1988.

Çömçe Gelin TFA, S. 225, 1968, s. 4718.

ELIADE, M.,

Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu (Çev. M. Aydın), Ankara 1990.

Shamanizm, Princeton, 1974.

Mit'lerin Özellikleri (Çev. S. Rıfat), İstanbul, 1993.

ELİZADE, Samet,

Oğuzname, Bakü, 1987.

ELMAS, Y.,

"Kızılalma" TFA., S. 146, Eylül 1961, s. 2510-2511.

EMRAH,

"Nazar ve Söyleme" BASP, S.10, Aralık 1939, s. 11-15.

ERCILASUN, A.B.,

"Türk Destanları", Büyük Türk Klasikleri, C.1, İstanbul, 1985, s. 54-55.

"Gagauzlar'dan Yeni Haberler", T.K., C.XXVII, S. 316, Ağustos, 1989, s. 476-483, (28-35).

ERDEN, Mehmet,

Dereköy, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Antropoloji Bİ.Lisans Tezi, Ankara, 1978, (Gayri Matbuu).

ERDENTUĞ, Nermin,

Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki, Ankara, 1975.

ERGİN, M.

Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

ERÖZ, Mehmet,

"Türk Toplumlarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", T.D.A., S. 35, 1985, s. 56-57.

Eski Türk Dini (Gök Tanrı inancı) ve Alevilik Bektaşilik, İstanbul, 1992.

"Türk Boylarında Kansıız Kurban Geleneği", T.K., S. 211, 1980, s. 211-216.

Türklerde Alevilik ve Bektaşilik, İstanbul, 1977.

Hristiyanlaşan Türkler, Ankara, 1983.

Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul, 1982.

"İslami Unsurlar Meselesi", T.D.A., S. 27, Ankara, 1983, s. 246-254.

ERİAN, M.,

Hunların Hayatı, İstanbul, 1981.

ERSEVEN, İlhan Cem,

Aleviler'de Semah, Ankara, 1990.

ERSOYLU, H.,

"Türk Dünyasının İnanç ve Yaşayışındaki Bazı Kuşlar", T.D.A., S. 17 Nisan 1982, s. 167-192.

ERTUĞRUL, Mustafa

Dua Hazinesi, İstanbul, 1989.

ESİN, Emel,

"Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı-(Doğu Türkistan ve Kansu'da)" T.D.E.K., C.II., Kısım; La İstanbul 1972, s. 211-410.

- Türk Kosmolojisi, İstanbul. 1979.
- İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi, İstanbul, 1978.
- FEDOTOVİC, Jelebtsov,
"Saha Yeri ve Saha Türkleri", (Çev. S. Gömeç), T.K. S. 356,
Ankara, 1992, s. 742-752.
- FEHER, G.,
"Turko-Bulgar-Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin
Kültürü", II. T.T.K., İstanbul, 1937, s. 290-300.
- FEYZİLİ, T.,
İslamda ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban, İstanbul,
1988.
- FIĞLALI, E.R.,
"Tarih ve Din", T.M.T.T.M.K., Elazığ, 1990, s. 67-70.
- FIRAT, M. Şerif,
Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1982.
- FİLELENKO, V.İ.,
"Kırımçak Etütleri", Çev. H. Necefoglu-A. H. Bayat, T.K., S. 352,
Ankara 1992, s. 471-485.
- GENÇ, R.,
"XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme", Türk Yurdu, S. 40, Aralık
1990, s. 19-21.
- GÖKALP, C.,
Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cingiz'in Zuhuruna Kadar
Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler", Ankara, 1973.
- GÖKALP, M.,
"Kars ve Dolaylarında Cirit Oyunu", TFA., S. 181, Ağustos
1964, s. 3485.
- GÖKALP, Z.,
Türk Medeniyet Tarihi, İstanbul, 1976.
Türk Devletinin Tekamülü, Ankara, 1962

GÖKOVALI, Şaban,

"Mythologia (Söylence Bilim) ve Anadolu Söylenceleri",
İzmir, 1990, s. 15-17.

GÖKYAY, O. Şaik,

"Rüyalar Üzerine", İI.M.T.F.K.B., Ankara, 1982, s. 190-197
Dede Korkud Hikayeleri, Ankara, 1975.

GÖZAYDIN, Z.,

"Dağıstan İran ve Türkiye'de Yağmur Duası Üzerine Karşı-
laştırmalı Bir Araştırma", İll. M.T.F.K.B.,

"Çuvaşlarda Yağmur Duası", M.F.H.E.S.B., 27-29 Ekim
1975 Konya.

"Türkiye Folklorunda Tuz", I. Uluslararası T.F.K.B., C.II,
Ankara, 1971, s. 61-65

"Tarihi Bir Şahsiyetin İki Efsane ve Bazı Düşünceler", T.K.,
S. 243, Temmuz 1983.

Folklor Dünyasından, Ankara, 1991.

GÖZE, Egün,

"Kızılalma 1970", Türklük Kavgası, İstanbul, 1970.

GROUSSET, Rene,

Bozkurt İmparatorluğu, Çev. Reşat Uzman, İstanbul, 1980.

GUBOĞLU, Mihail,

"Gagauzlar'ın Aslına Ait Feraziyeler ve Kendi Fikirlerim",
IX.M.T.T.K.B., Ankara, 1981, s. 54-55.

"Türk Romen İlişkileri Hakkında Bir Takım Sözler Adlı Ef-
sanelerin Tarihsele Değerleri", İll.M.T.F.K.B., C.I, Ankara,
1986, s. 117-118.

GÜNGÖR, H.,

"Gagauzlarda Tepe Göz Efsanesi", T.K.A., XXIV/2 Ankara,
1986, s. 141-142.

"Gagauzlarda Kurban Kültü", Türk Dünyası Dergisi, S. 18,
1988, s. 45-48.

- "Gagauz İnançlarında Orta Asya Türk Kültürünün İzleri",
T.D.A., S. 57, Eylül 1991, s. 19-23.
- "Gagauzların Hristiyanlığı Kabulünde İnançlarındaki İslami
Ursunlar Meselesi", T.D.A., S. 27, 1983, s. 246-254.
- GÜNGÖR, M.Argunşah,
Gagauz Türkleri, Tarih, Dil Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara,
1991.
- GÜNGÖR, S.,
"Tasavvuf Notları" (Yayınlanmamış), İzmit, 1991.
"Tasavvuf Mektupları", İzmit, 1989-90. (Gayri Matbuu).
- GÜL, Yusuf,
Tunceli'de Şavaklar, Ankara, 1974
- GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR,H.- KUZGUN., - SAYIM, H,- TAŞTAN .V
Kayseri ve Çevresinde Ziyaret, Kayseri, 1996.
- GÜLENSOY, Tuncer,
"Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış",
T.Y.A.S.B., Ankara, 1984, s. 149-156.
"Türk Mitolojisinin Kaynaklarından Bir Halk Oyunu ve Türkü-
sü Çayda Çıra", M.K., S. 44, Mart, 1984.
"Pülümür'ün Sağlamtaş Köyü Mezarlığı Üzerine Notlar"
F.H.F.E.S.B., Elazığ, 1985, s. 105-108.
- GÜNAY, Umay,
Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyü Totifi, -Ankara, 1986.
"Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın Türk Halk Edebiyatına Bakı-
ışı", Milli Folklor, S. 9, Bahar 1991, s. 4-6.
- GÜLER, Ali,
"Ölüye Telkin Vermek Sünnettir", Türkiye, 28 Ocak 1991.
"Hülasat-ül-Kelam, Günahlara Tövbe", Türkiye, 8 Eylül
1991.
- GÜZEL, A.,
Bazı Müesseselerimiz ve Şahsiyetler Etrafında Mill Kültür-
Milli Birlik, Ankara, 1991.

GÜZEL, A-SEFEROĞLU Ş.K.

"Türk Milli Kültüründe Babalar", Erol Güngör için Ankara, 1982.

"İslamiyete Anadolu'da Giren Türkler", Milli Kültür S.54, Eylül 1986 Ankara, s. 32-40.

GÜZELBEY, C.C.,

"Ağlayan Kayalar", Güneyde Kültür, Millî Kültür S. 18, Ağustos 1990, s. 48.

"Gaziantep Tıbbi Folklorundan Yapraklar" H.K.F.D., S. 4, 1984, s. 19-36.

HACİYEVA, Marife,

"Folklor ve Çağdaş Şiir Süreci", Bakü, 1991.

NAFİZ, Nimetullah,

"Arnavutlukta Bektaşilik", I.M.H.V.A.T. (15 - 18 Ağustos 1990, Hacıbektaş) Ankara, 1991, s. 21-31.

HAFİZ, Tacide,

"Kosova'da Yağmur Duaları", II.M.T.F.K.B., C.X, Ankara, 1982.

HALICI, Feyzi

Aşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri, Ankara, 1992.

HAMAMZADE, İhsan,

"Trabzon Adetleri, Fal, Kurşun Dökme, Mum Dikme" H.B.H. S.17, Mart 1931, s. 104.

HARVA, Uno,

"Altay Kavimlerinde Doğum ve Çocuk Ruhları", (Çev. E. Kayıran), Türk Yurdu, S. 8, 1954, s. 143-149.

"Altaylı Kavimlerde Doğuma ve Çocuğa Ait İnanışlar", Çev. E. Koşar Ülkü, S. 5, 1950, s. 36-39.

HAYIT, B.,

Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, Ankara, 1964.

HELİMOĞLU, M. Yavuz,

Diyarbakır Efsaneleri, C.I-II., Ankara, 1984.

"Azerbaycan Halk Edebiyatı Diyarbakır Arasındaki Benzerlikler" (Karşılaştırılmalı Örnekler), Ankara, 1990.

HELVACIOĞLU, A.,

Ovabağ Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Etnoloji Kürsüsü, 1982.

HENZE, Mary L.,

"19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkas'da Din", (Çev. A.E.Uysal), Ankara, 1984.

HINCER, İ.,

"Cirit Oyunu", T.F.A.,S. 283, Ankara, 1973

"Helvacı Baba ve Yatırları" T.F.A. S. 137, Ankara, 1960, s. 1

İBN, Fadlan,

İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev. R. Şeşen), İstanbul, 1975.

İNAN, A.,

"Tarihte ve Bugün Şamanizm", Ankara, 1972.

"Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar", T.K.A., Ankara, 1966 - 1969.

Makaleler ve İncelemeler, C.I-II, Ankara, 1968.

Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul, 1976.

"Türk Destanları", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.

"Türk Rivayetlerinde Bozkurt",Türkiyat Mecmuası, C.II,S. 28. 1926.

"Nazarlık", T.F.A., S. 169, Ağustos 1963.

"Eski Türk Düğünlerinde Gelenekler" T.F.A.,S. 185, Aralık 1964, s. 35-97.

"Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Mecmuası, S. 4, 1954, s. 19-30.

İNAN, Afet,

"Osmanlı Tarihinin Karakteristik Notlarına Bir Bakış", II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.

IŞIK, H.,

Dersimli Memik Ağa, İstanbul, 1990.

IŞÇILER, Sami Salim,

"Kurşun Dökme, Nazar Okuma, Yakı", T.F.A., C.VII. S. 154, Mayıs 1962, s. 2718.

İZGİ, Ö,

İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", M.K., S. 2, Şubat 1977

Kutluk Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara, 1986.

KAÇAR, Abdullah,

Çukurova Evliyalari, Adana, 1990.

KAFESOĞLU, İ.,

"Türk Millî Kültürü", İstanbul, 1988.

Eski Türk Dini, Ankara, 1980.

Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1987.

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1990.

KALAFAT, Yaşar,

"Göktenri İncından Günümüze Kadar Efsunlama", T.D.T.D., S. 69, Eylül 1992, s. 50-57.

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1995,

"Halk İnançlarımızda Hususiyle Tahtacılar Ayna" 1 Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları sosyo-kültürel yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri 26-27 Nisan 1993, Antalya, Ankara, 1995, sh. 75-107

(Ahmet Doğan ile) Kuzey Irak'ta Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, Ankara 1995

"Kars ve Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri" Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri Ankara 1972 c. IV. s. 149-171.

(Zeynelabidin Makas ile) Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları Azerbaycan Doğu Anadolu, Samsun, 1993

"Yenigün / Nevruz ve Döneme Bağlı Merasimlerde Bereket Motifi" Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, 1977 S. 12 s. 35-44

"Doğu Anadolu Çevresinde Karaim-Hazar Türklerinin Dinî İzleri" Anadolu'da Türk Mührü Ahlat 20-23 Ağustos 1992 s. 67-125

"Doğu Anadolu'da Gregoryan Türklerinin Kültürel İzleri" GAP ve DAP Projeleri Çerçevesinde Van Gölü Havzasının Yeri Sempozyumu, 23 Ağustos 1993, Ahlat s. 91-105

"Doğu Anadolu ve Çevresinde Ortadoks - Gagouz Türklerinin Dinî İzleri" Anadolu'nun Kapısı Türkiyenin Tapusa, Ankara, 1983, sh. 67-125

KALMAZ, S.,

"Çayesinde Evlenme ile İlgili Gelenek ve Düşünceler", Kemalist Atılım Aylık Fikir Dergisi S. 87, Kasım 1990, s. 25-27.

KAPAKLI, M.C.,

Tümen Köyü, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Mezuniyet Tezi, (Monografik Çalışma), Ankara, 1978.

KAPLAN, M.,

"Türk Edebiyatı ve Türk Milletinin Kültürel Değerleri", Kültür ve Dil, İstanbul, 1982.

KARABAĞ, Yaşar,

"Karabağ'da Kültür Ortamı", Türkiye ve Sovyetler Birliğindeki Son Gelişmeler Koleksiyonu, 16-19 Eylül 1991, Bodrum.

KARAMAĞRALI, Beyhan,

"Ahlat Mezar Taşları", Temmuz-Ağustos 1970, Ankara, 1972,

"Türk Halk Sanatında Kurt Motifi", III.M.T.F.K. (23-29 Haziran 1986 İzmir), s. 157-158, Ankara, 1986.

KARAMAĞRALI, Haluk,

"Ahlat'ta Bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları", Önasya, C.V., s. 59-60.

KARAŞEMŞİ, R.S.,

Hazar Türkleri, İstanbul, 1934.

KARPAT, Kemal,

"Gagauzların Tarihi Menşei Üzerine ve Folklorundan Parçalar", I.U.T.F.K.B., C.1, Ankara, 1976, s. 163-173.

KAŞGARLI, M.A.,

"Türk Hazar İmparatorluğu İnanç Doktrinini Karaizm Hakkında Düşünceler", (Yayınlanmamış Makale), Ankara, 1991.

"Uygur Nasturi Hristiyanlığı Hakkında Düşünceler", 1. Milletlerarası Doğu Türkistan Kültür Tarihi Semineri (6-8 Nisan 1988), İstanbul.

"Mardin ve Yöresi Halkından Türko-Semitler", Kayseri, 1991.

"Uygur Türklerinin Mitolojisi Buku Kağan Miti", Doğu Türkistan'ın Sesi, C.VII, S. 28, Aralık 1990, s. 11-14.

"Uygur Tarihi Açısından Orta Çağ Bizans-Ermeni İlişkileri", 1990, (Gayri Matbuu).

KAYDU, Ekrem,

"Türklerde Kutsal Hükümdarlık", Prof. Dr. Tayyip Okiç Armağanı, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayını, 1978, s. 97-103.

KAZICI, Ziya-M.Şeker,

İslam-Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1982.

KELOMAN, A.,

"Macar Şamanizminin Psikolojik Araştırmaları Hakkında", XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi, Ankara, 1979, s. 183-193.

KIRCA, COŞKUN,

"Gagauzların mücadelesi", Milliyet 7 Kasım 1990.

KIRZIOĞLU, F.,

(III. Yüzyılın İlk Yasında Çenastan (Türkistan) dan Siyasî Mülteciler Olarak Gelip Van Gölü Kuzeyi ve Yukarı Murat Boylarına Yerleşen Mamık ve Konak Kardeşler" (Manukonyan Karakonuk Uruş); X.T.T.K., 22-26 Eylül, 1986.

"Millî Destanlarımızdan Dede Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri, Armanya/Yukarı Eller Tarihinin İç Yüzü", Belleten, C.1. S.198, s. 915-928.

"440-660 Yılları Arasında Yazılan Grober/Eski Ermenice Metinlerde Geçen Türkçe Sözcükler ve Sebepleri", VIII. Millî Türkoloji Kongresi, 14-18 Eylül 1987, İstanbul.

"Türk Millî Geleneğinde Kızıl Elma ve Yerleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Mart 1985, S. 1. s. 30-37, Nisan 1985, S.2. s. 41-48.

Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, (1451-1590), Ankara, 1976.

Kars Tarihi, İstanbul, 1953.

Ani Tarihi, Ankara, 1982.

KOÇAR, Çağatay

"Türkistan Halk Edebiyatında Yağmur Çağırma Törenleri", Türkistan ile İlgili Makaleler, Ankara, 1991, s. 236-245.

KOESTHER, A.,

13. Kabile, Hazar İmparatorluğunun Mirası, (Çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul, 1977.

KORKMAZ, R.,

Çıldır Folklor ve Etnoğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Erzurum, 1985.

KOŞAY, H.Z.,

"Kültür Tarihimiz Bakımından İki Önemli Mezar Taşı", T.K.A. Dr. E. Esin'e Armağan, Ankara, 1986, s. 81-84.

KOVCAR, Cahit-M.Yardımcı,

Efsanelerimiz, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarış-
ması, Malatya, 1988

- "Selçuklu Devri Türk Tarihi", Ankara, 1963.
- KUTLU, M.,
Şavaklı Türklerinde Göçer Hayvancılık, Ankara, 1978.
- KUTLUAY, Yaşar,
İslam ve Yahudi Mezhepleri, Ankara, 1965.
- MAHMUT, K.,
Divanü Lügati't-Türk, (Hz. B. Atalay) Ankara, 1985.
- MAKAL, T.K.,
"Anadolu'da Ağıtçı Kadınlar", III. M.T.F.K.B., C.II, Ankara, 1986, s. 245-250.
- MANOF, Atanos,
"Gagauzlar IV." Bazı Yatırırlarla Alakalı Adetler, (Trc., Türker Acaroğlu), Varlık, S. 156, 1 Aralık 1946, s. 322-328.
- MEHMEDLİ, Allahverdi,
"Neredesin Gök Oğuz, Stephan Kuroğlu ile Bir Mülakat", (Aktaran; İ. Bozyel), Kardeş Edebiyatlar, S. 6, s. 10-16. Erzurum, 1983,
- MEHMEDOVA, Güllü,
"Azerbaycan Gagauzlar Folklor İlgileri", I. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu, 21-23 Kasım 1990, Adana.
- MELİKOF, M.,
"Helva Töreni" (Çev. C. Uğur) Tarih ve Toplum, S. 13, 1985, s. 16-19.
- MEMİŞOĞLU, F.,
Harput Ahengi, İstanbul, 1966.
"Harputtan Kına Geceleri" Türk Folklor Araştırmaları, S. 32, 1952, s. 500-502, S. 38, s. 603-605.
"Bulgarların Menşei" T.D.A.; S. 71, Nisan 1991, s. 67-73.
- MENZEL, T.,
"Gagauzlar" İslam Ansiklopedisi, CIV. s. 706-707.

MİRZAEV, Tura. JURAEV Mamatkul,
Nevruz, Taşkent, 1992.

MUHTAROĞLU, Güllü,

Doğu Anadolu Düğünleri, Hacettepe Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Halk Bilimi, Ana-

ÖGEL, Bahattin,

Türk Mitolojisi, Ankara, 1989.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988.

"Erzurum Anıtlarında Altay Türk Sanatının İzleri" Erzurum, 1974.

"İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre" Ankara 1991.

"Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler, Uygurlar'ın Menşei Efsanesi", Ankara, 1948.

ÖNAY, M.N.,

"Allah Nazarından Saklasın", Yatağan Dergisi, S. 7, Ekim-Kasım 1991, s. 18.

ÖNDER, A.R.,

"Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Şemmas Geleneği", IV. M.T.H.K.K., Antalya, 1992, s.197-263.

ÖNDER, Mehmet,

"Selçuklular ve Artuk Oğullarında Çift Başlı Kartallar", Türk Yurdu, S. 286, Temmuz 1960.

ÖNEY, G.,

"Tek ve Çift Başlı Kartallar", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972.

"Artuklu Devrinde Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında" Vakıf Dergisi, S.7, 1968, s. 117-125.

"Anadolu Selçuklu Geleneğinde Kuşlu Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezartaşları, V. Vakıflar Dergisi, S.8, 1969, s. 293-301.

"Anadolu Selçuklularında Heykel Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar" Selçuklu Araştırmaları Dergisi I, Ankara, 1970, s. 187-191.

ÖRNEK, S.V.,

Sivas ve Çevresinden Hayatın Çeşitli Safhaları ile İlgili Batıl İnanç ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, Ankara, 1966.

Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara, 1971.

"Anadolu Folklorunda Yas", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 399-409.

Halk Bilimi, Ankara, 1978.

ÖZBEBİL, Orhan,

Ağırnas'ın Sosyal Yapısı ve Tarihçesi, Kayseri, 1988.

ÖZCAN, Mualla,

"Ölümler, Ölüm Kültürü ve Ölüm Kültürü Bilimi", Ankara, 1988.

PAŞAYEV, G.,

"Kerkük", Bakü, 1987.

"Kerkük Folkloru Antolojisi", Bakü, 1990.

PETRİ, Zevrak,

"Gagauzlar Arasında Kullanılan Halk İnançları", H.B.H., S. 89-90, 1939, s. 111-112.

"Gagauz Bilmeceleri H.B.H., S. 89-90, s. 113-114.

"Gagauz Manileri" H.B.H., S. 84, 1938, s. 378-285.

"Gagauz Türkleri" H.B.H., S. 86, Ocak, 1939, s. 71-72.

"Gagauz Manileri" H.B.H., S. 83, Eylül 1938, s.250-264.

PİLİÇKOVA, Sevim,

"Makedonya Sosyalist Cumhuriyetinde Yaşayan Türklerin Manileri", Üsküp, 1986.

POLAT, M.,

"Malazgirt ve Yöresi", Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, Elazığ, 1985.

POYRAZ, Şeref.

"Göç Destanı ve İncelenmesi", Erciyes, S.15, 1991, s. 12-16.

RADLOFF, W.,

"Kazak Türklerinde Koyunculuk Hakkında Notlar", (Ter.A.Temir) T.K., S.240, 1983, s. 293-296.

Sibiryadan İstanbul, 1954-1957; İst. 1994.

RASONYI, L.,

Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, Ankara, 1983.

Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

REINHARD, K.,

"Güney Türk Ağıtlarının Biçimleri", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 192-216.

RIZA, A.,

"Anadolu'da Bozkurt", H.B.H., 1930, s. 12-14.

ROUX, J.P.,

"Türk Göçebe Sanatının Dinî Bakımdan Anlamı", T.K.E.K., C.III., İstanbul, 1992, s. 75-80.

Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İkibin Yıl, İstanbul, 1989.

Aksak Timur İslamın Kutsal Savaşçısı, İstanbul 1994.

SAATÇI, Suphi,

"Harput ile Kerkük Yöresi Halkı Edebiyat Ürünleri Arasındaki Benzerlikler". F.H.F.E.S., s. 317-334, Elazığ, 1985.

"Kerkük Folkloründe Düğün Geleneği", III. M.T.F.K.B., C.IV, s. 319-329, Ankara, 1987.

Kerkük Çocuk Folklorü, İstanbul, 1984.

Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul, 1996

SERTKAYA, O.-D.D.VASİLYEV,

"Kansız Kurban Kesme", II. M.T.H.E.F.K., 1992, Konya.

SARIKCIOĞLU, Ekrem,

"Samsun Bölgesinin Dinler Tarihindeki Yeri", II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s. 152-159.

İsparta ve Çevre Köylerindeki Ziyaret ve Adak Yerleri, A.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S.3, Fasikül 1-2'den Ayrı Baskı, 1979.

SEVENGİL, R.A.,

Eski Türklerde Dram Sanatı, (Türkiye Tiyatro Tarihi), Ankara, 1969.

SATI, Tokturbayev,

Ospurumder Oyunları, Bişkek, 1991.

SEVGEN, N.,

Zazalar ve Kızılbaşlar, İstanbul, 1946 (Gayri Matbuu)

SEVİM, Ali,

Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara, 1971.

Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara, 1991.

SEVİNÇ, Necdet,

Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, İstanbul, 1983.

SEYİDOĞLU, B.,

"Bir Elazığ Masalının Tahlili", (Ateşkar Oğlan), II. F.H.F.E.S., Elazığ, 1989.

SEYİDOV, Mirali,

Azerbaycan Mistik Tefekkürünün Kaynakları, Bakü, 1983.

Azerbaycan Halkının Soy Kütüğünü Düşünürken, Yazıcı, 1989.

SÖNMEZ, Z.,

Solakzade Tarihi, Ankara, 1989.

SÖNMEZ, Z.,

Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

SOYLU, Sıtkı,

"Türk Folkloründe ve İçel'de Kına Yakma", İçel Kültürü, S.2, Mayıs 1987, s. 8-9.

SUNGURLU, İ.,

Harput Yollarında, İstanbul, 1961.

SÜLEYMANLI, Mevlüt,

Göç, İstanbul, 1990.

SÜMER, Faruk,

"Selçuklu Devleti Türk Beyleri IV", T.D.A., S. 71 Nisan 1991, s. 9-17.

"Çepniler", T.D.A., Dergisi, S.55, Temmuz 1991, s. 3-9.

"Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Adeti", Resimli Tarih Mecmuası, C.IV, S. 44, 1953, s. 2533-55

"Eski Türklerde İsim Koyma Geleneğinden Atsız", Türk Halk Edebiyatı ve Folkloründe Yeni Görüşler, C.II., Ankara, 1985, s. 23-37.

SAFAK S.

ŞAHİNLER, N.,

"Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor", C.II, İstanbul, 1971.

ŞAPŞALOĞLU, Süreyya,

"Kırım Karai Türkleri", Türk Yılı, C.I, ankara, 1928, s. 576-615.

ŞENTÜRK, A.,

Malatya-Malatya, Malatya, 1984.

TACEMEN, Ahmet,

Bulgaristan Türkleri Mevsim Törenlerinin Silsilesi, Kayseri, 1992.

Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği C.I-II, Ankara 1995.

TAN, N.,

"Karahan'da Ölü Gömme ve Yas Tutma", T.F.A., S. 189, 1965, s. 37.

TANYU, Hikmet,

Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1975.

Türklerin Dinî Tarihçesi, İstanbul, 1978.

"Eski Türklerin Dini Totemcilik ve Şamanlık Değildir" V. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1985.

İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1985.

"Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar", I.U.T.F.S.B., Ankara, 1974, s. 414-416.

TANYU, Haluk, Cemil,

Tunç Derililer, İstanbul, 1969.

TARHAN, Tarhan,

"İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri" Tarih Dergisi, S. 2, İstanbul, 1969, s. 145-169+VIII.

"Anadolu'nun Bozkır Kavimleri Kimmerler ve İskitler", İstanbul, 1982.

"Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", İstanbul, 2 Mayıs 1984.

TAVKUL, U.,

"Karaçay-Malkar Topluluklarında Sosyal Yapı ve Değişme", H.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991;

Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, İstanbul, 1993.

"Karaçay-Malkar Türklerinde Eski İnançlar", T.K., s. 313-319.

"Karaçay-Malkar Halkının Kökeni" Türk Yurdu, S.3, s. 36-43.

"Karaçay-Malkar Kültüründe Şamanizm İzleri", T.D.A., Prof. Dr. Bahattin Ögel'e armağan, S.65, Nisan 1990, s. 303-310.

TEBRİZLİ, M.N.,

"Bugünkü Azerbaycan Davası, Esas ve Sebepleri", İstanbul, 1946.

TEKİN, Mehmet.,

"Yer Adlarının Önemi ve Aydoğmuş Yer Adları", Güneyde Kültür S.18, 18 Ağustos 1990.

TEMİR, A.,

"Türkçe Kül Tigin ve Moğolca Od Çiğın Adları ile İlgili Tartışmalar Üzerine", Şükrü Elçin Armağanı, Ankara, 1983, s. 293-299.

TERZİBAŞI, Ata.,

"İrak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri", I.U.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1976, s. 6-86.

TEZCAN, Mahmut,

"Beşik Kertme Nişanlı Geleneği ve Çayırbağı Köyü Uygulaması". İLÜ.T.F.K.B. C.IV., Ankara, 1982, s. 499-500.

TUYCİYEV, Mahmut,

Nevruz ve Tabiat Suları, Taşkent, 1991.

TÜRKDOĞAN, Orhan,

"Eski Türklerde Aile Tipolojisi", Türk Yurdu, S.40, Aralık 1990, s. 4-6.

TÜMER, G. - KÜÇÜK, A..

Dinler Tarihi, Ankara, 1993.

TÜRKÖZÜ, H.K.,

Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982.

"Türk Sakalar İskitlerin Batıya Göçleri ve Türklerin Önas-ya'da Doğuşları", Türk Kültür Dergisi, s. 226. Şubat 1987, s. 232-237.

UÇAR, İ.,

"Tarih Kültür ve Folklorüyle Atmalı Aşireti", Fırat Üniversite-si Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, Elazığ, 1989, (Gayri Matbu).

UĞUR, A.,

"Türkmen ve Avşarlarda Ad Verme veya Adlandırma Adet-leri", T.D.T.D., S. 55, s. 12-16.

URAS, Esat,

Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

ÜÇOK, Hamdi,

Bünyan, Kayseri, 1953.

ÜLKER, H.,

"Karaçay-Malkar Türklerinde Ağaç Kültü", S. 344, T.K., Aralık, 1991, Ankara, s. 735-742.

ÜLKÜSAL, Müstecip,

Dobruca ve Türkler, Ankara, 1966.

ÜNAL, R.H.,

"Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Kümbetleri", Atatürk Üniversitesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Kitabı, Erzurum, 1974, s. 117-123.

"Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar", Vakıflar Dergisi, S. XI, Ankara, s. 121-163.

ÜNAL, Oğuz,

Türkiye Tarihine Giriş, Horasan'dan Anadolu'ya Ankara, 1980.

ÜNVER, Süheyl,

"Mistik Folklor ile Telkin Tedavileri Esasları", I.U.T.F.K.B., C.IV., Ankara, 1976, S. 397.

YALÇIN, A. R,

Cenup'ta Türkmen Oymakları, Ankara, C. II

YALVAÇ, Mehmet,

"Gözetim ve Kontrol Altındaki Türkmen Oymakları", Ankara, 1980.

- "Kök-Türkler'de Kağanlık süreci Yağış (Kaldırma, Kötürme ve Oturma)", IX. T.T.K.B., Ankara, 1991
- "Coğrafya'dan Vatana Geçiş ve Vatan ile Göç Ediş Problemi" T.Y.A.S.B., Ankara, 1984, s. 157-168
- YILDIZ, H.D.,
İslamiyet ve Türkler İstanbul, 1980
- "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşan, Haydar B. Kâvus", İ.Ü.E.F.T.E.D., S. 4-5 (1973-1974) s. 12
- "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Saç Oğulları I. Ebu's-Sâca Divdâd b. Yusuf Divdest" İ.Ü.E.F.T.E.D., S. 30 (Mart-1975), s. 12
- YILMAZ, M. Halil,
Türkiye Tarihi (Selçuklar Devri) İstanbul, 1994.
- VELİYEV, Kamil
Elin Yaddası, Bakü, 1988
- VELİYEV, Vagit,
Azerbaycan Folkloru, Bakü, 1985
- WANBERİ, Hırman,
Buhara Yuhut Meveraünnehir Tarihi, Taşkent, 1990
- ZABIT, Şakir Sabir,
Irak'da Türkmenler C. 1, Bağdat, 1950
Kerkük'de İctimai Hayat, Folkloru, C. 1, Bağdat, 1964
- ZAJACZKOWSKI, A.,
Karaims'in Poland, Warszaw, 1961
- E. ZEKİOĞULLARI,
Türk Tarihi ve Kültür Bütünlüğü İçerisinde Tunceli, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, Elazığ, 1984
- ZÜLFİKAR, Hamza,
Bitlis, Muş Yörelerinde Halk Kültürü Atatürk ve Kuvay-ı Milliye Hareketleri, Ankara, 1992

A

Abuzer Gaffari	160
Aca in	51
Adad	40
Adakutay	40
Adak Kurbanı	156-160
Adar	40
Ad Verme	101-105-107
Aftar/Abitor	51
Ağ Baba	47
Ağız Arama	120
Ağcin /Akcin	51
Ağıt	101-125-141-150
Ağaç Han	40
Ağada	40
Ağalim	40
Afiret Kardeşliği	95
Aiss / Kötüruh	44
Ak İye	44-46-51-78-85
Akkoyunlular	13-35
Ak Han	40
Ak Toyun	40
Akarsu	144
Hız. Ali	63-64-67-89
Almastı	55-56
Ali Himmet Baba	107
Alp Kuş	108
Altın	113-115-119-120-122
Al Karısı / Al Apar	82
Al Kızı	55
Alay Müftüsü Mehmet Hulusu Efendi	55
Altay Türkleri	46-48-49-50-62-99

Allahlık	157
Ank	40
Anşar	40
Anu	40
Ana Maykıl	40
Anatu	40
Andorkon	40
Anunni	40
Ana Hakkı	122-166
Ammun	40
Arunas	40
Arinna	40
Aryna	40
Azma	40

Ç

Çarşamba	118-133-150-174-175
Çaba	118-166
Çevrek Çayı	75
Çepce Gelin	75
Çellini	57
Çiftkale Mezarlığı	77
Çift Başlı Kartal	132
Çuvaldız	81-82

D

Dağ	65-69-70-73
Dağ Han	40
Demir	55-58
Demir Han	40
Dede Balıkları	47
Dev / Div	50-51-53-62
Dev Ana	50
Deli	45
Dede	48-86-98
Deve	158
Diş Hediği	111
Diş Cırna	114
Dilek	102-176
Dil Hakkı	120-166
Doğum Aşı	46
Dolunay	64-65
Dokuz Dallı Ağaç	77
Dursun Dede	48
Durak Abdal	101
Dul	124-140-141
Duvak Açma	121-166
Düzgün	70
Dünürcü / Keleci	137
Düğün Hamamı	134

E

Ebedi Hayat / Ebedilik	66
Edi Hamamı	134
Efsuncu	64-65
El	79
Elma / Elmalı yerler	78
Ejder	50-72
Erbil Atabeyleri	13
Ermeni / Ermenistan	44-132
Erlik	44
Ermiş Kimse	106
Eriik Han	48-50-72
Eshabı Kara	71
Eş	103
Eşek Bediş	135-139
Evren	50
Ev İyesi	78
Eyyubi Türkleri	108

F

Fadıl Baba Ocağı	81
Ferişte / Feriştah	106
Fındık Ağacı	170

G

Gada almak	119
Gagauzlar	Birçok yerde
Gazi balıklar	47
Gelin Görme	121-131
Gerdek	101-121-127-128-129-134-139-160-166
Gelin Hamamı	75-127-128-134-158
Gelin Dili Açma	138

Gibilik	44
Godu Godu	64-65
Göz Hakkı / Göz Kirası / Göz Payı	90
Gök Baba	41
Gök tanrı ikinci	Birçok yerde
Gök	40-41-42-43-44-49-57-58-59
Gök Gürültüsü	60
Gök Medrese	59
Gul Yabani	53
Güvit Ocağı	81
Güneş	42-43-49-58-59-61-62-63-64-65-66-67-68-82
Güney Han	51

H

Hac	28
Hamile	49-55-89
Hazar Türkleri	2-3-4-8-10-81-95
Hasan Paşa Ocağı	81
Havuz	48
Hatre Geceleri	84
Hela	78
Hızır Necbi	74
Hıdırellez	74-75
Hortlak	53

I

Isık	58
------	----

K

Kismet	75-85-91-99
Kırmızı Öküz	100
Kırk Gün	74-91
Kırgız	50-56-61
Kırım	76-77
Kıpçak Türkleri	4-18
Kırk	54-56-74
Kırmızı Albastı	55
Kişi Ruhu	41-67-93
Kişioğlu /Kişi Ruhu	58-68-72-85-86-88-89-90-91-92-93-94
Kilit	73
Koruyucu Muska	82
Koku	56-78-79
Köktürk	58-72-89
Kut	40-66-89
Kut Dağı	59-70
Kut Sür	38
Kurbağanın Kırkı	57
Kurban Kanı	54-79
Kuzey Azerbaycan	Birçok yerde
Kurgan	26
Kurt	9-31
Kuman-Kıpçak	29
Kumarbi	40
Kutsal Sular	74
Kudro (Oyun ve Udağon)	39
Kutsal Ateş	25
Kurban	54

L

Ligal	40
Lilil	40

M

Macarlar	1
Maniheizm	20-34
Mamikonlu Türkleri	32
Manyas	40
Maykıl	40
Mayıs	44-61
Marca	48-87
Meleği Ala	24
Meth	26
Mezulla	40
Melek	40
Mezar	45-51-54-73-74-75-76-77-81-83-85
Mezar-ı Besi	51
Mezar Taşı	53
Mezar Talfosu / Ağacı	77
Meşe Ağacı	77
Meşale	84
Mikail	4
Miraç	41
Moğollar	31
Musa	76
Musevi	Birçok yerde
Mum	81-84-93
Muska / Nuska	
Munzur Baba	70
Müslüman Kıpçaklar	4

N

Nalboyay	40
Narada	40
Nazar	49-53-92-93

Nar	78
Neme	40
Nergal	40
Niyet Çaputu	74
Niyet Tutma	59-66-81
Nina	40
Nur	84-85

O

Obur / Hobur	44-51-53
Ocak / Od	45-64-77-80-85
Ocak Başı	81
Oğuzlar	Birçok yerde
Oğan	40
Ortodoks Peçenek Türkleri	31
Ozan / Oyun	98-99

Ö

Ölülerin Ruhu	94
Ölüm Ziyafeti	26

P

Pasavan Ailesi	81
Pancar kokusu	53-79
Peçenek	4-29-31
Peri	43-45-47
Pınar Başı	75-81
Pirclik	52
Pirabak	52
Putperest	23

R

Rusali	45
Rus	47-48-83-87
Ruh	39-45-46-55-86
Rüya	66

S

Sahipli Yerler	54-72
Saçı	65-73-74-75-76-78-86-89
Savlan	65-73-74-75-76-77-78-86-89
Sarı Albastı	55
sarılık Ocağı	81-85
Sarı Öküzün Boynuzu	99
Sağ	88
Sekirme Yoraları	88
Serement Dede	48
Selçuklular	54
Sere Suvare	76
Siyah	54-56
Sibirya Türkleri	21
Siduri	40
Sıbıla	44
Sihir	38-50-64-86
Sır	49-90
Siyah Boncuk	82
Sos /Gümüşlü Kavak	77
Slav	1-23
Sol	88-97
Son	46
Süryani	33
Süt Kardeşliği	95
Sultan Muzaffer	81
Sümerler	63

Ş

Şarap	28
Şamanizm	38-39
Şan-Yü	39
Şah	6
Şeyh Ocağı	83
Şeytan	43-57
Şeker Baba	48
Şeytan Pazarı Köprüsü	72
Şivat	52
Şimşek	59-60
Şirvanşahlar	4-6

U

Ulu Ata (Lanethan Baba)	95
Ulu Ağaç	76-77

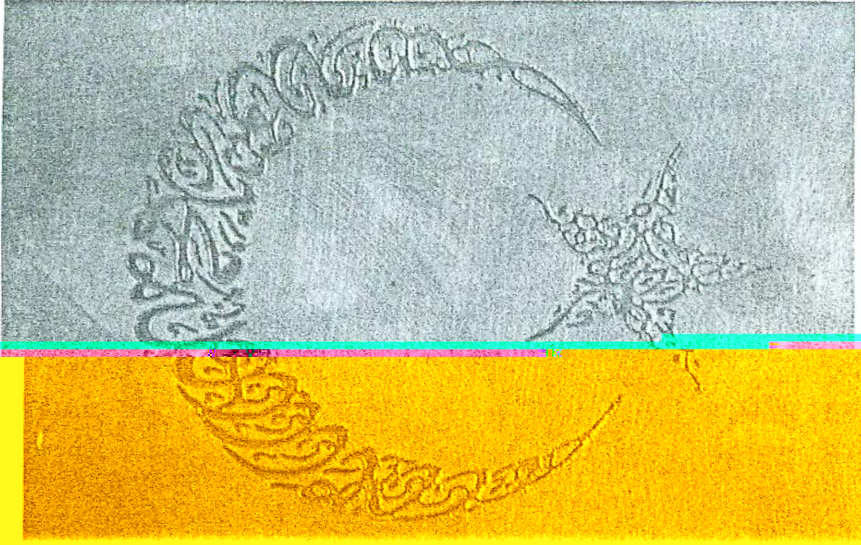
~~Ulu Ağaç~~

~~Ulu Ağaç~~

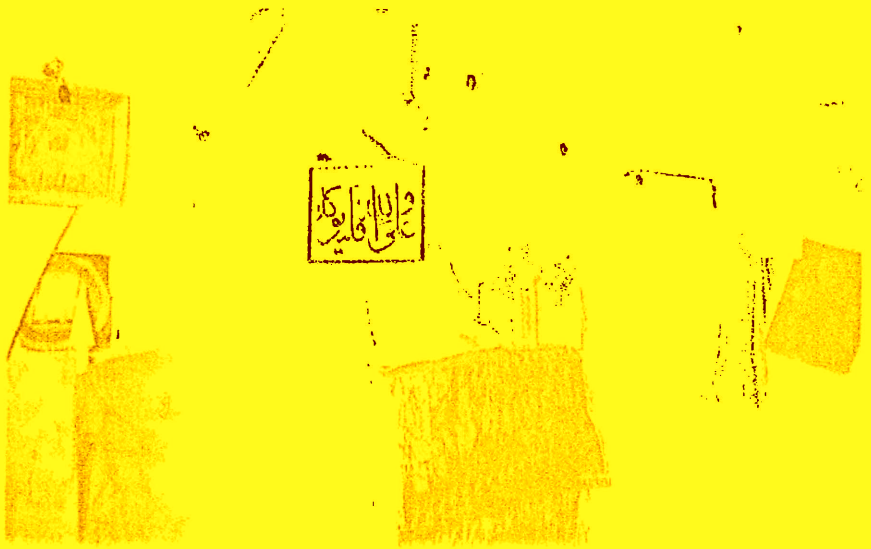
Yarı Kırk	54
Yas	54-85
Yas Bayrağı	54
Yedi	74-77-81-82-93
Yedi Defa Dönmek	71
Yedi Adet Kaya	43
Yedi Baba Dağı	43
Yedinci Baş	70
Yel Baba	70
Yer-sub	43-47
Yerin Gözü	99
Yerin Merkezi	99
Yıldızlar	58-59-60-61-68
Yılan	48-50-54-86
Yıldız Taşı	
Yol İyesi	73
Yunus	4
Yunan Kolonisi	1

Z

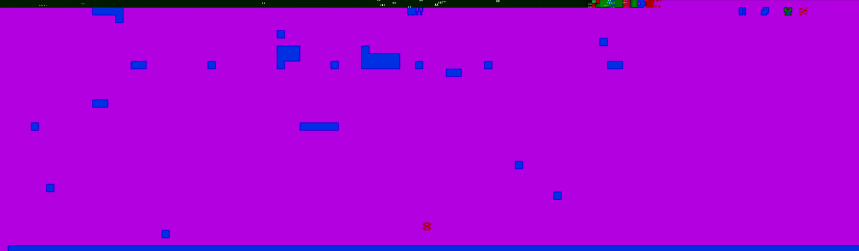
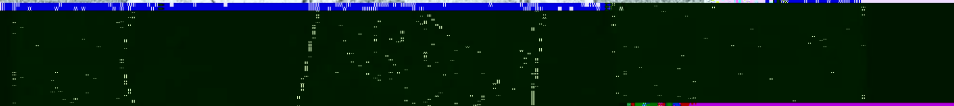
Zerdüşlük Dönemi	35
Zıfıf Gecesi	75
Zü'l Karneyn	77

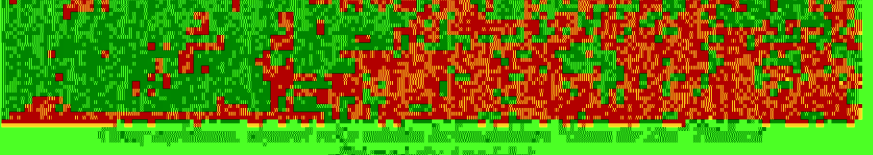
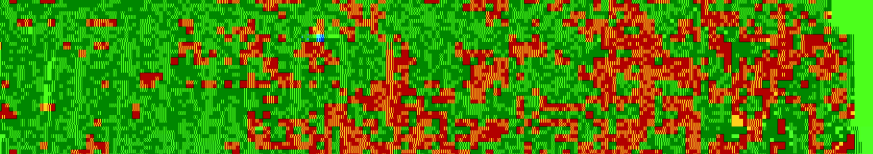
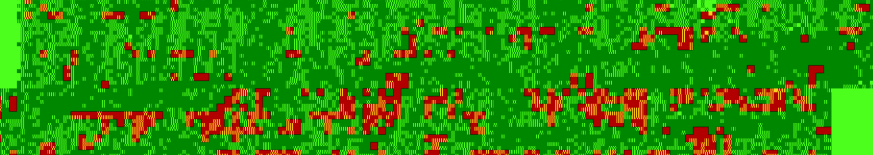
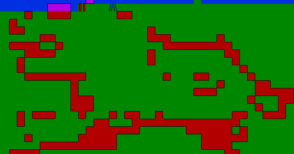

Ay-Yıldızdan Ay'ın içerisinde "Bismillahirrahmanirrahim" ve Yıldız'ın içerisinde "La ilahe illallah Muhammeden Resulullah" yazıları vardır. Türkistan'da genel kumaat, Ay-Yıldız'ın islamın simgesi olduğu şeklindedir.

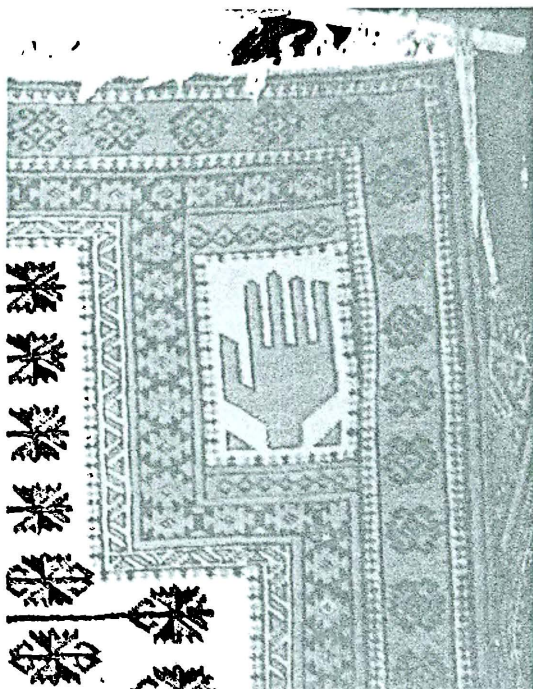

Erbil'de Şeyh Abdullah Gubrül Medar'ın türbesinde de Ay-Yıldız bulunmaktadır.

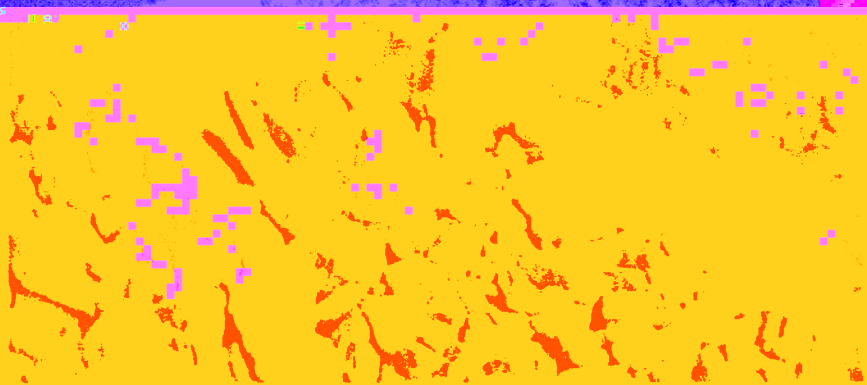

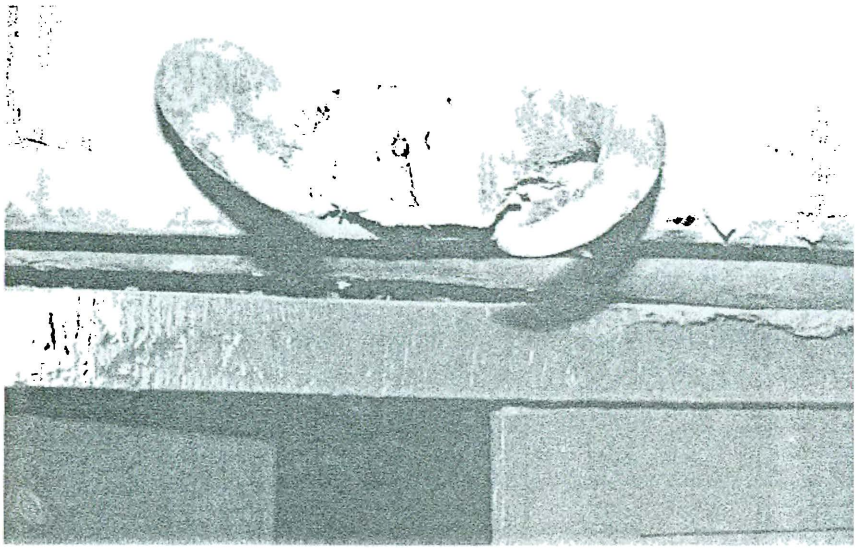
«Черный камень» — камень черного цвета, который находится в центре горы «Черный камень» (Черный камень — камень)

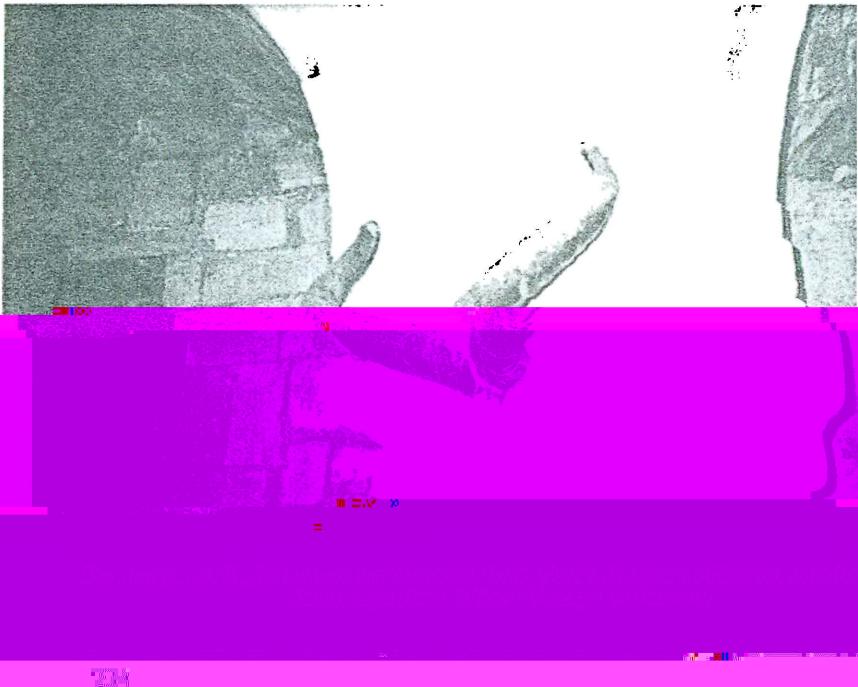
*"Beşparmaklı Halı"
Erbil - (Kuzey Irak)*

*Beşparmaklı Kutsal makam (Eshabül Khef (Yedi Uyuyanlar)
Nahçıvan (Kuzey Azerbaycan)*

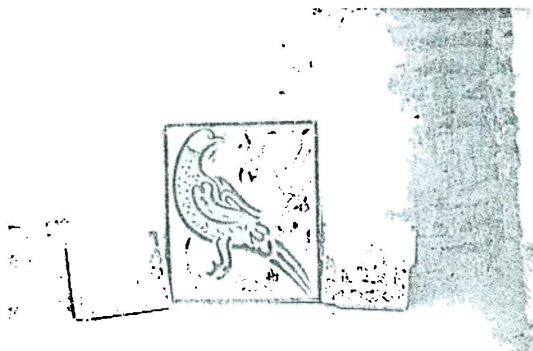

*Korunma ve bereket niyetiyle; ambar, depo, ahır ve değirmen kapı başlarına
çakılan koç boynuzu, Iğdır*

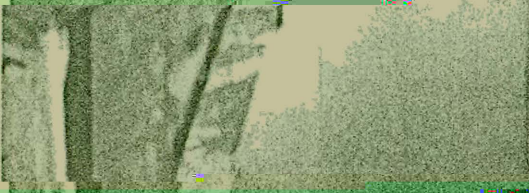
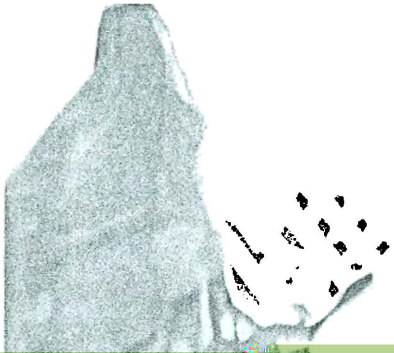

— Sadaka Kumbarasında
Güvercin,
Güney Azerbaycan

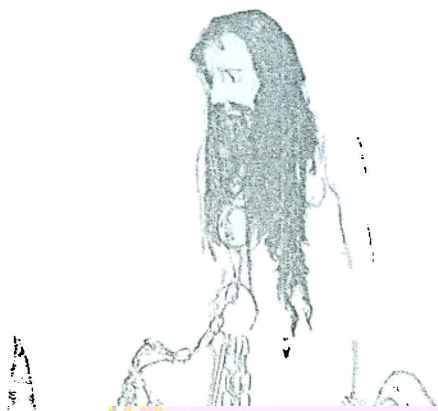
Besmeleyle Güvercin
Nişabur

*"Siti İmamı" Türbesinin içten
görüntüsü
Erbil (Kuzey Irak)*

Zerdüşt (Atəşperest) tapınağı
(Müze)

Təməsilə Atəşperest Məbədrəsi